ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№2(69), 2021

Алматы, 2021

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
№2(69), 2021

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова,**
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2021

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 30.06.2021 қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 21.5 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 199.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Қойгелдиев М.Қ. Эмиссарлар институты..... 5
Koigeldiev M.K. Institute Of Emissaries

Мәми А.Т., Дүкенбаева З.О., Номогоева В.В. Посткеңестік Қазақстандағы нарықтық жаңару..... 17
Mami A.T., Dukenbayeva Z.O., Nomogoeva V.V. Market updates in post soviet kazakhstan

Мырзатаева З.Б. СССР НКВД-МВД №348 жапон әскери тұтқындарының лагері және Ащысай полиметалл комбинаты тарихынан..... 23
Myrzatayeva Z.B. From the history no. 348 of the camps of japanese prisoners of war of the NKVD-Ministry of Internal Affairs of the USSR and Ashchysay Polymetallic Plant.

DzhakipovaT.U. History of forced residence in eastern Kazakhstan in the 1930 s. 33
Джакипова Т.У. Шығыс Қазақстандағы 1930 жылдардағы күштеп қоныс аударту тарихы аясында

Сарсембаева Г.А. Особенности рождаемости казахского населения в современный период и формирование новых трендов демографического развития..... 40
Sarsembaeva G.A. Features of the birth rate of the kazakh population in the modern period and the formation of new trends in demographic development

Джанпеисова М.М. Кино как культурный фактор истории. Шакен Айманов, «Земля отцов» («Атамекен»)..... 48
Janpeissova M.M. Cinema as a cultural factor of history. Shaken Aimanov, “The Land of Fathers” (“Atameken”)

Жұмағұлов Б.С., Салқынбек Д.И., Ермұқанов Е.Н. Еліміздегі 1921-1922 жылдардағы аштық: себебі мен салдары..... 61
Zhumagulov B.S., Salkynbek D.I., Ermukanov E.N. Famine in the country in 1921-1922: causes and consequences

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Шахбазов Т. (Азербайджанская Республика). О некоторых вопросах этнодемографических процессов в северном Азербайджане в XIX веке..... 69
Shahbazov T. (Republic of Azerbaijan). On some aspects of ethno-demograpihic processes in north Azerbaijan in the 19th century

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №2(69), 2021

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев,**
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова,**
к.и.н., доц. **Т.Т. Далаева**
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов,**
к.и.н., проф. **Б.С. Жумагулов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап**
(Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов**
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко**
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов**
(Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция),
д.и.н., проф. **Г.М. Карасаев**

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2021

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 30.06.2021.
Формат 60x84 $^{1}/_{8}$.
Объем 21.5 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 199.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Акбаева Л.Н., Акбаева А.Н. Социально-ценностная иерархия животных в казахском традиционном обществе..... 77
Akbaeva L.N., Akbaeva A.N. Social-value hierarchy of animals in kazakh traditional society

Утешова А.С., Айтказина М.М. Мультикультурализм ұғымының қалыптасу тарихы..... 84
Uteshova A.C., Aytkazina M.M. The history of the formation of the concept of multiculturalism

Столярова Э.О. Досуговые предпочтения современной казахской молодежи..... 91
Stolyarova E. O. Leisure preferences of modern kazakh youth

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Александрович Е.А. (Республика Беларусь) Документы архива министерства иностранных дел республики Беларусь как важный источник по изучению развития Белорусско-Казахстанских отношений в1995-2009 гг. 98
Aleksandrovich E.A. (Republic of Belarus) Documents of the archive of the ministry of foreign affairs of the republic of belarus as an important source for studying the development of Belarusian-Kazakhstan relations in 1995-2009

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Асымова Д. XX ғ. гендерлік мәдени бейнелердің репрезентациясы: Шымкент қаласы мысалында..... 105
Assymova D. Representation of gender cultural images of the XX century: on the example of shymkent city

Ломан В.Г. Қарағанды облысындағы доңғал қонысын зерттеу..... 110
Loman V.G. Research of the dongal settlement in the karaganda region

Ярыгин С., Умарходжиев А., Ильдеряков Н. Таусамалы обалы қорымының №33 и 34 обаларын зерттелуі..... 118
Yarygin S., Umarkhojiyev A., Ilderyakov N. Researchs of kurgans no. 33 and 34 at the burial grave of tausamaly

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Zhanabayev K., Turgenbayeva A.Sh., Islyamova U.A. Ch.Ch. Valikhanov about the language and style of the turkic epic..... 125
Жаңабаев Қ., Түргенбаева А.Ш., Ислямова У.А. Ш.Ш. Уәлиханов және сөз өнерінің ауызша теориясы

Sarsenbaev A.B., Abdiraiymova A.S. Tuńǵysh temirjolshy..... 139
Sarsenbayev A.B., Abdiraiymova A.S. First railway engineer

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences» №2(69), 2021

Periodic – 4 issues\year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD* (USA),
Claudia Chang *professor, PhD* (USA),
Kara Abdiyakap *doctor of historical sciences, professor* (Turkey),
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor* (Kirgistan),
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor* (Germany),
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences* (Japan),
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor* (Turkey)
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2021

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 30.06.2021
Format 60x84 $^{1}/_{8}$.
Volume 21.5 уч.-изд.л. Issue 300.
order 199.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

Буканова Р.Г. (г. Уфа, Российская Федерация) Заки Валиди Тоган: прошлое и настоящее..... 148
Bukanova R.G. (Ufa, Russian Federation) Zaki Validi Togan: past and present

Шашаева Г.Қ., Джолдыбаева У.М. Ж.Молдабеков мұрасындағы рухани құндылықтар жүйесі..... 156
Shashaeva G.K., Dzholdybayeva U.M. The system of spiritual values in the heritage of Zh.Moldabekov

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Сәрсенбав Б., Боздақова Ш.А. Қазақ-қырғыз қарым қатынастарындағы киелі және тарихи жерлердің маңызы..... 166
Sarsenbaev B., Bozdakova Sh.A. Significance of sacred and historical sites in kazakh-kyrgyz relations

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘОЖ 93/94
МҒТАР 03.20. *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.01*

М.Қ. Қойгелдиев[1]

т.ғ.д[1]*., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің проф.*
Алматы қ., Қазақстан, mkoigeldiev25@mail.ru

ЭМИССАРЛАР ИНСТИТУТЫ

Аңдатпа

Өткен XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан тарихында бір орталықтан басқарудың эмиссарлар институтының қалыптасуымен сипатталады. Елді басқарудың бұл түрлі советтік кезеңнің соңына дейін өзгеріссіз қалып келді. Дегенмен, соңғы жылдарға дейін бұл тақырып арнайы зерттеу объектісіне айнала қойған жоқ. Автор мақаласында отандық тарихнамада алғаш рет аталған институттың қалыптасуының кезеңдеріне тоқталады.

Сонымен совет үкіметі билікке келген күнінен бастап ең соңғы күніне дейін республиканы өзі белгілеген эмиссарлар институты арқылы басқару жолында тұрды. Бұл эмиссарлық билік тұсында әкімшілік басқару жүйесі жаңа сипатқа ие болды. Сол арқылы бұрынғы империялық функциясын күшейте түсті. Әрине, бұл жерде ең алдымен империяның көздегені қазақ жерінің табиғи ресурстарын басым түрде өз елінің мүддесіне емес, метрополия мүддесіне қарай пайдалану болғаны белгілі. Сонымен қатар қазақ халқы сандық және сапалық тұрғыдан өзінің үдемелі өсу арнасынан жаңылды.

Соған сәйкес автор аталған мақалада қазақ тарихында жаңа кезеңнің басталғанын жария еткен бұл шешіммен ере келген билік жүйесінің қызметі мен оның сипатын бүгінгі көзқарас тұрғысынан қорытуды көздейді.

Кілт сөздер: эмиссарлар институты, ұлт-азаттық қозғалыс, Орталық Комитет, советтік билік, идеология.

M.K. Koigeldiev[1]

[1]*Doctor of Historical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University*
Almaty, Kazakhstan, mkoigeldiev25@mail.ru

INSTITUTE OF EMISSARIES

Abstract

The 20-30 years of the XX-th century in the history of Kazakhstan are characterized by the formation of such a form of governance of the republic from the center as the institute of emissaries. This form of management remained unchanged until the end of the Soviet period. The system of administrative management has acquired a new character, consolidating the former imperial positions based on the search for sources of raw materials and sales markets.

The history of the formation and activity of the Institute of emissaries as a management system in Kazakhstan was not considered as an object of historical analysis. For the first time in the Kazakh historiography in the context of the 20-30s, the author analyzes the origins of the formation of this institute of management. The article highlights the beginning of a new stage in the Kazakh history, which implies a generalization of the activities of the power system and its nature from the point of view of modern realities.

Keywords: institute of Emissaries, national liberation movement, Central Committee, Soviet government, ideology.

М.К. Койгелдиев[1]

д.и.н[1]., профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая
Казахстан, г. Алматы, mkoigeldiev25@mail.ru

ИНСТИТУТ ЭМИССАРОВ

Аннотация

20-30 годы XX века в истории Казахстана характеризуются становлением такой формы управления республикой из центра как институт эмиссаров. Эта форма управления оставалась неизменной до конца советского периода. Система административного управления приобрела новый характер, закрепив прежние имперские позиции, базирующиеся на поисках источников сырья и рынков сбыта.

История формирования и деятельность института эмиссаров как система управления в Казахстане не рассматривалась в качестве объекта исторического анализа. Автор впервые в казахстанской историографии в разрезе 20-30-х гг. анализирует истоки становления этого института управления. В 20-30-е годы советской истории власть в Казахстане полностью находилась под юрисдикцией столичного Центра. Страной преимущественно руководили эмиссионные кадры, присланные ЦК партии. В советской системе с общей более чем семидесятилетней историей в деле централизованного управления жизнью многонациональной империи институт эмиссаров выполнял задачу метода управления, который получил широкое применение. В этот исторический период основным вопросом для общества было содержание советского государственного строя, существовавшего только на казахской земле, касающееся жизни нации. В статье освещается начало нового этапа в казахской истории, что предполагает обобщение деятельности системы власти и ее характера с точки зрения современных реалий.

Ключевые слова: институт эмиссаров, национально-освободительное движение, Центральный Комитет, советское правительство, идеология.

Кіріспе. Тақырыптың табиғатына сәйкес әуелде бірнеше ұғымдарға түсінік беру артық емес. Өйткені уақыт тезінен өтпейтін нәрсе жоқ. Бұл ақиқат біз қарастырып отырған тақырыпқа қатысты осыдан жүз жыл бұрын советтік идеология тарапынан қолданысқа түскен ұғымдарға да тиесілі.

«Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» ұғымы туралы. Советтік тарихнама бұл ұғымды ұлт өмірінде болмаған қоғамдық процесс есебінде ғылыми айналымнан ысырып, оның орнына «буржуазиялық ұлтшылдық» ұғымын енгізді. Яғни, 1905 жылдан 1917 жылға дейінгі жаңа әлеуметтік күш – ұлт оқығандарының патшалық режим қиянатына қарсы жүргізген күресі бұл қазақ «сепаратистерінің», ал 1917 жылдан кейінгі советтік режимнің түрлі әлеуметтік эксперименттері мен арандатушылық қызметіне қарсылық бұл «буржуазиялық ұлтшылдықтың» немесе «қазақ ұлтшылдығының» көрінісі есебінде түсіндірілді. Сонымен бірге советтік режим «қазақ ұлтшылдығымен» күрес астарында өзінің геосаяси мақсаттары жатқандығын әрине, құпия ұстады. Алдымен патшалық, сонан соң советтік кезеңдегі терминология тілімен айтқанда бұл ұғым мынадай эволюциялық жолдан өтті: патшалық кезеңде – «қазақ сепаратизмі»; 1950 жылдарға дейін – қазақ «буржуазиялық ұлтшылдығы»; 1950 жылдардан бергі уақытта «қазақ ұлтшылдығы».

«Эмиссарлар институты» ұғымы туралы. Тарихи әдебиетте біздің елдегі, көрші республикалардағы басшылыққа байланысты «эмиссар» термині бұған дейін қолданысқа түскен. Дегенмен, эмиссарлық басқару қалыптасқан жүйе, институт ретінде арнайы зерттеу тақырыбына айналған емес. Біздің пікірімізше, советтік тарихтың 20-30 жылдарына (тіптен одан кейінгі кезеңдеріне де қатысты) байланысты бұл мәселе арнайы зерттеу объекті ретінде талдануға алынуға әбден лайық.

Мақсаты. Совет үкіметінің 2020 жылы 26 тамызда Ресей Федерациясының құрамында Қазақ советтік республикасын құру туралы шешімінің қабылданғанына 100

жыл толды. Совет басшылығы тарапынан белгіленген бұл билік жүйесі қазақ жерінде 71 жылдан астам уақыт салтанат құрды. Автор қазақ тарихында жаңа кезеңнің басталғанын жария еткен бұл шешіммен ере келген билік жүйесінің қызметі мен оның сипатын бүгінгі көзқарас тұрғысынан қорытуды көздейді.

Материалдар мен әдістер. Тарихи процесті танып-білуде құжаттық дерек көздерінің маңызын асыра бағаламау мүмкін емес. Сонымен бірге байқалатыны, империя тарихындағы тәуелді ұлттар тағдырын зерттеу ісіне байланысты құжаттық куәліктердің де мүмкіндігі шектеулі. Мәселен, зерттеуші үшін И.Сталиннің Ф.Голощекинді Қазақстанға бірінші басшы қызметіне жіберіп тұрып ауызша қандай мазмұндағы тапсырмалар бергендігі ешқандай да хаттамаға түспеген. Ол тапсырманы берген кісі мен оны алған кісі ғана қызмет барысында естерінде сақтап, уақыт өте құжатқа түспеген күйінде ұмыт қалады. Ал шын мәнінде екеуара болған келісімнің бүкіл қызметтің мазмұнына әсері болуы әбден ықтимал. Мұндай жағдайда зерттеушіге көмекке келетін оның процеске қатысты басқа да фактілік мәліметтерге сүйенген интуициясы ғана.

Зерттеу жұмысы қашан және қандай жағдайда толыққанды сипат алады? Әрине, тақырыпқа қатысты негізгі материалдар зерттеуші үшін қол жетімді болғанда. XX ғасырдағы ұлт тарихына қатысты ондай мүмкіндік бізге әлі жеткен жоқ.

Автор мақалада өткен XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұлт тарихында орын алған саяси мәселелерге тоқталады. Бұл тарихи кезеңде қоғам үшін негізгі мәселе қазақ жерінде әлгінде ғана орныққан советтік мемлекеттік жүйенің ұлт өміріне қатысты мазмұны болды. Советтік тарихнама большевиктік билікке альтернатива (балама) жүйе болмады, болуы да мүмкін емес-тін деген ұстанымды орнықтырумен болды. Бұл, әрине, мәселеге таза идеологиялық қатынастың көрінісі еді.

Нәтижелерді талқылау. Эмиссар ұғымын алғашқылардан болып М.Шоқай өз еңбектерінде айналымға қосты. Мәселен, ол «Орта Азиядағы ұлттық қозғалыс» аталатын еңбегінде (1927ж.). Ф.Голощекинге байланысты «Қазақстандағы совет өкіметінің «наместнигі» деген сөзді пайдаланды. Осымен бірге ол «Москва эмиссары» деген ұғымды да қолданды[1, 411 б.]. Бүгінгі әдебиетте бұл ұғымды О.Қоңыратбаев пен А.Жүнісбаевтың [2], сондай-ақ І.Қозыбаевтың [3] өз еңбектерінде пайдаланғанын байқауға болады. Ресейлік автор Вадим Кожинов кітабында «чужак» деген атауды қолданады [4, 170-222 бб.]. Неміс тарихшысы Р.Киндлер «эмиссары революции» деген терминді пайдаланды [5].

Emissarius – латын сөзі, белгілі бір мемлекеттік мекеменің, басшылықтың арнайы тапсырмасымен (басым түрде құпия) өзге елге жіберілген өкіл деген ұғымды береді. Советтік тарихтың 20-30 жылдарында Қазақстандағы билік толығымен метрополиялық орталықтың құзырында болды. Елді басым түрде партияның Орталық Комитеті жіберген эмиссарлық кадрлар басқарды. Жалпы жетпіс жылдан астам тарихы бар советтік жүйеде көпұлтты империяның өмірін бір орталықтан басқару ісінде эмиссарлар институты кең қолданысқа түскен басқару әдісі міндетін атқарды. Эмиссарлық басқару қазақ қоғамын илеуге алып, одан мәскеулік орталық қалағандай болмыс жасауға күш салды. Бүгінгі қазақ қоғамы, белгілі дәрежеде, советтік кезеңдегі эмиссарлар қызметінің өнімі. Сондықтан да бұл басқару институтының табиғатын мүмкін болғанша тура түсіну советтік саяси басқару жүйесінің ерекшеліктерін тура түсінуге жол ашпақ.

Советтер Одағында эмиссарлар институтының кең өріс алып, басқару жүйесі ретінде орнығуының ең аз дегенде мынадай алғышарттарын ескерген артық емес.

1. Бұл институттың өмірге келуі және қалыптасуы коммунистік партияның дара билік жүргізуші саяси күшке айналуымен тікелей байланысты. Партия советтік мемлекеттік жүйеде әуел бастан жартылай жабық орден [6] түрінде қызметін жолға қойды. Империялық орталық партиялық құрылым арқылы ғана өзінің негізгі ұстанымдарын өткізе алатын еді. Ал эмиссарлар институты болса ұлттық республикалар мен аймақтарда партиялық тәртіпке сүйенген орталық биліктің идеясын өткізуші және жүргізуші агенті міндетін атқарды.

20-жылдардың екінші жартысында партиялық және советтік құрылымдар арасындағы биліктегі бірінші рөл үшін жүрген қарсыласу біржола алғашқысының пайдасына шешілді.

Барлық буындағы советтік билік орындары іс жүзінде партиялық билікке бағынышты, оның шешімдерін басшылыққа алушы, аты бар да заты жоқ құрылымға айналды. Міне осы қалыптасқан жағдайға байланысты 20-жылдардан бастап-ақ республикадағы партиялық басшылық мәскеулік орталық белгілеген адамның қолында болды, ал оның ұлты орыс немесе басқа ұлт өкілі, басқаша айтқанда жергілікті халыққа «бөтен» адам болуға тиіс еді. 1920-1921 жж. аралығында Қазақстан коммунистік партиясы орталық комитетінің бірінші хатшысы қызметін 19 адам атқарған. Олардың төртеуі ғана қазақ ұлтынан (М.Мырзағалиев (1921 ж. қаңтар - мамыр, маусым), Ж.Шаяхметов (1946 ж. маусым - 1954 ж. ақпан), Д.Қонаев (1960 ж. қаңтар - 1968 ж. желтоқсан, 1964 ж. желтоқсан - 1986 ж.желотқсан) және Н.Назарбаев (1989-1991 жж.).

Осы арада мынадай жағдайға көңіл аударған артық емес. Жұмабай Шаяхметов республиканы басқаруға сталиндік диктатура жағдайында келді. Оның 1946 жылы елдегі бірінші басшылыққа келуіне мынадай екі жағдай шешуші рөл атқарды. Біріншіден, Ж.Шаяхметов 1932-1938 жылдары НКВД аппаратында жұмыс жасап, жабық органның сынынан өткен өз адамы болатын. Екіншіден, бұл арада Ж.Шаяхметовтың билікке басқа уақытта емес, 1946 жылы келгенін ескерген жөн. Яғни, орталық биліктің қалауының қазақ Ж.Шаяхметовке түсуінің мынадай астары бар-тын. 1941-1945 жж. болып өткен соғыс тұсында Қазақстан өзінің адами потенциалы тұрғысынан да, сондай-ақ табиғи ресурстары тұрғысынан да аса зор мүмкіндігі бар республика екендігін танытты. Бұл осы мезгілге дейін орталық, әсіресе И.Сталин тарапынан күтпеген жағдай еді. Ендігі уақытта халық шаруашылығын қалпына келтіру ісінде де Қазақстан сияқты мүмкіндігі зор республиканың потенциалын толық пайдалану міндеті тұрды. Республика басына қазақтардың өзінен басшы қойып жылы «қабақ» таныту осы мақсатты іске асыру үшін қажет еді.

1953 жылы билікке келген Н.С. Хрущев одақтағы астық мәселесін шешуді Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру ісімен байланыстырды. Келесі жылы Қазақстанға келген бетте Ж.Шаяхметовке қойған сұрауы жаңадан игеруге болатын тың және тыңайған жер көлемі еді. Ондай үлкен көлемдегі жердің жоқ екендігін бірден-ақ ескерткен республика басшысының жауабын ұнатпаған Н.Хрущев Ж.Шаяхметовты қызметінен босатып, оның орнына кезінде Белоруссияны басқарған (1938-1948) П.К. Пономаренконы тағайындайды.

Қазақстанда жұмыс жасап (1955-1956) қазақ халқын алыс емес, жақыннан білген Л.И. Брежнев мәскеулік биліктің қазаққа қатысты күдігін біраз сейілтті. Оның Д.А. Қонаевқа деген ықыласы соның көрінісі еді. Өз ретінде Д.Қонаев та орталықтың бұл пейілін республика халқының әл-ауқаты мен мәдениетін көтеруге пайдалануды қош көрді. Республика өміріндегі бұл «еркінсуді» көпсінген М.Горбачев билікке келген бетте Д.Қонаевты басшылықтан ығыстырып, орталықтың Қазақстанды өз эмиссарлары арқылы басқару дәстүрін жаңғыртып, Ресейдің ішкі облыстарының бірін басқарып жүрген Г.Колбинді Қазақстандағы басшылыққа тағайындады.

Г.Колбин аппаратында идеология бөлімін басқарған М.Жолдасбеков жазушы Б.Бодаубаевтың жаңа басшының жеке басына байланысты қойған сұрауына берген жауабында мынадай пікір білдіреді: «Орталықтың оны Қазақстанға неге жібергені түсініксіз болатын. Ол Қазақстанды, қазақтарды, қазақтың тарихын білмейтін, білгісі де келмейтін.

...Ақылшылары да көп еді. Олар негізінен Мәскеуде отырды. Өзімізде де кеңес берушілер аз болған жоқ. Орталық комитетте құқықтық бөлімінің меңгерушісі Ефимов деген болды..., тұла бойы қазаққа қарсы адам еді, Колбинде өтетін кеңестерде биттей нәрсені түйедей ғып отыратын. Аузынан мұны былай қалдыруға болмайды, жазалау керек дейтін сөз жиі шығатын» [7].

Осы ойға жақын пікірді Г.Колбин тұсында республикадағы Жоғарғы Кеңестің төрағасының орынбасары қызметінде болған, Социалистік Еңбек Ері Вера Васильевна Сидорова да білдіреді. Г.Колбиннің қызметіне байланысты Вера Васильевна «Ол Қазақстанда бастаған ісін соңына дейін апармауымен есте қалды. Орталық оның

Қазақстандағы қалыптасқан ахуалды жақсарта алмағанын біліп отырды... Колбиннің Республика басшысы ретіндегі жұмысы арнайы сценариймен жазылған спектакльмен бірдей болды. Ал оның режиссерлері Мәскеуде отырды» [8], – деген тұжырым айтты.

Қорыта айтқанда, Совет үкіметі алғашқы күнінен бастап соңғы күніне дейін Қазақстанды өзі белгілеген эмиссарлар институты арқылы басқару жолынан аяқ тартқан емес. Эмиссарлық билік тұсында әкімшілік басқару жүйесі, әрине, жаңа түр, сипат алды. Дегенмен, ол мазмұндық тұрғыдан бұрынғы отарлаушылық міндетінен арылған жоқ-тын, қайта бұл функциясын жетілдіре және күшейте түсті. Қазақ жерінің табиғи ресурстары басым түрде өз елінің мүддесіне емес, метрополияның мүддесі мен қызықшылығына қызметке қойылды. Қазақ халқы сандық және сапалық тұрғыдан өзінің үдемелі өсу арнасынан жаңылды. Совет империясының ыдырау қарсаңында Қазақстан жер байлығы тоналған, халқы рухани құндылықтарынан айрылу алдында тұрған елге айналды.

2. Эмиссарлар институты – атқаратын міндеті тұрғысынан советтік режим жария еткен ұлттардың өздерін-өздері басқару принципіне сәйкес келмейтін құрылым еді. Басқаша айтқанда, бұл басқару институты патшалық билік жүйесінен советтік жүйеге өткен элемент. Патшалықта ұлттық аймақтарды басқаратын генерал-губернаторды патшаның өзі тағайындайтын болса, советтік жүйеде бұл міндетті компартияның орталық комитетінің бас хатшысы атқарды. Халық арасында «жарым патша» атанған генерал-губернатор қызметі де әскер күші мен патша бекіткен заңдық ережеге сүйеніп, империялық мүддеге жол ашып, жергілікті халықты бағынышта ұстауға тиіс болды. Ұлттық республикадағы компартияның бірінші хатшысы да қызметін республикалық заңдық актілермен үйлестіруге тиіс болғанымен, ол күнделікті қызметінде басымдылықты бірінші кезекте орталық белгілеген талаптарға беруге міндеттелді.

Ағымдағы өмірде эмиссарларға өз қызметінде ылғи да өзара қайшылықта болған жергілікті мүдде мен мәскеулік орталықтың талап-тілектері арасында таңдау жасауға тура келді. Бұл ретте оның басымдықты орталықтың талап-тілектеріне беретіндігі қалыпты жағдайға айналды. Осы тұрғыдан оның қызметі принципсіздігімен ерекшеленді.

Орталық өкімет, әрине, Қазақстан сияқты ұлттық республикаға жіберілетін бірінші басшының тұлғалық сипатына ерекше назар аударды. Яғни, ол саяси ұстанымы тұрғысынан орталыққа өз адамы болуға тиіс еді. Егер патшалық тұсында ортаазиялық кеңістікте ресейлік мемлекеттік аппаратты қалыптастыру ісінде басымдық тегі орыс немесе неміс ұлттарынан шыққан әскерилерге берілсе, советтік кезеңде бұл міндет тегі орыстармен қатар кавказдықтарға және басқа еуропалықтарға жүктелді.

3. Қазақ қоғамында эмиссарлар қызметіне жол ашқан жағдай ол ұлттық бірегейліктің, тұтастықтың әлсіздігіне байланысты еді. Совет өкіметінің қазақ жеріндегі алғашқы қадамынан бастап-ақ жаңа билік алдында қазақ өзінің тұтастығы мен кемелдігін таныта алмады. Ия, рас, ғасыр басындағы алғашқы буын ұлт зиялылары ерекше қабілет және жігер мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда және империялық күштерге ұлт мүддесін мойындату ісінде ешуақытта ұмытылмайтын қызмет атқарды. Ұлттың ұлттық мемлекеттігін қалпына келтіруге құқылы екендігін ашық та анық жария етті. Өкінішке орай, ұлттың басқарушы зиялыларының бұл әрекетіне сүйеніш болып, қолдау көрсетуге қоғамныңматериалдықтұрғыдан да, моральдік тұрғыдан да даярлығы тапшы болып шықты. Өндірістік күштердің ортағасырлық күйде қалуы, ғасырларға ұласқан отарлық тәуелділік осы жағдайға жеткізген еді.Большевиктік билік алғашқы қадамынан–ақ экономикалық және теориялық басымдығына сүйеніп өз ұстанымдарын орнықтыруға күш салды. Ал ол ұстанымдар екі жаққа бірдей пайдалы, мүдделер тепе-теңдігіне негізделген деп айтуға келмейтін еді. Бұл жаңа биліктің қазақ қоғамына еніп, үстемдігін орнатуға жеңілдік тудырған тап күресі туралы теорияның ресейлік варианты болғандығын айтқан жөн. Яғни, 1)таптардың өмір сүруі өндірістің белгілі бір тарихи фазаларымен байланысты, 2)тапаралық күрес қажеттіліктен туындайтын пролетариат диктатурасына алып келмек, 3) өз ретінде бұл диктатураның өзі де барлық таптардың жойылып, тапсыз қоғамға өтуге алғышарт туғызатын кезең болмақ.

Міне осы базалық теориялық ұстанымға сәйкес қазақ қоғамы өзара қарсы екі таптан, яғни байлар мен кедейлерден тұратындығы партиялық және советтік ресми құжаттарда айтылып, бұл әлеуметтік-саяси жіктеу белсенді түрде қоғамдық санаға сіңірілумен болды. Яғни, қазақ қоғамы үшін де осы тап күресі жолына түсуден басқа балама жол жоқ, болуы да мүмкін емес деген тұжырым биліктің күнделікті қызметінде көрініс табуы қалыпты жағдайға айналды. Кімде-кім бұл саяси ұстанымға күмән келтірсе, ол халық жауы ретінде жойылуға тиіс болды. Большевиктер түсінігінде бұл қарсыласуда мүдіру өліммен тең еді.

Өз ретінде мәскеулік саяси орталық тарапынан белгіленген эмиссарлар институтының негізгі міндеті де осы теориялық тұжырымды Қазақстан сияқты ұлттық аймақтарда ешқандай да жалтақсыз, тез арада практика жүзінде іске асыру еді.

Большевизмнің бұл ұстанымы осы тарихи кезеңдегі қазақ қоғамында қалыптасқан күрделі жағдайды жағымды тұрғыдан өзгертуге қаншалықты сәйкес келетін еді? Әрине, мүлдем сәйкес келмейтін. Өйткені, большевиктербасшылыққа алған бұл ұстанымның қазақ қоғамы емес, тіптен Ресей қоғамында іске асуына күмән келтіргентеориялық ағымдар аз емес-тін. Ондай ұстанымдағылар, мәселен, орыс социал-демократиясының ішінде де болды [9, 240-241 бб.], [10, 51 б.]. Меньшевиктер, мәселен, большевиктерге марксистік эволюция теориясында қарастырылған қоғамдық дамудағы алғышарттардың пісіп жетілуін күтпестен конспиративтік әдістер арқылы пролетарлық революция ұйымдастыру жолына түсіп отыр деген айыптау айтты. Бұл, біріншіден. Екіншіден, XX ғасыр басындағы Ресей және қазақ қоғамдарының экономикалық және саяси-әлеуметтік даму деңгейлері өзара салыстыруға келмейтін еді. Соған байланысты орыс социал-демократиялық большевиктер партиясының бағдарламалық ұстанымы 1917 жылғы қазан революциясықарсаңындағы қазақ қоғамының алдында тұрған міндеттерден мүлдем алшақ жатты.

Бұл арада ауқымды мәселенің бір-ақ қырына, яғни билік түріне ғана тоқталайық. Қазақ қоғамына таптық жіктелу жолына түсіп, пролетариат диктатурасы аталатын биліктің салтанат құруы үшін қан төгудің ешқандайдақажеті жоқ-тын. Қазақ қоғамына тарихи тұрғыдан қажеті–жалпыұлттық мемлекеттігін жаңғырту арқылы отарлық тәуелділіктен құтылып, жерінің тұтастығын сақтап, өзінің ішкі мәселелерін сырттан араласусыз тек өзі шешу мүмкіндігіне қол жеткізу болатын.

2. *Өкімет ұлттың әлеуметтік құрылымына және ішкі сұранысына сәйкес болуға тиіс.* Қазақ халқының бұл толық заңды тілегі 1920 жылы Қазақ Советтерінің Құрылтай съезі қарсаңында Совет мемлекетінің негізін қалаушы және оның үкіметінің төрағасы В.И. Ленинге тапсырылған екі ресми құжат арқылы білдірілді. Олардың бірі 1920 жылғы 17 мамырмен белгіленген Ахмет Байтұрсынұлының В.И. Ленин атына жолдаған хаты да, екіншісі осы жылдың тамызында В.И.Ленинге арнайы қазақ халқының тілегін жеткізу үшін Мәскеуге келіп, бірақ оның қабылдауына кіре алмай, дегенмен тілегін жазба түрінде тапсырған қазақ делегациясының «Обращение киргиз к Ленину» аталатын үндеуі еді.

Бұл екі құжаттың қазақ жерінде советтік биліктің орнағанын және оның үкіметінің құрылғанын жария етуге тиіс болған Қазақ Советтерінің Құрылтай съезі қарсаңында тапсырылуы, әрине, жәйдан-жәй емес-тін. Мазмұндық тұрғыдан аса маңызды бұл екі құжат осы тарихи кезеңдегі Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының қазақ жерінде орнауға тиіс болған мемлекеттік құрылым мен билік жүйесіне қатысты принциптік ұстанымын білдіретін еді. Басқаша айтқанда, аталған құжаттар азаттық қозғалыс лидерлері тарапынан қазақ жерінде құрылуға тиіс болған мемлекеттік құрылымға мазмұндық тұрғыдан ықпал жасаудың соңғы әрекеті болды.

Міне осы аталған екі құжат бүгінгі таңда большевизм мен қазақ азаттық қозғалысы қайтраткерлерінің сол тарихи кезеңдегі қазақ шындығына қатысты өзара үйлеспейтін екі көзқарастың куәлігі ретінде оқылады.

Советтік идеология пролетариат диктатурасы аталатын билікті қоғамдағы барлық әлеуметтік мәселелерді, соның ішінде ұлттар теңдігін қамтамасыз ете алатын универсалды құрал ретінде қарастырды. Ал шын мәнінде совет үкіметінің ұлт мәселесін шешуге

байланысты нақты бағдарламасы болған емес. Бұл саясат жаңа биліктің бірінші күнінен бастап-ақ И.Сталиннің импровизаторлық еркіне берілген сала болды.

В.И. Ленин мен оның серіктері әлемде империалистік күштерге қарсы өріс ала бастаған ұлт-азаттық қозғалыстарға пролетарлық революцияның қосымша күш қоры (резерві) ретінде қарады. Большевиктер партиясының ұлт мәселесі бойынша бас теоретигі және комиссары И.Сталин «Ленинизм негіздері жөнінде» аталатын лекциясында ұлттардың құқығы туралы мәселе «оқшау және дербес мәнге ие мәселе бола алмайды, пролетарлық революция туралы мәселенің бөлігі ғана, яғни ол бүтінге тәуелді және өзіне осы бүтін тұрғысынан қарауды талап етеді» [11], – деп көрсетті. И.Сталин бұл пікірін негіздей түсу үшін В.И.Лениннің «демократияның кейбір талаптары, соның ішінде өзін-өзі билеу мәселесі шексіз нәрсе емес, бар болғаны әлемдік жалпыдемократиялық (қазіргі: жалпысоциалистік) қозғалыстың бөлігі ғана. Мүмкін, кейбір нақты жағдайларда бұл бөліктің жалпыға қайшы келуі ықтимал, ондай жағдайда бөліктің талабы орындалмақ емес» [11], – деген тұжырымына сілтеме жасап, өзінің де осы ұстанымда тұрғандығын анық білдіреді.

Сонымен, большевизмнің теориялық негізін қалаушылар ұлт-азаттық, яғни антиколониалдық, антиимпериалистік қозғалыстарды жалпыдемократиялық, жалпыұлттық міндеттер мен мақсаттарды көздейтін дербес күш емес, таптық пролетарлық революциялық өзгерістер арқылы ғана өз шешімін таба алатын, сондықтан да оған тәуелді ағым ретінде қарастырды.

Большевиктік басшылықтың бұл ұстанымына татар, башқұрт және түркістандық азаттық қозғалыс қайраткерлері үзілді-кесілді қарсылық танытты. Мәселен, А.Байтұрсынұлы В.И.Лениннің III Коммунистік интернационалдың II съезінде жасамақ болған баяндамасының тезистеріне байланысты жазған пікірінде «осы уақытқа дейін Еуропадағы капитализмнің күш алуына қызмет жасап келген Шығысқа ендігі уақытта Еуропадағы пролетарлық революцияны жасауға және оны күшейте түсу үшін пайдалануға болатын» қосымша ресурс есебінде қараудан бас тартып, ұлттардың өз тәуелсіздігі үшін күресін дербес мәнге ие қозғалыс ретінде мойындауды талап етті.

Башқұрт азаттық қозғалысының басшысы Ахмет Заки Валидов жоғарыда аталған В.И. Лениннің тезистеріне байланысты естелігінде олтезистерді түркістандық жолдастарымен бірге оқығандығын, өз ретінде бұл жақтың көзқарасын қабылдау (В.И.Лениннің) қаперінде болмағандығын, лениндік басшылық «бұрынғы отар аймақтарда тек орыс пролетариатына ғана сенетін болады, ал бізге сенім деңгейі олардың бсшыларының айтқанын орындап, бас иіп жүруімізге тікелей тәуелді, бізге олар социализм Ресей мен барлық әлемде біржола орныққанда ғана сенетін болады. Оған дейін Шығысты метрополияның жұмысшылары басқарады... Мен мұны өз құлағыммен естідім» [12, 257 б.], – деп жазды.

Советтік басшылықтың ұстанымын Мәскеудегі ұлт істері бойынша комиссариат аппаратында және Қазақ революциялық комитетінің қызметіне тікелей араласа жүріп бағамдаған А.Байтұрсынұлы В.И. Ленинге жолдаған хатында: «1) Қазақ өлкесін басқаруға қойылған орталықтың өкілінің белгілі бір ұстанымы болған емес, соған байланысты нақты жұмыс жоспары да жоқ; мұндай жағдайды орталық басшылықтың өзінде «Ресей халықтарының құқықдекларациясы мен РК(б)П бағдарламасындағы» принциптік нұсқауларынан басқа Қазақ өлкесінің әлеуметтік өмірінің ерекшеліктерін есепке алған қазақ мәселесіне қатысты нақты көзқарасының жоқтығымен түсіндіруге болады және 2) орталық өкілдері мен жергілікті халықтың арасында өзара сенім де болған жоқ», – деп көрсетті.

А.Байтұрсынұлы совет үкіметіне бұл қалыптасқан жағдайға байланысты екі жолдың бірін таңдауға тура келетіндігін ескертті. Бірінші жол деп көрсетті ол үкімет сол патшалық тұсындағыдай қазақ жерлерінде губернаторлары мен генерал-губернаторларын тағайындап, қазақтардан ешқандай да қарсылықсызбағынуды талап ету болмақ. Бұл түрлі патшалардың сынынан өткен таныс жол. Екінші жол сәл күрделірек, яғни қазақ халқының

ескі билік тұсында ұлт мүддесі үшін күрес жолында тәжірибе жинап ысылған зиялылар тобы бар, халық оған толығымен сенеді, оның қателесуі немесе адасуы мүмкін, бірақ саналы түрде ешқандай да жеке бас мүддесі және пайдасы үшін халқын сатпайды [13, 59-64 бб.] – деген тұжырымен ашық та анық жеткізді.

Бұл, әрине, совет үкіметінің негізін қалаған және бірінші басшысы В.И. Лениннен ұлттардың өзін-өзі билеуі туралы мәселені декларация түрінде қалдырмай, практика жүзінде шындыққа айналдыруды талап етудің өзі болатын. Яғни сөз бен істің арасындағы алшақтыққа жол бермеу, олардың тұтастығы туралы мәселенің қойылуы еді.

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының басшыларының бірі ретінде советтік басшылықтың қабылдауында болып, қазақ ревкомының құрамына енгізілген А.Байтұрсынұлының хатта айтылған пікірлері есепке алынып, оған ресми жауап берілуге тиіс еді. Ондай жауап берілмеген күйінде қалды.

Бірінші кезекте не тұруы қажет еді: таптық жіктелу ме, жоқ әлде ұлттық бостандық па?

Келесі құжат «Қазақтардың Ленинге үндеуі» аталады [1, 255-262 бб.]. Бұл құжат, яғни қазақ халқының атынан азаттық қозғалыс басшылығының совет үкіметінің төрағасына үндеуі. Жоғарыда біз тоқталған А.Байтұрсынұлының осы адреске жолдаған хатымен (1920 ж.мамыр) өзара ішкі байланыста талдауға алынғаны жөн.

Осы ретте ескеретін жағдай 1920 жылы 25-мамырда Түркістан республикасынан арнайы келген делегация В.И.Ленинге «Түркістан Республикасының жағдайының жоспары» аталатын 9 беттік баяндама тапсырады. Құжатта баяндалған ойдың өзекті жібі ұлттардың өзін-өзі билеуі туралы белгілі декретте мәлімделген ұстанымды өмірлік шындыққа айналдыруды, осы ретте ең алдымен Түркістанға орыс әскерін жіберу арқылы жасанды түрде таптық жіктелуді енгізуге шек қоюды талап ету болды [2, 162 бб.].

Міне бұл Түркістандағы түрік-мұсылман елдерінің атынан даярланған құжаттық материалдардың В.И. Ленинге бір мезгілде тапсырылуы, әрине кездейсоқ емес-тін. Бұл фактілер біріншіден, қазақ және Түркістан азаттық қозғалыстарының күн тәртібінде тұрған мүдделерінің ортақ екендігін куәландырса, екіншіден, олардың В.И. Ленин басында тұрған советтік империялық орталықпен арасында принциптік қайшылықтың бар екендігінің, сондай-ақ бұл қайшылықтың тереңдей түскендігінің көрінісі еді.

М.Шоқай бұл құжатты Тбилисиде өзінің редакторлығымен шығып тұрған «Борьба» аталатын газетте жариялаған (1921 г. 1, 8 февраль). Қайраткердің пікірінше хаттың тапсырылған мезгілі 1920 жылдың тамызының соңы және оның авторларының бірі А.Байтұрсынұлы. Ол В.И. Лениннің қабылдауына сұранған делегацияның құрамында болуы да әбден ықтимал [14, 118-121 бб.]. Құжатқа берген түсінігінде М.Шоқай бұл үндеуді Мәскеуге Ленинге жолығуға арнайы келген қазақ делегациясы үкімет төрағасының қабылдауында бола алмаған соң пікірін жазба түрінде тапсыруға мәжбүр болған [15, 358], [2, 162 б.].

Қазақ халқының атынан тапсырылған үндеу ультиматумдық тұрғыдан даярланған құжат емес-тін, қайта одан үлкен ізеттің табы байқалады. Сонымен бірге құжатта иіліп өтіну, жөнсіз өбексу де жоқ. Дегенмен, одан сол тұстағы суық та қатал заманның боямасыз ащы шындығы бетке ұрады.

Үндеу мәтіні сол кезеңдегі қазақ қоғамының саяси-экономикалық және әлеуметтік жағдайы мен ерекшелігіне қатысты есепке алынуға тиісті талап-тілектерді қазақы ашықтықпен баяндаудан басталады: «Октябрь революциясы, – деп жазды құжат авторлары, – қырғыз (қазақ деп оқыңыз -авт.) бұқарасын әлеуметтік революция иіріміне бірден тартып кете алған жоқ, өйткені соңғылардың санасында ұлттық сезім таптық сезімнен басым болды, ал бұл жағдай қазақтардың шаруашылық өміріндегі жіктелудің әлсіздігі мен патшалық режимде ұлттық қанаудың шектен тыс қатаңдығына байланысты болды» [14, 265].

Құжаттағы бұл тұжырымның принциптік маңызы бар. Ол 1917 жылғы октябрь революциясы қарсаңында қазақ қоғамы үшін бірінші кезекте тұрған мәселе, большевизм

көсемдері төтеннен келіп қабылдатуға тырысқандай, таптық ұстанымды негізге алып әлеуметтік жіктелу жолына түсу емес-тін, ұлтқа қажеті орыс империализмі тарапынан қазақ мүддесіне жасалып отырған қиянаттан құтылу еді. Яғни, қазақ ұлты мен әлгінде ғана орнаған совет өкіметі арасындағы өзара қатынас осы шындықты мойындаудан, соған сәйкес ендігі атқарылатын міндеттерді анықтаудан басталуға тиіс еді.

Орталық билік тарапынан қазақ қоғамына бірінші кезекте қажет ең негізгі талап-тілектерге түсіністікпен қарап, сол арқылы өзара диалогқа жол ашу ендігі өзара қатынастың ірге тасының берік болуының кепілі еді. Советтік гуманитарлық және құқықтану ғылымдарында бұл тақырыпқа жете көңіл аударылмады. Совет өкіметі бұл тарихи кезеңде қазақ қоғамының табиғи мүддесін, соған сәйкес табиғи талап-тілектерін аяқ асты етіп, оған тек ультиматумдық талаптар қоюмен болғандығы елеусіз қалдырылды. Өйткені советтік ғылым үшін қазақ және басқа түрік халықтарына большевиктік өзгеру жолына альтернатива жоқ еді.

Сонымен араға бір ғасыр уақыт салып октябрь революциясының және совет үкіметінің басшысы В.И. Ленинге қазақ халқының атынан қазақ ұлт-азаттық қозғалысы басшыларының жолдаған үндеуінде айтылған бұл негізгі тұжырымнан біз қандай ой түйе аламыз? Біріншіден, осы жасаған тұжырымы арқылы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының басшылары ұлттың алдында тұрған міндеттерді теориялық тұрғыдан қорыту ісінде уақыт сұранысына лайық дәрежеде көрінген еді. Яғни, олар кейінгі өмір ағымы көрсетіп бергеніндей қазақ азаттық қозғалысының сол тарихи кезеңде басым түрде антиколониалдық арнада тұрғандығын көрсетіп қателескен жоқ-тын. Екіншіден, қазақ қоғамына қатысты бұл мәселені тура түсіну ісінде ұлт-азаттық қозғалыс басшыларының өмірлік шындыққа большевизм ұстанымынан жақын тұрғандығы ешқандай да күмән тудырмайды. Кез-келген отарлық тәуелділік сатысында тұрған қоғам алдымен саяси тәуелсіздігін алмай тұрып таптық жіктелу жолына түсе алмайды, ал түскен күнде отарлық езгіден құтыла алмайды. Әлеуметтік-саяси тұтастығы жоқ, өзара алауыз ұлт бостандыққа қол жеткізуі мүмкін емес. Сонымен бірге, үшіншіден, советтік басшылыққа өзінің ішкі мәселелерін жеткізе отырып ұлттық басшылық қалыптасқан жағдайға байланысты оларды шешу жолдарын жаңа өкіметпен бірге іздеуге даяр екендігін де білдірген еді.

Жалпы мұндай мазмұндағы мәселені шешу жолын іздеу ісінде қазақ және түркістандық халықтар жалғыз емес-тін. Бірлі-жарым әлемдік аналогтарға жүгінейік. Мәселен, Никарагуа (Латын Америкасы) ұлт-азаттық қозғалысының басшысы генерал Аугусто Сесар Сандино 1933 жылы аргентиналық публицист Рамона де Белаустегигойтидің «сандинистерді коммунистік ұстанымдағылар қатарына жатқызуға болады ма?» деген сауалына «біздің қозғалысты ұлттық мүддені қорғау арнасынан шығарып, оған әлеуметтік-таптық мазмұн беру әрекеті бір емес, бірнеше мәрте жасалынды. Мен бұған үзілді-кесілді қарсылық көрсеттім. Өйткені біздің қозғалысымыз ұлттық және антиимпериалистік бағыттағы қозғалыс» – деген нақты жауап береді [16].

Әрине, Латын Америкасындағы Никарагуаның саяси және басқа жағдайы Ресей империясы құрамындағы қазақ елінің жағдайынан өзгеше, дегенмен, бұл тарихи кезеңде екі елдің өмірінде ұқсастықтар да бар-тын, мәселен, екі ел де отарлық қанаудан құтылу үшін күрес жолында тұрды. Соған байланысты өзара тікелей байланысы жоқ азаттық үшін күрес басшыларының қозғалыс табиғатын анықтау ісінде ортақ тұжырымға келуі толық табиғи құбылыс болатын.

Коммунистік және ұлт-азаттық қозғалыстардың ара-қатынасы тақырыбына үнді қайраткері Дж.Неру де тоқталады. Ол «Индияны ашу» аталатын еңбегінде қазақ азаттық қозғалысының табиғатын тура түсінуге көмектесетін мынадай көрініске көңіл аударады. Яғни, Ресейде октябрь революциясы жеңіп, большевиктер билікке келген бетте осы оқиғаның ықпалымен басқа да елдерде коммунистік топтар мен партиялар өмірге келе бастайды. Осы ретте мынадай жағдай байқалады. Енді ғана өмірге келген коммунистік ұстанымдағы топтар мен жергілікті ұлттық бұқаралық сипаттағы партиялар арасында қарсыласу мен қақтығыстар орын алады. Оған негіз болған жергілікті саяси

құрылымдардың әлгі коммунистік ұйымдарға Ресей тарапынан басқарылатын шетелдік топ ретінде қарауына байланысты еді.

Өз ретінде жаңағы коммунистік топтармен партиялардың совет өкіметінің шараларына қолдау көрсетіп, ықылас танытуы Мәскеу басшылығының «әлемдік революция» идеясына май құя түскендей еді. Осы жағдайды байқаған Дж.Неру Советтік үкімет басшыларымен «Россия үшін пайдалы болуы мүмкін нәрсе міндетті түрде әлемнің басқа бөлігіне де пайдалы болмақ» деген оның ұстанымымен келісе отырып қана түсінісуге болатын еді деп жазды.Осы ұстанымға иланған коммунистік партиялар өз қатарына кемел ерлер мен әйелдерді тарқанымен бәрібір соңында берекесіздікке ұшырады, өйткені, олар халықтың ұлттық сезімінен қол үзіп қалған еді деген ойды айтты. «Мен осы мәселеге байланысты басқа елдердегі жағдайға тереңдеп бара алмаспын, дегенмен, маған Индиядағы коммунистік партияның ұлттың жанымен бірге келе жатқан салт-дәстүрден толықтай қол үзіп қалғаны, оны білмейтіндігі мәлім. Коммунистік партияның пайымында коммунизм міндетті түрде өткен тарихқа деген немқұрайдылық тудырмақ. Коммунистер үшін әлем тарихы 1917 жылғы қарашадан басталады, ал оған дейінгі оқиғалар соған алып келген даярлық есебінде ғана...» [17] – деп жазды ол. Бұл пікірін ол халқының басым бөлігі тапшылықта өмір сүріп отырған Индияда коммунистік партия үлкен беделге ие болуға тиіс еді, брақ олай болмай шықты. Оның себебін қайраткер коммунистердің ұлттық сезімнен ажырап, халықтың күнделікті шынайы өмірінен көз жазып қалғандығымен байланыстырады. Мұндай сәтсіздікке ұшыраған жалғыз Индияның коммунистік партиясы ғана емес, сонымен бірге модернизм туралы, бүгінгі сұраныстар туралы, батыстық мәдениеттің мәні туралы езе сөйлеп, ал өзінің төл мәдениетінде нендей өзгерістер болып жатқанын білмейтін партиялар да аз болмағандығын ескертеді. Үндеуде баяндалған келесі ойға тоқталалайық. Үндеу авторлары егер совет өкіметі ұлт мәселесіне байланысты бастапқы уәделерінде тұрса қазаққа басқа өкіметтің қажеті жоқ екендігіне, Қазақ әскери революциялық комитетін құру туралы декреттің жарық көруі осы үлкен істің басы ретінде қабылданатындығын мәлімдейді. Совет өкіметіне көрсетілген осы ізеттен соң үндеу авторлары үкімет басшысы ретінде В.И. Лениннің назарын қазақ қоғамында қалыптасқан ауыр жағдайға, ал оны шешуге Қазақстанға жіберілген Қазақ ревкомының міне жыл болды шарасыздық танытып отырғандығына аударады. Жаппай сауатсыз қоғамда дәрігерлік көмектің мүлдем жоқтығынан эпидемиялық аурулар кең өріс алып, бұларға аштық қосылып, адамдар ит етін жеуге мәжбүр болып, әйел заты тәнін жабарға лыпа таппай қиналған заманға тап болған ұлттың өміріне араша түсер өкіметке зәру болып отырғандығын жеткізеді.

Үндеу авторлары Совет өкіметі басшысыныңназарын қазақ қоғамы үшін ең өзекті мәселеге айналған мемлекеттік басқарудың мазмұнына аударады. Яғни, қазақ елін басқару ісін қолына алған өкімет қандай болуы қажет? Ол өкімет алдымен бұл елдің қандай әлеуметтік құрылымнан тұратынын, сондай-ақ ол әлеуметтік құрылымдарды ортақ мүддеге жұмылдыру жолдарын, осы мақсатта қандай әдіс-құралдарды іске қосу қажет екендігін анықтап алғаны дұрыс болмақ. Яғни, қазақ қоғамын басқару түрі елдің әлеуметтік құрылымына сәйкес болуы тиіс. Басқаша айтқанда, басқарушының әрекеті жергілікті халықтың сұранысына сәйкес келіп, сол шындықтан бастау алғанда ғана нәтижелі болмақ.

Қорытынды. Үндеу авторлары үкімет өз қызметінде басшылыққа алуға міндетті мынадай фактілерді келтіреді: «Щербина экспедициясы (бұл экспедиция жұмысына Ә.Бөкейхановтың қатысқаны мәлім – *авт.*) зерттеуге алған он уездегі кедейлердің үлес салмағы орта есеппен 78,2%, орташалар 14,6%, ауқаттылар мен байлар (25 бастан жоғары малы бар) 7,2%, ал соңғыларының жылқыға шаққанда 100 бастан жоғары малы барлары 1%, 300 бастан көп малы бары – бар болғаны 0,2%. Капиталистік шаруашылығы бар елдердегідей еңбекті қанау түрлері қазақ қоғамында жоқ, соның нәтижесінде буржуазия, тіптен сауда буржуазиясы да қалыптаспаған, жерге жеке меншік жоқ»[1, 256-257 бб.].

Ғылыми тұрғыдан шынайы бұл фактілер совет үкіметі басшылары арасында қазақ ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерімен өзара түсінісуге жол ашуға тиіс еді. Олай болмады. Советтік жоғарғы билік, әсіресе, И.Сталин мен оның идеялас серіктері үндеуде келтірілген бұл фактілер мен тұжырымдарды алаштық элита тарапынан ұлтты билеуге ұмтылыстың көрінісі есебінде қабылдады. Шындыққа жүгінгенде ұлтты басқару ісінің алаштықтарға өтуге тиіс екендігін советтік басшылық біле тұрып, мойындағысы келмеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. 2-том. – Алматы: ДайкПресс, 2012. 2-том. – 640 б.

2 Қоңыратбаев О.М., Жүнісбаев А.Ә. Мұсылман Бюросы Егемендік идеясының жаршысы (1919-1920) (Мусульманское бюро – проводник идеи суверенитета. Монография). – Алматы: ИП «Уатхан баспасы», 2011. – 246 б.

3 Козыбаев И.М. «Большой террор» в Казахстане. - Алматы: «Раритет», 2019. –368 с.

4 Кожинов В. Правда сталинских репрессий. –Москва «Алгоритм», 2007. – 448 с.

5 Киндлер Р. Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане. –М., 2017.– 215 с.

6 Бұл ретте Р.Пайпстың мына мазмұндағы пікірімен келісуге тура келеді: «Конечная цель тоталитаризма – сосредоточение всей государственной власти в руках самоназначенного и самовоспроизводящегося корпуса избранных, называющего себя партией, но скорее напоминающего орден, от членов которого требуется только верность вождям и друг другу». // Ричард Пайпс. Собственность и свобода.М., 2008. С. 273.

7 Бодаубай Б. Қызыл жебе // Түркістан газеті. – 2018. – 1-қараша.

8 Сидорова В.В. Маған Колбинмен жұмыс істеу өте қиын болды // Алматы ақшамы. –2018. 13-қараша.

9 Россия с древнейших времен до конца XX века: учебное пособие для вузов / М.М.Горинов [и др.]. - Москва: Дрофа, 2002.

10 Карр Э. История Советской России. Кн. 1: т. 1 и 2. Пер. с англ. / Предисл. А.П. Ненарокова. – М.: Прогресс, 1990. – 771 с.

11 Сталин И.В. Сочинения. – Т. 6. – М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 69–188.

12 З.В. Валиди Тоган. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру. – М.,1997. – 650 с.

13 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы: «Алаш», 2007. 3 том, 1 кітап. – 297 б.

14 Мустафа Шокай Избранные труды: В двух томах. Том первый / Сост. и автор предисловия К.Л. Есмагамбетов. – Алматы: «Арыс», 2016. Т.1. – 432 с.

15 Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2009. – 412 с. // Бұл құжат туралы Д.Аманжолова еңбегінде мынадай мазмұндағы мәлімет береді: «В Москву приехала целая группа бывших алашординцев и их сторонников, стремившихся повлиять на урегулирование столь важных для автономии проблем...» (358 б).

16 Каким был генерал Сандино? // Проблемы мира и социализма. – 1989,апрель, – №4. С.89

17 Дж.Неру Открытие Индии. Кн. 2. – Москва: Изд. «Политическая литература» 1989, – 507 с.

Pajdalanylgan adebietter tizimi:

1 Shokay M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 12 volume, том. 2. - Almaty: D-Press, 2012.2-volume. - 640 b.

2 Konyratbaev O.M., Zhanisbaev A.K. Musylman Bureause Egemendik ideassynyn zharshysy (1919-1920) Musulmanskoe byuro – provodnik idei suvereniteta. Monografiya). – Almatyi: IP «Uathan baspasyi», 2011. – 246 b.

3 Kozyibaev I.M. «Bolshoy terror» v Kazahstane. – Almatyi: «Raritet», 2019. – 368 s.

4 Kozhinov V. Pravda stalinskih repressiy. –Moskva «Algoritm», 2007. – 448 s.

5 Kindler R. Stalinskie kochevniki. Vlast i golod v Kazahstane. –M., 2017. – 215 s.

6 Bul rette R.Paypstyn myna mazmundagy pikirimen kelisuge tura keledi: "Konechnaya cel' totalitarizma – sosredotochenie vsej gosudarstvennoj vlasti v rukah samonaznachennogo i samovosproizvodyashchegosya korpusa izbrannyh, nazyvayushchego sebya partiej, no skoree na pominayushchego orden, ot chlenov kotorogo trebuetsya tol'ko vernost' vozhdyam i drug drugu".// Richard Pipes. Sobstvennost' i svoboda, Moscow, 2008, p. 273.

7 Bodaubai B. Kyzyl zhebe // Türkistan gazeti. - 2018.- 1-karasha.

8 Sidorova V.V. Magan Kolbinmen zhumys isteu ote kiyn boldy // Almaty akshamy. - 2018. – 13- karasha.

9 Rossiya s drevneyshih vremen do kontsa XX veka: uchebnoe posobie dlya vuzov / M.M. Gorinov [i dr.]. - Moskva: Drofa, 2002.

10 Karr E. Istoriya Sovetskoy Rossii. Kn. 1: t. 1 i 2. Per. s angl. / Predisl. A. P.Nenarokova. – M.: Progress, 1990. – 771 s.

11 Stalin I.V. Cochineniya. – T. 6. – M.: OGIZ; Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literaturyi, 1947. S. 69–188.

12 Z.V. Validi Togan. Vospominaniya. Borba musulman Turkestana i drugih vostochnyih tyurok za natsionalnoe suschestvovanie i kulturu. – M.,1997. – 650 s.

13 Alash Kozgalysy. Qujattar men materialdar zhinagy. - Almaty: "Alash", 2007. Bolum 3, 1 kitap. 297 b.

14 Mustafa Shokaj. Izbrannye trudy: V dvuh tomah. Tom pervyj / Sost. i avtor predisloviya K.L. Esmagambetov. – Almaty: «Arys», 2016. T.1. – 432 s.

15 Amanzholova D.A. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoj istorii Kazahstana. – Almaty: Izdatel'skij dom «Tajmas», 2009. – 412 s. // Bul quzhat turaly D.Amanzholova enbeginde mynadaj mazmundagy malimet beredi: «V Moskvu priekhala celaya gruppa byvshih alashordincev i ih storonnikov, stremivshihsya povliyat' na uregulirovanie stol' vazhnyh dlya avtonomii problem...» (358 b).

16 Kakim byl general Sandino? // Problemy mira i socializma. – 1989, aprel', – № 4. S.89

17 Dzh.Neru Otkrytie Indii. Kn. 2. – Moskva: Izd. «Politicheskaya literatura» 1989, – 507 s.

ӘӨЖ 974-01
МРНТИ 03.20 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.04*

T.U. Dzhakipova

Kazakh Humanitarian Law Innovative University, PhD Doctoral student
(Republic of Kazakhstan, Semeycity), tdzhakipova@mail.ru

HISTORY OF FORCED RESIDENCE IN EASTERN KAZAKHSTAN IN THE 1930 s.

Abstract

This articleis dedicated the first deportation of the Polish people to Kazakhstan after political changes in the country, including the first arrival of Poles in East Kazakhstan. The process of resettlement of Germans and Koreans, as well as Poles began in 1930. Especially majority of immigrants in Kazakhstan were Koreans. Besides, it is written about the history of the German and Polish peoples, who were first deported to Kazakhstan from Ukraine and Russia. The article is based on the growth of German settlements in the Akmola, Semey, Pavlodar, Omsk and Barnaul regions at the beginning of the XXth century. The repressions of 1937-1938 had a special impact on the socio-demographic development of the population of the East Kazakhstan region. The local population has decreased, but the population growth has occurred at the expense of other nationalities. In the article, based on extensive archival materials, the author introduces the history of the peoples who migrated to the Semipalatinsk and East Kazakhstan regions in 1930. The composition of the displaced peoples and nationalities is analyzed. Employment in the national economy of East Kazakhstan, social policy of local authorities in relation to migrants and their relationship with the local population were considered. The demographic situation of the region's population during the famine of the 1930s was recorded using archival documents and periodicals, scientific research.

Keywords: East Kazakhstan, politics, organization, nation, border, population, region, ethnos, deportation, migration.

Т.У. Джакипова

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің PhD докторанты
(Қазақстан Республикасы; Семей қ.), tdzhakipova@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ КҮШТЕП ҚОНЫС АУДАРТУ ТАРИХЫ АЯСЫНДА

Аңдатпа

Бұл мақалада поляктардың Қазақстандағы алғашқы саяси қоныс аударуларынан кейін, елдегі саяси өзгерістерден, соның ішінде поляктардың Шығыс Қазақстанға алғашқы келуінен кейін болды. Немістер мен корейлерді, сондай-ақ поляктарды қоныстандыру процесі 1930 жылы басталды. Әсіресе Қазақстанға көшіп келгендердің көбі корейлер болды. Сонымен қатар, Қазақстанға алғаш рет Украина мен Ресейден жер аударылған неміс және поляк халықтарының тарихы туралы жазылған. Мақала XX ғасырдың басында Ақмола, Семей, Павлодар, Омбы және Барнаул облыстарындағы немістердің қоныстануының өсуіне негізделген. 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін Шығыс Қазақстан облысы тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық дамуына ерекше әсер етті. Жергілікті халық азайды, бірақ халықтың өсуі басқа ұлттардың есебінен болды. Мақалада кең архивтік материалдарға сүйене отырып, автор 1930 жылы Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына қоныс аударған халықтардың тарихымен таныстырады. Қоныс аударылған халықтар мен ұлттардың құрамы талданады. Шығыс Қазақстанның халық

шаруашылығындағы жұмыспен қамту, мигранттарға қатысты жергілікті биліктің әлеуметтік саясаты және олардың жергілікті тұрғындармен қарым-қатынасы қарастырылды. Мұрағат құжаттары мен мерзімді басылымдарды, ғылыми зерттеулерді қолдану арқылы 1930 жылдардағы аштық кезіндегі аймақ тұрғындарының демографиялық жағдайы тіркелді.

Кілт сөздер: Шығыс Қазақстан, саясат, ұйым, ұлт, шекара, халық, аймақ, этнос, депортация, көші-қон.

Джакипова Т.У.

PhD докторант Казахского инновационного гуманитарно-юридического университета (Республика Казахстан; Семей), tdzhakipova@mail.ru

В ИСТОРИИ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ПРЕБЫВАНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В 1930-Х ГГ.

Аннотация

Эта статья написана после первой политической миграции поляков в Казахстан, политических изменений в стране, в том числе первого прибытия поляков в Восточный Казахстан. Процесс переселения немцев и корейцев, а также поляков начался в 1930 году. Большинство иммигрантов в Казахстан были корейцами. Кроме того, написана история немецкого и польского народов, впервые депортированных в Казахстан из Украины и России. В основе статьи - рост немецких поселений в Акмолинской, Семипалатинской, Павлодарской, Омской и Барнаульской областях в начале XX века. Репрессии 1937-1938 годов оказали значительное влияние на социально-демографическое развитие населения Восточно-Казахстанской области. Коренные народы сократились, но рост населения был обусловлен другими странами. В статье на основе обширных архивных материалов автор представляет историю народов, переселившихся в Семипалатинскую и Восточно-Казахстанскую области в 1930 году. Анализируется состав перемещенных народов и наций. Рассмотрены вопросы занятости в народном хозяйстве Восточного Казахстана, социальная политика местных властей по отношению к мигрантам и их отношения с местным населением. С помощью архивных документов и периодических изданий, научных исследований зафиксировано демографическое положение населения региона во время голода 1930-х годов.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, политика, организация, нация, граница, население, регион, этнос, депортация, миграция.

Introduction: The history of the period in question was one of the most difficult periods of the early twentieth century. The history of deportation in this period is especially studied by domestic historians. Exploring new pages of the history of the former totalitarian state will remain one of the key issues today. The totalitarian system took the lives of millions of people and turned to a new channel. The dark history of this period can be divided into two parts: one is the persecution and expulsion of intellectuals, and the other is the history of deportation. These two difficult histories were deeply rooted in Kazakhstan. In these turbulent times, the demographic situation was supplemented by settlers from other countries. Since the recognition of Kazakhstan as a sovereign state, great changes have taken place in the science of history. It is known that due to the demographic situation, many documents kept secret in the archives have been published and are now being studied and become one of the most important topics. As part of the article, a study of ethno-demographic issues in the eastern part of the country was conducted.

Materials and methods: In determining the methodological basis of the research, several methods of studying social phenomena and trends were used. In the study of the problem in

historical science, the study was guided by the comparison of real facts and evidence through archival and newspaper and magazine materials, research. In addition, the research used general scientific, philosophical, sociological, historical research methods, such as analysis, analysis and generalization, historical-comparative, system-structural, theoretical knowledge, modeling and typification. Basically, the theoretical basis of the topic and the methodology of the research are considered in the main dissertation. The method of comparative research of press materials and archival documents and research materials is widely used in the reporting of historical events or political situations.

Discussion of results: It is important to consider the research of the Soviet system in solving the problem of ethno-demography in Kazakhstan. General migration issues Nusupbekov, M.Kh.Asylbekov, SB Nurmukhamedov, BN Abisheva, NG Pan, etc. Some statistical and archival materials that identify ethno-demographic processes in Kazakhstan are included in his works.

The history of ethno-demographic processes in Kazakhstan, changes in the age, gender, ethnic and social composition of the population, demographers M.Kh. Asylbekov and AI It is considered in the works of Kudaibergenova. The authors analyze the arrival of other ethnic groups in the country, its impact and changes on the demography of Kazakhstan, as a result of which ethno-demographic development trends. Focuses on the political events and circumstances that influenced the various changes of the people of Kazakhstan in the 1930s.

The results of the study: In the 1930s of the 20th century, the foreign policy of the Soviet Union was between two fronts. One of them was militaristic Japan and the other was Germany. The aggressive Hitler government intended to invade the USSR through Poland.

The Far East posed a military threat to the Soviet Unionbefore Germany. Their goal was to capture the Far East lands and some parts of Siberia of the Soviet government.Since 1934 the work of the Japanese reconnaissance services in the Soviet Union has increased threefold. There were seven consulates of legal reconnaissance in the Far East and Siberia. According to the International Economic Agreement, Japanese workers and employees worked in transport and fisheries offices in Sakhalin, Vladivostok. In 1936 the motives of Japanese scouts were revealed.

A Japanese military mission was created near the Soviet border in the Far East by order of the Kwantung Army headquarters, which was an intelligence center. Its leaders were based in Harbin and had 13 residences in Mudanjiang, Hongchun and Minanda.[1]

Poles, Germans, Koreans, Chechens and Ingush were deported to Kazakhstan in the late 1930s. On the 5-6 January in 1937 the All-Union Population Census was held. In fact, the census began in September 1932 and was carried out in several districts of Moscow. However, the census was postponed to 1935, and then to 1936. According to scientists the census was planned several times. For example, from the point of view of V.G. Volkova the census was postponed at least four times. According to the 1937 All-Union Census, the population of the USSR was 162,039,470 people. The next census of 1939 counted 170,557,093 people. [2]

According to the table of the collection "Materials for the series" peoples of the Soviet Union "in 1937 the population of USSR was 156 948 597, and in 1939 - 161 434 707 people lived there. As shown in the collection, the population of Kazakhstan in 1937 was 4 929 254 people, and in 1939 - 5 217 085 people. [3]

In general, according to the All-Union census шт 1939 the Kazakh land was inhabited by representatives of this people even before the forced settlement. As reported by the census, the population of Kazakhstan differs by ethnicity.

As stated in the situation after the repressions, in 1939 there were 116,087 Kazakhs in the East Kazakhstan region, 369,796 Russians, 27,253 Ukrainians, 5400 Tatars, and 4041 Germans.page-135.

In consonance withAlekseenko's research, in 1939 the total number of other nationalities was 431 thousand people, including 137 thousand Kazakhs, 201 thousand Russians, 42 thousand Ukrainians, 15 thousand Germans and 36 thousand people of other nationalitiesin East Kazakhstan [4].

The first deported people to Kazakhstan were Poles. The issue of relocating them from their territory to the internal countries arose after a mutual agreement between Poland and Germany in 1934. There was a reason. The forcibly deported Poles were placed to the Ukrainian border. There were also partial clashes and conflicts between local Ukrainians and Poles. Moreover, the number of opponents of the Soviet system has increased. The Soviet government issued two decrees on the resettlement of Poles from the border to Kazakhstan.One of them was the decree of January 23, 1936 "On resettlement from the Ukrainian SSR to the Kazakh SSR", and the other - the decree of April 26, 1936 "On economic support of the Kazakh SSR from the USSR to the Karaganda region. "[5].

In April 1936, it was decided to deport about 45 thousand people from the Ukrainian border to Kazakhstan. 35,739 Poles (99.8%) were sent to Kazakh lands and settled in the northern regions.[6]

Due to unrest situations on the western border, Poles continued to be resettled to the territory of the Soviet Union in subsequent years. In December 1939, the Soviet government approved the "Regulations on the employment of special settlers from the western regions of the USSR and the USSR. "Pursuant to this Order People's Commissar of Internal Affairs L. Beria provided 55 railway carriages for transportation.

The deportees ("Siege") were mainly former Polish officers who served in the police and administrative bodies of Poland.

In 1939 Germany's Hitlerite War with the West and the conquest of Poland forced thousands of Poles, soldiers and officers to flee to the Soviet Union. Isolation of border crossings from the border, placement and control within the republics of the USSR were carried out on the basis of special rules. By the census of A. Volkov, 190 000 Poles were moved to Kazakhstan. [7]

In the following years, the resettlement of Poles to the border between Ukraine and Belarus began. By the decision of the Council of People's Commissars of the USSR on October 18, 1940, 6681 Poles were deported from these two republics to Kazakhstan [8].

In general, the process of resettlement of Poles and Germans from the Ukrainian border began. Before the forced eviction, about 85 thousand Germans lived in the USSR.[9]

The resettlement of Koreans along the border to the Far East began in 1935. Since 1937 Koreans had been forcibly deported from the Far East to Kazakhstan and Central Asia. In fact, about 200 thousand of Koreans lived in the Amur Region. 20141 Korean families with 95,421 members were brought to Kazakhstan. Most of them were located in Almaty, South Kazakhstan, Aktobe, Kostanay and Karaganda regions. [10] As stated in the plan 14,600 Korean farms had to move to Kazakh lands. [11] However, the number of deported people had been exceeded the plan. As said by historian T. Omarbekov 20 789 Korean families, that is 98 454 people were deported to Kazakhstanby the February 1938. [12]

Academician M. Kozybaev writes about the political deportees: “In the spring of 1936, the Poles were deported from Ukraine. The following year, Kurds from Azerbaijan and Armenia and 95,000 Koreans from the Far East were settled here. [13]

In general, by the 1939 census in the republic, excluding Kazakhs (2314 thousand) were from other nationalities Russians - 2449 thousand, Ukrainians - 657 thousand, Germans - 93 thousand, Tatars - 107 thousand, Uzbeks - 103 thousand, Belarusians - 31 thousand, Uighurs - 35 thousand, Koreans - 96 thousand, Azerbaijanis - 12 thousand, other minorities nations - 197 thousand. [14] Compared to the census there is a slight difference between the writings of both scientists. If talking about location, the majority of Koreans live in Kyzylorda region. We see this in the archives and in the writings of scientists. Georgy Kan writes about this: "The main place of unloading and temporary resettlement of Koreans in Kazakhstan was the South Kazakhstan region, that part of it, which is now the Kyzylorda region (by the administrative-territorial division of that time, it was part of the South Kazakhstan region)."

Deportation of Koreans to Kazakhstanhad two stages of resettlement. One of them was the period from the autumn of 1937 to the spring of 1938. The second - from the spring of 1938 continued in 1939.

The situation at the first stage was very difficult. The Soviet government was not ready to resettle the deportees. Therefore, they had to be placed in palaces, barracks, basements, destroyed mosques and former prisons. These places were not suitable for human habitation. It was difficult to find food for Koreans who lived in the places where were no windows or broken, cold, and not built fireplaces.

It is difficult to see that the population decreased as a result of massive repressions in the USSR in 1937-1938.The same fate befell the deportees of other nationalities.

According to the directive letters of the KGB to the BSEC, the decree of February 14, 1937 "On terrorist, subversive and espionage activities of the German Trotskyists" and on April 2 "On the increasing activity of German intelligence agency and special services in the USSR" were not immediately implemented. This was realized only in the first days of the Great Patriotic War.

The basis for the ethnic cleansing of the Germans was the order of the NKVD of the USSR dated July 25, 1937. 265 Germans were arrested on charges of spying for Germany and belonging to a nationalist fascist organization. This is 3.01% of the total number of victims of repression in East Kazakhstan. [16]

German opposition to the Soviet government began in the early 1930s. On the official note "about Germans" which was sent to the Kazakh Regional Committee of the CPSU in July 1934, says that in 1929 a massive movement of German emigrantsbegan to the territory of Kazakhstan. Since 1933, when Nazi Germany came to power, a new wave of counter-revolutionary German began secret activities against the Soviets. The process of resistance to the Soviet system in Kazakhstan was carried out through the German consulate in Novosibirsk. Ekaterina Unru, a farmer from the village of Zaborovka, Tsyurupa District, East Kazakhstan region, wrote a letter to the German Baptist Society “Brockhaus”: “We are naked, we have to work every day. I do not know the another way, except to say you. It's hard for me to describe all this, I don't know what will happen, I ask you for help". However, the protocol states that the farmer was a member of a collective farm, had a cow, worked more than 200 working days and received enough bread. Similar letters were received from other German settlements in Kazakhstan. [17] At the beginning of the twentieth century, the number of German settlements increased in Akmola, Semey, Pavlodar, Omsk and Barnaul regions. They bought farmland along the railway. Among the settlers were many jewelers, craftsmen and artisans. And the goods which they produced were cheaper and better than local products. However, the Germans did not like the soil of the Kazakh land and the harsh weather. Accustomed to the irrigated fertile lands of inner Russia they asked to return, saying that in the first years the harvest was low. [18] A copy of the protocol of the closed meeting of the Kazraikom Bureau, held on February 25, 1930, negatively assessed the measures taken in all directions as unsatisfactory. In Semey, Akmola, Aktobe, Pavlodar, Petropavlovsk and Ural regions, warnings were issued due to the slow pace of economic and cultural activity in German settlements and the lack of attention to the complete cessation of the immigration process. Noting that the Central Committee will make a number of amendments to the planned activities of the regions. They were instructed to hold re-elections in March-April, translate documents into German and immediately open seven-year German schools. These orders had to be executed immediately and had to submit reports. [19]

So, such a process of opposition to the Bolshevik ideology took place in the following years, when on January 5, 1935, the People's Commissar of Internal Affairs G.G. Yagoda signed a circular from the United State Political Directorate of the People's Commissariat of Internal Affairs, which sets out a new procedure for restoring the rights of labor migrants. It was reported that the massive restoration of the rights of labor migrants who were economically excluded from this circle allowed them to leave their homes. In order to avoid a repetition of such a situation in the future, the issue of preventing mass restoration of rights without the sanction of the KGB of the GULAG, restoration of rights only in settlements, the spread of mass propaganda among them and assistance from economic organizations is being resolved. On January 17, G. Yagoda asked IV Stalin to deprive the immigrants of the right to leave.

As of July 19, 1935, Kazakhs and people of other nationalities lived in 23 districts of 25 districts and 2 cities of the East Kazakhstan region [21].

According to the 1939 census, most of the population lived in rural areas. However, compared to the 1926 census in 1939, the city's population has tripled. Of these, the part of the urban population in the Semipalatinsk region was 40.6%, and in the East Kazakhstan region - 25% [22] .

Conclusion: The repressions of 1937-1938 significantly influenced the socio-demographic development of the population of the East Kazakhstan region. Due to massive persecution, the local population has declined. However, population growth was accompanied by the deportation of other nationalities. Thus, as a result of the resettlement of other ethnic groups to the Kazakh land, the ethnic composition has been changed.

References:

1. *Khaustov V., Samuelson L. Stalin, NKVD and repression 1936-1938 y. / V. Khaustov, L. Samuelson. – M.: Russian political encyclopedia (RUSSPEN); Fund of the first President of Russia B.N. Yeltsin, 2010. – 432 p. 32-33-p.*
2. *Sarsekenova K.A.Kazakhstani people in 1920-1930 years. – Almaty: Kazakh University, 2011. – 220 p. – 82, 113-p.*
3. *Materialsonthe series «Soviet Union's people». Ch. 4. – M., 1990. – p.681.*
4. *AlekseenkoA.N. Population of Kazakhstan. 1920-1990 y. – Almaty: Science, 1993. - 126 p. 22-p.*
5. *TanirbergenkyzyL. Historical fate of the Poles in Kazakh land // Star. – 1997. – №2. – 195-196-p.*
6. *Volkov A. Poles in Kazakhstan // NOMAD – KAZAKHSTAN. –2006. – №2 (8).*
7. *Volkov A. Poles in Kazakhstan// NOMAD – KAZAKHSTAN. –2006. – №2 (8).*
8. *CDMH. DCMH. 1987- s., line 1, case 13. 23-v.*
9. *AlekseenkoA.N. Population of Kazakhstan. 1920-1990 гг. – Almaty: Science, 1993. -126 с. 18-б.*
10. *AlekseenkoA.N. Population of Kazakhstan. 1920-1990 гг. – Almaty: Science, 1993. -126 с. 23-б.*
11. *CDMH. DCMH. 1208- s., line-1, case 47. 217-v.*
12. *Omarbekov T. Main issues of the history of Kazakhstan in XX centuries. Additional learning supply. – Almaty: «Art», 2003. – 552 p. 303-p.*
13. *Kozybaev M.K.History's mind (Time flow). 1-book. - Almaty: Science, 1998 - 344 p. 220-p.*
14. *Asylbekov M.KH., Galiev A.B.Socio-demographic processesin Kazakhstan (1917-1980). – Alma-Ata: Science, 1991. – 192 p. 121-p.*
15. *Deported people to Kazakhstan: time and fate. – Almaty: «Arys»-«Kazakhstan», 1998. – 428 p. 115-p.*
16. *Materials of international scientific-practical conference«To knowso as not to forget: totalitarian authority and people in the 20-50s of the XX century». 30-31 May of 2014 year. – Ust-Kamenogorsk: «Media-Alyans», 2014. - 577 p. 239-p.*
17. *CDMH. DCMH. 141-s., 1-t., case 6662. 14-15-v.*
18. *Vibe P.P.Resettlement of German colonists to the Steppe region at the end of the XIX – beginning of the XX century (for example Akmola, Semipalatinsk provinces) // Materials of international scientific-practical conference: «History of Germans in Central Asia». – Almaty, 1998.– P.19-30*
19. *From the history of the Germans in Kazakhsatn(1921-1975y). Collection of documents: Archiveof the president of Kazakhstan Republic / Const.: I.N. Bukhonova, T.B.Mitrropolskaya. Almaty: Gotica, 1997. – 376 p.*

20. From the history of deportation, 1930-1935, 667-p.
21. CDMH. DCMH. 141-s., 1-t., case 8302. 27-28-v.
22. Asylbekov M.Kh., Asylbekova Zh.M.The main results of the All-Union Population Census in 1939 in Kazakhstan /Population of Kazakhstan by the All-Union Population Census of 1939. V 5 t. – Almaty: Arys6 2009. – T. 1. – 400 p. 21-p.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хаустов В., Самуэлсон Л. Сталин, НКВД және репрессия 1936-1938 жж. / В.Хаустов, Л.Самуэлсон. - М .: орыс саяси энциклопедиясы (RUSSPEN); Ресейдің бірінші президентінің қоры Б.Н. Ельцин, 2010. - 432 б. 32-33-б.

2. Сарсекенова К.А. Қазақстан халқы 1920-1930 жж. - Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 220 б. - 82, 113-б.

3. «Кеңес Одағының адамдары» сериясының материалдары. 4. - М., 1990. - б.681.

4. Алексеенко А.Н. Қазақстан халқы. 1920-1990 жж. - Алматы: Ғылым, 1993 - 126 б. 22-б.

5. Тәңірбергенқызы Л. Поляктардың қазақ жеріндегі тарихи тағдыры // Жұлдыз. – 1997. - №2. - 195-196-б.

6. Волков А. Қазақстандағы поляктар // NOMAD - KAZAKHSTAN. –2006 ж. - №2 (8).

7. Волков А. Қазақстандағы поляктар // NOMAD - KAZAKHSTAN. –2006 ж. - №2 (8).

8. CDMH. DCMH. 1987 ж., 1-жол, 13-іс. 23-т.

9. АлексеенкоА.Н. Қазақстан халқы. 1920-1990 гг. - Алматы: Ғылым, 1993. -126 с. 18-б.

10. АлексеенкоА.Н. Қазақстан халқы. 1920-1990 гг. - Алматы: Ғылым, 1993. -126 с. 23-б.

11. CDMH. DCMH. 1208- ж., 1-жол, 47-іс. 217-т.

12. Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының негізгі мәселелері. Қосымша оқу құралы. - Алматы: «Өнер», 2003. - 552 б. 303-б.

13. Қозыбаев М.К.Тарихтың ақыл-ойы (Уақыт ағыны). 1 кітап. - Алматы: Ғылым, 1998. - 344 б. 220-б.

14. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық процестер (1917-1980). - Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 192 б. 121-б.

15. Қазақстанға жер аударылған адамдар: уақыт және тағдыр. - Алматы: «Арыс» - «Қазақстан», 1998. - 428 б. 115-б.

16. «Ұмытпау үшін: XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы тоталитарлық билік және адамдар» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 2014 жылғы 30-31 мамыр. - Өскемен: «Медиа-Алянс», 2014. - 577 б. 239-б.

17. CDMH. DCMH. 141-с., 1-т., Іс 6662. 14-15-т.

18. Vibe P. Неміс отарлаушыларының XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында Дала аймағына қоныс аударуы (мысалы, Ақмола, Семей губерниялары) // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары: «Орталық Азиядағы немістер тарихы» . - Алматы, 1998.– Б.19-30

19. Немістердің Қазақсатндағы тарихынан (1921-1975жж.). Құжаттар жинағы: Қазақстан Республикасы Президентінің архиві / Конт .: И.Н.Бухонова, Т.Б.Митропольская. Алматы: Готика, 1997. - 376 б.

20. Депортация тарихынан, 1930-1935, 667-б.

21. CDMH. DCMH. 141-с., 1-т., Іс 8302. 27-28-т.

22. Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М. 1939 жылғы Қазақстандағы Бүкілодақтық халық санағының негізгі нәтижелері / 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша Қазақстан халқы. V 5 т. - Алматы: Арыс6 2009. - Т. 1. - 400 б. 21-б.

ӘОЖ 93/94
МҒТАР 03.61.2 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.03*

З.Б. Мырзатаева[1]

т.ғ.к[1]*., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қ.проф.*
Алматы қ., Қазақстан, zabyra73@mail.ru

СССР НКВД-МВД № 348 ЖАПОН ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАРЫНЫҢ ЛАГЕРІ ЖӘНЕ АЩЫСАЙ ПОЛИМЕТАЛЛ КОМБИНАТЫ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мәскеулік орталықтың ерекше назары түскен Ащысай және оның қазынасын игеру тарихы советтік тарихнамада біржақты қарастырылды. Оның күнгейі мен көлеңкелі тұстары әлі де болса толыққанды зерттеуді қажет етеді. Қазіргі тарих ғылымындағы тарихи-антропологиялық зерттеу құралдары аталған мәселені біртұтас және объективті тануға мүмкіндік береді. Мақалада 1945 жылы Ащысайда құрылған СССР НКВД-сінің №348 жапон әскери тұтқындарының өндірістегі қызметі мен лагерьдегі өмірі баяндалады. Жапон әскери тұтқындары Ащысай комбинатының рудниктерінде, Түркістан ауданындағы ауыл шаруашылығында, сонымен қатар өңірдің мәдени құрылысы жұмыстарында (ғимараттарды, өнеркәсіптік мекемелерді тұрғызу, жұмысшы поселоктарын салу ж.б.) еңбек етті. Олардың қолынан шыққан ғимараттардың кейбірі бүгінге дейін халыққа қызмет етіп келеді. Сондай-ақ жапон әскери тұтқындарының қызметін ашуда, комбинаттың ортақ азапты еңбек жолынан өткен өңірдің өзге де ұлт өкілдерінің, соның ішінде әсіресе, поляк азаматтарының балаларының және қазақ кеншілері балаларының естеліктері талдауға алынды.

Жұмыста ҚР ІІМ ШҚД архиві, РГАЭ, ҚРОМА, ҚР ПА қорының құжаттары және Ащысай, Хантағы, Байылдыр ж.б. ауылды мекендерге жүргізілген елішілік экспедиция (тарихи сұхбат) материалдары пайдаланылды. Мәселе методологиялық құралдардың соңғы жетістіктері (айтылған тарих, күнделіктілік ж.б.) негізінде орындалды. №348 лагерь және ондағы жапон тұтқындарының өмірі бұрын-соңды арнайы ғылыми-зерттеу нысаны болған емес. Соған сәйкес мұндағы құжаттық материалдар айналымға алғаш рет енгізілуде.

Кілт сөздер: №348 әскери лагерь, Ащысай комбинаты, рудник, жапон тұтқындары, депортация, естеліктер, тарихи сұхбат.

Z.B. Myrzatayeva[1]

Senior lecturer of Department of History[1]*, Institute of History and Law,*
Abay Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty, zabyra73@mail.ru

FROM THE HISTORY NO. 348 OF THE CAMPS OF JAPANESE PRISONERS OF WAR OF THE NKVD-MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE USSR AND ASHCHYSAY POLYMETALLIC PLANT

Abstract

The history of the development of the natural resources of Aschysai, which the Moscow center paid special attention to, was considered one-sided in Soviet historiography. Its light and shadow sides still need to be fully explored. The means of historical and anthropological research in modern historical science allow a comprehensive and objective study of this problem. The article describes the working days of the Japanese in the prisoner of war camp No. 348 of

the NKVD - (MVD) of the USSR, created in Aschysai in 1945. Japanese prisoners of war performed the hardest work on the mines of the Aschysai polymetallic combine, agriculture in Turkestan, as well as cultural construction of the region (construction of buildings, industrial enterprises, construction of workers ' settlements). Some of the buildings from which they were built, still serve the people. The article also analyzes the memoirs of children of Polish citizens who were deported in revealing the content of this problem.

The study used documents from the archives of the Department of internal Affairs of Kazakhstan in Shymkent, rgae, TSGA RK, Fund the ASMC and the materials of field expeditions (interviews with local residents) in rural communities Ashchysay, Kentau, Bayuldur, etc. the History of camp No. 348 and everyday life of the Japanese prisoners has not previously been the subject of special studies. Accordingly, documentary materials are introduced into scientific circulation here for the first time.

Keywords: №348 military camp, Ashysay plant, mine, japanese prisoners of war, deportation, memoirs, and historical interviews.

З.Б. Мырзатаева[1]

к.и.н[1]., ассоц. проф. Казахского национального педагогического университета имени Абая, Казахстан, г. Алматы, zabyra73@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ №348 ЛАГЕРЯ ЯПОНСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ НКВД-МВД СССР И АЩЫСАЙСКОГО ПОЛИМЕТАЛЛИЧЕСКОГО КОМБИНАТА

Аннотация

История освоения природных ресурсов Ащысая, на которые московский центр обращал особое внимание, в советской историографии рассматривалась односторонне. Его светлые и теневые стороны все еще требуют полного изучения. Средства историко-антропологических исследований в современной исторической науке позволяют всесторонне и объективно изучить эту проблему. В статье рассказывается трудовые будни японцев в лагере военнопленных №348 НКВД-(МВД) СССР, созданном в Ащысае в 1945 году. Японские военнопленные выполняли тяжелейшие работы по рудникам Ащысайского полиметаллического комбината, сельскому хозяйству в Туркестанском, а также культурному строительству региона (возведение зданий, промышленных предприятий, строительство рабочих поселков). Некоторые из зданий, из которых они строили, до сих пор служат народу.Также в статье проанализированы мемуары детей польских граждан, подвергшихся депортации в раскрытии содержания данной проблемы.

В работе использованы документы архива отдела внутренних дел МВД РК по г.Шымкент, РГАЭ, ЦГА РК, фонда АПРК и материалы полевых экспедиций (интервьюирование с местными жителями) в сельские населенные пункты Ащысай, Хантаги, Байылдыр и.др. История лагеря №348 и повседневность японских заключенных ранее не было специальным предметом исследований. Соответственно, документальные материалы здесь вводятся в научный оборот впервые.

Ключевые слова: №348 военный лагерь, Ащысайский комбинат, шахта, японские пленные, депортация, мемуары, исторические интервью.

Кіпіспе. Советтік Түркістан ауданы саяси қуғын-сүргінге ұшырағандар, яғни, депортациялық жолмен келгендер, әскери тұтқынға түскендер үшін арнайы жазалау аймақтарының біріне айналды. Өйткені мұнда ең біріншіден, үлкен еңбек күшін қажет ететін алпауыт өнеркәсіп кешені - Ащысай полиметалл комбинаты бар еді. Екіншіден, Қаратау баурайы - ірі мал шаруашылығына, мәдени өсімдіктер шаруашылығына (каучук егу), суармалы егін шаруашылығына (мақта өсіру) аса қолайлы жер болатын. Соған сәйкес

мысалы, 1936 жылы Оңтүстік Қазақстанға тегін жұмыс күші ретінде Украинадан 5500 неміс, поляк азаматтары әкелінді. Олар мынадай ретпен: Ленгер колхозына - 500, Пахта Аралға - 1000, Келес колхозына - 1000, мақталы өңір - Ленгерге 500, мал шаруашылығына бай Меркеге – 500, Мирзоян колхозына - 1000 адам орналастырылды. (Алматы облысына - 3000, Шығыс Қазақстан облысына - 2500, Ақтөбе облысына - 1000, Қарағанды облысына – 3500, барлығы - 15500 адам жіберілген еді) [1, 7-8 пп.]. Ал 40-50 жылдарда өңірге шешен, поляк, азербайжан, грек азаматтары толассыз көшіріліп әкелінді. Яғни, мәжбүрлеп жер аудару толқыны жылдан-жылға қарқын алып отырды. Алайда өкімет депортацияланған халықты баспанамен, азық-түлікпен қамтамасыз етуде ерекше сараңдық танытты. Соның салдарынан жүздеген жер аударылған азаматтар түрлі аурулардан, аштықтан көз жұмды. Ал 30-40 жылдардың азабынан шыққан қазақ ауылдары көршілес қонған шетелдік ауылдастарының бұл қайғысын бір кісідей бөлісті...

Мақсаты. Мақаланы даярлауда автор Ащысай полиметалл комбинаты тарихында елелулі із қалдырған жапон әскерилерінің №348 лагерьдегі қызметін, күнделікті өмір тарихын баяндауды мақсат етеді.

Материалдар мен әдістер. Жұмыста ҚР ІІМ ШҚД архиві, РГАЭ, ҚРОМА, ҚР ПА қорының құжаттары және Ащысай, Хантағы, Байылдыр ж.б. ауылды мекендерге жүргізілген елішілік экспедиция (тарихи сұхбат) материалдары пайдаланылды. Мәселе методологиялық құралдардың соңғы жетістіктері (айтылған тарих, күнделіктілік ж.б.) негізінде орындалды. №348 лагерь және ондағы жапон тұтқындарының өмірі бұрын-соңды арнайы ғылыми-зерттеу нысаны болған емес. Соған сәйкес мұндағы құжаттық материалдар айналымға алғаш рет енгізілуде.

Нәтижелерді талқылау. Сонымен, Түркістан ауданына жапон әскери тұтқындары 1945 жылы әкелінді. Германия - Жапония капитуляциясынан кейін КСРО-да 222 әскери тұтқындар лагері ұйымдастырылды [2]. Соның ішінде 1941-1950 жылдар аралығында әскери тарихшы Р.Бекмағамбетовтің тұжырымдауынша республикамызда 14-тен аса тұтқындар лагері бой көтерген [3]. 1945 жылдың 23 тамызында КСРО тұтқынындағы 575 мың [4] (545 мың – 600 мың [5]; 583 мың [2]) жапон әскерилерінің 50 мыңға жуығы [6] Қазақстанға жөнелтілген.

Оларды республикамыздың ауыр өнеркәсіп орындары шоғырланған жерлерге яғни, мысалы Оңтүстік Қазақстанға 3000 жапон азаматы жіберілді.

Соғыс жылдарындағы КСРО көлеміндегі әскери тұтқындар лагеріне арналған еңбектер легі аз емес [7]. Алайда бұл авторлардың еңбектерінен 1945 жылы құрылған №348 лагерь қызметі жөнінде толыққанды мәліметтер кездеспейді.

Сондай-ақ, Шығыс Қазақстанда жапон әскери тұтқындарының №45, №347 лагерлері құрылғаны белгілі, міне бұл туралы мәліметтерді тарихшы С.Жанбосинованың [8] ғылыми мақалаларынан кездестіре аламыз.

Соңғы жылдары Қазақстандағы жапондар лагерлері тақырыбына журналист қауымының да қызығушылық танытқанын байқаймыз. Азаттық тілшісі А.Азаров бұл жөнінде: «историки установили, что число военнопленных и интернированных японцев, размещенных в Казахстане, составило 58 900 человек. Первый эшелон с японцами прибыл 5 октября 1945 года в Семипалатинскую область. Большинство из них (25 тысяч) разместили далее в Карагандинской области, также в Жезказганской, Восточно-Казахстанской, Алматинской, Жамбылской областях» [9]- деген ақпаратты келтіреді. Алайда байқағанымыздай, Оңтүстік Қазақстандағы құрылған контингент жағынан көлемі үлкен №348 әскери лагерь аталмайды.

Ал 2018 жылдың 29 январында интернет желісіне Азаттықтың Шымкент қаласындағы тілшісі Дилара Исаның Ащысай, Хантағы поселкелеріндегі жапон әскерилері туралы, жапон азаматтарын көзкөрген қарттармен кездесіп, сұхбат жүргізгені туралы ақпарат ілінді [10]. Онда автор өңірдегі жапон тұтқындары жөнінде мәліметтердің тапшылығын баса көрсетеді.

Зерттеу нәтижесі. *СССР МВД № 348 әскери тұтқындар лагері* [11]. Сонымен Түркістан станциясындағы КСРО НКВД (МВД)-сінің №348 әскери тұтқындар лагері 1945 жылдың 1 маусымында Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан ауданы, Түркістан станциясында құрылған. Лагерь бас штабтан, тәртіп және қорғаныс бөлімінен, чекистік оперативтік бөлімінен, финанс бөлімінен, әскери тұтқындарды есепке алу бөлімінен, өндірістік жоспарлау бөлімінен, кадр бөлімі мен заттай қамтама ету бөлімінен, продфураж қызметі бөлімінен, транспорт және коммуналды эксплуатация аталатын бөлімдерден құралған. Лагерде қорғасын, көмір және кен өндіру жұмысына 2100-ден 2400-ге дейін жапон азаматтарының тартылғаны көрсетіледі. Лагердің құрамында 4 бөлімше болған: №1 бөлімше – Түркістан ауданының Ащысай руднигінде, Түркістан станциясынан 78 км, яғни, лагерь басқармасынан 1,5 км қашықтықта орналасты. №2 бөлімше – Түркістан ауданының Мырғалымсай руднигінде орналасқан. №3 бөлімше - Шымкент қорғасын заводында, темір жол бойынан 1,5 км және лагерь басқармасынан 270 км қашықтықта орналасқан. Ал №4 - бөлімше лагерь басқармасынан 300 км қашықтықта жатқан Оңтүстік Қазақстан облысының Ленгер қаласында орналасты.

КСРО НКВД (МВД) бұйрығымен құрылған бұл лагерь бөлімшелерінің сиымдылығы 5000 орынға дейін жетеді, мысалы:

1	Ащысай бөлімшесіне	600 адам
2	Мырғалымсайға	1900 адам
3	Шымкентке	1000 адам
4	Ленгерге	1500 адам

Алайда 1946 жылдың 1 қаңтарындағы есеп материалы бойынша №348 лагерь бөлімшелеріне жіберілген 2239 адамның лагерь бөлімшелеріне орналастырылғаны баяндалады. Тұтқындар мынадай ретпен орналастырылған: №1 Ащысай лагеріне небәрі 80-100 адам сиятын орынға 455 адам орналастырылған. Лагерь бөлімшесінің қоймасы жөндеу жұмысынан өткізілгенімен монша, кір жуатын бөлме мен дезокамералар құрылыс материалдарының кешіктірілуіне байланысты аяқсыз қалған. Ащысай жапон лагерінің айналасындағы дуал қорғандардың биіктігі 2,5 метр. Тікенекті сыммен бекітілген тиым салынған зоналық аймағы болған. Лагерь зонасында тәулік бойы жұмыс істейтін 6 мұнара және посттарға бекітілген электр дабылы орналастырылған. Дәл осыған ұқсас лагерь бөлімшелері №2 Мырғалымсайда /Хантағы/ 532 адам орналастырылса, Шымкент қорғасын зауытындағы №3 лагерь бөлімшесінде 484 адам, ал Ленгердегі №4 бөлімшеде 768 адам орналастырылған. Аталған зона сипаттамасы тек күзет мұнараларының санымен ерекшеленеді, бұл ондағы тұтқындар көлемімен байналысты болуы мүмкін. Мысалы, №2 Мырғалымсай бөлімшесінде 6 мұнаралық күзет орны болса, №3 лагерь бөлімшесінде 4 мұнара, №4 бөлімшеде 9 мұнара күзет қойылған. Сондай-ақ тағы бір айырмашылықтар ол зонадағы қоршалған дуалдар тікенекті үш өріммен бекітілген сымдардан тұрады. Бұл әсіресе №4 бөлімшеге тән еді.

Лагерь бөлімшелерін 75-атқыштар дивизиясы, 426-конвоир полкінің 1-ші батальоны күзетті. Батальон құрамындағылардың басым көпшілігі 1926-1927 жылы туылған жастардан (1945 ж. есеппен алғанда 18-19 жаста) тұрған екен, тұтқындарды саппен тәртіпте ұстау және күзету тәжірибелері жоқ бұл жастар, әскери тұтқындарды өндіріс орындарына ретсіз жеткізу, оқ-дәріні шығын ету және т.б. с.с. қателіктерге жол берген. Соған байланысты батальон қолбасшылығының алдына бақылауды күшейту және бекетке түсер алдында нұсқаманы күшейту туралы мәселе қойылған.

Құжатта сонымен қатар вахта күзетшілерінің тәжірибесіздігі туралы баяндалады. Олардың өз постында қатаң тәртіп сақтамайтыны, қару-жарақтарын тіпті үй ішіне қалдырып жүре беретіні және басқа да олқылықтарға жол беретіні жазылған.

Жапон әскерлерінің лагерден қашу, суық қаруларды жасырын (пышақ, лезвия, өткір зат ж.б.) ұстау сияқты әрекеттері байқалмаған. Бұл мүмкін тұтқындардың біріншіден

зонадағы жан-жақтан қойылған күзет жағдайына байланысты, ал екіншіден өздеріне мүлдем жат ел халқының тілін білмеуіне байланысты, үшіншіден отанынан тым қашықтағы географиялық ортадан қандай да бір бостандыққа жетуге деген үмітінің үзілуінен де болар деп ойлаймыз. Әйтсе де жапон әскери тұтқындарының совет лагерлерінен (басқа өңірлерде) қашу әрекеттері жиі орын алған [12].

Лагерлерде шахтаға түсуде пропускілік тәртіп орнатылған. Шахта әкімшілігі жұмысшыларды тек қана лагердің берген рұқсатнамасы бойынша өткізіп-шығарды. Ал Ленгер қаласының №2 шахтасында арнайы пропускімен емес, адамдарды тар қуыстан өткізу әдісі пайдаланылған. Онда 1500 адам/жалдамалы жұмысшылар мен 400 әскери тұтқын бір адамдық өтетін жолдан кіріп шыққан. Әрине бұл тиімсіз еді, яғни, адамдардың шахтаға түсіп шығуына аса көп уақыт жұмсалды.

Жапон азаматтарының денсаулығы, лагерьдегі санитарлық жағдайы жөнінде. Лагерь бөлімшелеріндегі санитарлық жағдайдан бұрын әр бөлімшенің географиялық орналасу ерекшеліктеріне тоқталайық. Өйткені бір Түркістан өңірінің түрлі климаттық ерекшеліктері бар. Мысалы Шолаққорған, Түркістан жерлерінде қыс айлары қарсыз, жылы өтсе, таулы Ащысайда қалың қар түсіп, ол ұзақ жатады. Қиыр шығыс елінен келген азаматтардың денсаулығына мұндай климаттық ерекшеліктер өз әсерін тигізбей қоймады. Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан және Шымкент аудандарындағы №1 және №2 лагерь бөлімшелері өсімдіктерсіз тасты-таулармен қоршалған шөлді аймақтарда, теңіз деңгейінен біріншісі 850 м, ал екіншісі 400 м биікте орналасқан. Климаты ылғалды болып келетін бұл орындар әсіресе жүрек және бауыр ауруына шалдыққан науқастар үшін аса қауіпті. Ал №3 және 4 лагерь бөлімшелері керісінше, көгалды, қолдан суаруды қажет ететін, ауаның қалыпты ылғалдылығы бар ең жақсы климаттық және географиялық жайлы жерде орналасты. Сонымен қатар оның да өзіндік қолайсыздықтары бар еді. Яғни, №1 және №2 бөлімшелер топырақ құм қоспасы бар сазды, тасты орындарда болса, №3 және 4 лагерлік бөлімшелер жаңбырлы уақытта саз балшыққа айналатын аймақта орналасты.

Лагерь контингенті 2239 жапон азаматтарын құрады, олардың барлығына бірдей бұл жердің климаты да, тағамдардың түрлері де мүлдем жақпайды. Соған байланысты, әсіресе ең алдымен №1 Ащысайдағы лагерь бөлімшесіндегі азаматтарды шұғыл түрде жапон елінің ұлттық тағамдарымен қамтамасыз ету қажет болды.

Көзкөргендердің жапондар туралы әңгімелерінен. Жалпы жапон тұтқындарын көзкөргендер ең алдымен олардың тазалығы жөнінде айтады. Айтулы ауыр кезеңде бұған сену қиын десек те, тазалық сақтау жапон халқы мәдениетінен ерекше көрініс тапқанын байқай аламыз. Мысалы, жапон тұтқындарын көзкөрген Қалдыбеков Қуанбек (1930 ж.т.) «олар мұнтаздай болып жүретін, білмеймін оларға үкімет ерекше қарайтын сияқты болып көрінетін» [13] десе, Маханбетов Түсенбек (1935 ж.т.):

«*... 1945 жылы есейіп қалған кезім ғой. Ағамның қолында шахтада жапондықтар жұмыс істеді. Оларды топырлатып кіргізеді, топырлатып шығарады... Аяқтарына ағаштан жасалынған аяқ киім кигізіп қоятын. Жүргенде тақырлаған дауыстар шығады. Станциядан шыққан уақытында олар жүріп келе жатқанда анау біздің «Максим Горький» көшесіне дейін естілетін. Табандары ағаш қой, ағаш аяқ киім киген. 500 жапон болды»* [14], - делінетін естеліктер айтты. Әсіресе осы жерде Ащысайға жер аударылып келген поляк азаматтарының естеліктерінен де үзінді бергенді жөн көрдік. Өйткені Ащысай шахтасында жапондықтарды басқарып жұмыс істеген Витольд Стемпеньнің (1928 г.р.) көрсетулері жоғарыдағы естеліктерді толықтыра түседі :

«Жизнь наша стала более интересна. Вскоре велели нам переселиться из барака №40 и перейти в 45, как было прежде. На другой день мы увидели шагающий отряд японских военнопленных. Все они были одеты в одинаковые мундиры, на шапках стилизованные якоря. Было их около 200» [15].

Сондай-ақ ащысайлық Өткелбаев Расылбек (1940 ж.т.): «жапондықтарды тура біздің үйдің жанынан алып өтетін. Өздері қысықкөз болады. Біз оларды аяйтынбыз. Өзге жерде мүсәпір болып жүру аса ауыр жағдай ғой» [16] дегені де бар еді. Міне көріп

отырғанымыздай архив деректеріндегі фактілер куәгерлер әңгімелерімен толықтай сәйкес келеді.

Лагерь бөлімшелерінде қоқысты сыпыру және шығару күн сайын жүргізілді, ең қиыны оларда кәріз (канализация) болмаған. Ортағасырлық жағдай сияқты қазылған шұңқыры бар дәретханалар ассенизациялық обоздармен шығарылып тазартылған, әжетханалардың еденде рін өздері жуып тазалап тұрған.

Лагерьдегі барак және казармалық типтегі үй көлемі 3149 шаршы метрді құрайды. Лагерь тұрғындары жиһазбен аз қамтылған және ағаш материалдары шаруашылық органдарының жетіспеушілігіне байланысты баяу қарқынмен жүрген. Ал асхана жағына келсек, мұнда қажетті заттардың тапшылығы айтылады. 1-ші лагерь бөлімшесінде 450 адамға арналған асхана құрылысы лагерь ашылғаннан кейін бір жыл өткен соң қолға алына бастаған. Асхана блогының жабдықтары жеткіліксіз, ыдыс-аяқ, алюминді шелектер, мырышталған ыдыстар болмаған десе де болады. Темір ыдыс-аяқтар мен брезент шелектерді тиісті тазалықта ұстау оңай емес әрине. Жапон аспаздары орыс тағамдарын дайындауды үйреніп алған. Тамақ рационы тым мардымсыз болуы себепті жапондардың басым көпшілігінің денсаулығы нашар болған. Күріштің болмауы асқазан-ішек ауруларын күшейткен.

Қауіпсіздік техникасы. Жапон жұмысшылары шахта, қорғасын балқыту завод жұмыстары барысында бақытсыз жағдайға жиі ұшырап жатты. Мәселен, Шымкент лагерь бөлімшесінде 1946 жылдың наурыз айында 2 жапон азаматы ватержакет цехтарында пешке беттерін күйдіріп алу апатына ұшырады. Жалпы мұндай ватержакет цехындағы келеңсіздіктер завод ашылғаннан бері оңалған емес.

Осыдан тура он жыл бұрын Қазақ ССР прокуроры С.Есқараев 1937 жылы 21 қаңтарда Қазақстан Партиялық бақылау комиссиясының төрағасы Москатовқа жіберген арнайы мәлімдемесінде Шымкент қорғасын заводы жұмысшыларының әлеуметтік өміріндегі қайғылы жағдайларды ашық жеткізген [17, 6-7 бб.].

Лагерьдің №2 Хантағы бөлімшесіндегі тұтқындар барақ типтегі үй-жайларға орналастырылған. Алайда бұл лагерь бөлімшесінің орны 1945 жылы жапон әскери тұтқындары әкелінгенге дейін НКВД колониясының орны болған. Жапондар әкелінгеннен кейін ол Хантағыдан 4 км қашықта жатқан Мырғалымсайға көшірілген.

2015 жылдан бері үздіксіз байланыс жасап жүрген Тадеуш Исанский мырза анасының Ащысай, Хантағы, Шолаққорған елді-мекендеріндегі өмірінен естелік материалдарын жолдады [18].

Хантағы колониясының орны 1945 жылы Мырғалымсайға көшіріледі, ендігі кезекте ол орын жапон азаматтарының тағдырын тәлкек еткен аймаққа айналады.

Мырғалымсайға орналасқан лагерьдетұрғын үй-жайларының алаңы 672 м2-ге тең. Онда жылыту жүйесі – шағын плиталардан тұрған. Ол көмірмен және отынмен жылытылды. Сумен жабдықтау су құбыры арқылы жүргізілді. 12 адамға 1 қолжуғыштан ал, 20 адамға 1 дәрет сындыру орнынан келді. Көріп отырғанымыздай бұл аталған бөлімшенің де санитарлық ахуалы өте төмен жағдайда қала берген.

№3 Шымкент қорғасын зауыты мен № 4 Ленгеруголь бөлімшелеріндегі жағдай да жоғарыдағыдай ұқсас еді. Сондықтан ол жөнінде арнайы тоқталмаймыз.

Сонымен қорытар болсақ, әскери тұтқындардың еңбек күшін тегін пайдалану - совет үкіметінің экономикасындағы үнемдеу әдіс-құралдарының бірі еді.

Оралу.№348, №29 лагерлердегі репатриация [19] аталатын құжатта 1947 жылдың 16 шілдесінде КазССР Ішкі істер министрлігінің орынбасары Николаевтан Оңтүстік Қазақстан облысының МВД бастығы Мирошниковке 1947 жылдың 5 тамызына дейін № 380 рапорт бойынша (1947 жылдың 19 наурызымен СССР МВД қабылдаған № 00314 бұйрығына сәйкес) №348 Ащысай полиметалл комбинатынан 972 және Шымкент қорғасын заводынан 559 жапон азаматтарын репатриациялауға рұқсат етілуіне байланысты даярлық жұмыстарын жасауды тапсырғаны көрсетіледі. Олардың ішінде репатриацияға жөнелтілмейтіндерін «басқа лагерлерге орналастырыңдар, олардың орнына

сол лагерлердегі еңбекке қабілетсіз әлсірегендерін жіберіңдер. Сонымен қатар науқастардың саны туралы мәлімет беріңіздер, әлсіз жапондарды алда келе жатқан 1947-1948 жылдың қысына қарай ұстап отырудың қажеті жоқ. Контингент санын осы жылдың 23 шілдесіне дейін хабарлаңыздар. Эшелон номерін қосымша хабарлаймыз» [19, 1-п.], - делінген мазмұнда хат келеді. Міне, осылайша № 348 жапон әскери лагері өз жұмысын тоқтатады. Жоғарыда келтірілген бұйрық мазмұнына назар аударар болсақ, басшылық ең алдымен еңбекке жарамсыздарын аттандыруды хош көрген, екіншіден Ащысай комбинатының 3 бөлімшесі мен № 4 Ленгеруголь (соның құрамындағы Шымкент қорғасын балқыту заводындағы) жапон тұтқындарының бастапқыдағы саны 2239 болса, жоғарыдағы мәліметте 1531 ғана тұтқындар саны келтіріледі. Қолдағы бар құжаттарда КСРО МВД-сінің № 00314 бұйрығымен №348 лагердің 1947 жылдың 1 қыркүйегінен бастап репатриацияға өтуімен байланысты бірінші, екінші және үшінші лагерь бөлімшелерін әрі қарайғы репатриация үшін МВД № 380 Приморский крайдың Находка Бухтасына жөнелткені айтылады. Әскери тұтқындардың төртінші Ленгер бөлімшесі СССР МВД №29 лагеріне қосқан. Лагердің офицерлер кадры мен қатардағылар құрамы КазССР-нің түрлі МВД мекемелеріне жіберіліп, № 348 лагерь 1947 жылы өз жұмысын толығымен тоқтатады [19, 1-п.].Ленгеруголь №4 бөлімшеде бастапқыда 768 тұтқынның болғанын еске алсақ, 709 жапон тұтқыны демек, №29 лагерьге біріктірілген, ал бұдан басқа 59 азамат жөнінде қандай да бір түсіндірулер берілмейді.

Жапон зираттарымен күрес (1958-1961 жж). Арада 21 жыл өтсе де совет үкіметі жапондарға жасаған қиянатын тоқтатпаған. Халық жадынан ысырып, өткен өмірдегі қылмыстарын жасыру бағытында жұмыстар істеді. Өкінішке орай бұл ащы шындықтың бетін бүркемелеу бүгін де өз жалғасын тауып келеді...

Жапон зираттары КСРО жасаған қылмыстардың нақты көрінісі болатын. Сол себепті зираттардың орындары тегістеліп, жойылды. Бұл іске қатаң бақылау қойылды.

Мысалы 1958 жылдың 28 тамызында арнайы комиссия шығарылған. Оның құрамындағы: УВД ЮКО капитаны Пономарев, горкомхоз өкілі Нурманов және Кентау горисполкомының депутаты Косарев мынадай мазмұндағы Актіні тапсырады. «Хантағы поселогында 3 жапон әскери тұтқынының зираты бар, қазіргі уақытта олар тұрғын үйлердің қақ ортасында қалып қойған. Зираттардың орны төмпешік қалпында тұр. Алдағы уақытта бұл жерге тұрғын үйлер тұрғызылу жоспарлануда. Соған сәйкес комиссия Оңтүстік Қазақстан облысының Ішкі істер басқармасының тапсырмасының негізімен зираттар орындарын жоюды қажет деп есептейді», - деп көрсетілген. Құжат соңында жоғарыда аталған адамдардың есімдері көрсетілген, ЮКО УВД I спецбөлімшесінің аға инспекторы құжатты растап қол қойған [20, 4-п.]. Тура осы датамен капитан Пономорев, Ащысай поселкелік советінің депутаты Искакова және Кентау горкомхоз өкілі Нурманова бұрынғы әскери жапон тұтқындарының Ащысайдағы зираттарын қарап шықты. Жұмыс барысында 21 зират орны табылған. Алайда қазіргі уақытта зираттарға Ащысай руднигінен шығарылған жыныстарының үйіндісі жақын жатыр. Жақын арада жапон зираттары руда жыныстарының астында қалады деп көрсетілген, әрі қарай құжатта, - соған сәйкес комиссия зираттағы мүрделердің орындарын ауыстырудың қажеті жоқ деп есептейтіні көрсетілген [20, 6-п.].

Қорытынды. Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің Ішкі істер министрлігінің I спецбөлімшесі 1960 жылдың 21 январында Кентау қалалық Ішкі Істер Бөлімінің бастығы Чергейкоға Түркістан өңіріндегі жапон әскерилерінің зиратын жою туралы бұйрық шығарады. Онда: «1/ «Мырғалымсай руднигінде - 9 зираттан қалған бір зират орны, 2/ Қантағы поселогындағы – 8 зираттан қалған бір зират орны, 3/ Ащысай поселогындағы 21 зираттан қалған бір зират орны 1950 жылдың 16 шілдесіндегі МВД Каз.ССР-нің № 14, 5 – 2150 ст. бұйрығына сәйкес зираттың төбешік қалпын жермен бірдей етіп тегістеп, зират нұсқасындағы барлық белгілері жойылсын, - делінген мазмұндағы хат түседі. Құжат соңында Ішкі істер басқармасының бастығы полковник Утегеновтың және I спецбөлімшенің бастығы, милиция аға лейтенанты Казанцеваның

қолы қойылған [20, 3-п.]. Тура осы жылдың осы күнінде Жетісай поселогінің аудандық Ішкі істер бөлімінің аға милиция лейтенанты Жақсиевке де 5 жапон зиратын жою туралы жергілікті билік орындарына тапсырыңдар деген бұйрық түседі.

Ленгер қаласы бойынша шығарылған комиссия 24 зират орындарын тапқанын және оның орындарының күн өте жойыла бастағанын, ендігі таңда оның орнына тұрғын үйлер, монша ж.б. құрылыстардың жүргізілетінін мәлімдейді. Бүгінде жапон зираттарының кейбірі сақталған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. ГАОПИТО (Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области) Ф.4. Оп.1. Д.121. 8 П.

2. Бекмагамбетов Р., Военнопленные на территории Казахстана. [Электрон.ресурс]. Январь, №1, 2010. – URL: https://journal.zakon.kz/207315-voennoplennye-na-territorii-kazakhstana.html (дата обращения:03.06.2021)

3. Бекмагамбетов Р. Военнопленные на территории Казахстана: монография. – Костанай: Костанайская академия МВД РК, 2014. – 166 с.

4. Сатаева Ж., Архивные документы о японских военнопленных. [Электрон.ресурс]. –Часть II. –URL:https://e-history.kz/ru/publications/view/5399(дата обращения:23.06. 2019)

5. Кузнецов С.И. Политика советского государства в отношении японских военноплен-ных Советско-японской войны 1945 г. // Сибирская ссылка: сб. науч. ст. / отв. ред. А.А. Иванов, С.И. Кузнецов, Б.С. Шостакович. –Иркутск: Оттиск, 2011. Вып. 6 (18). 591.

6 «Согласно шифровке Генштаба Красной армии от 1 сентября 1945 г., японские военнопленные направлялись на работу: «В Казахскую ССР – 50тыс. чел., в том числе: в Карагандинскую обл. на строительство Казахского металлургического завода, машиностроительного завода, для Акчатусского вольфрамового комбината - 10 тыс. чел., для «Карагандауголь» - 10 тыс. чел., наркомцветмет - в Джеказган - 3 тыс. чел.; наркомстрой и наркомцвет - в Восточно-Казахстанскую обл. - для работ по Ридеру, Усть-Каменогорскому и Зарянскому свинцовому управлению - 15 тыс. чел., в Южно-Казахстанскую обл. - наркомцветмет для «Ачполиметалл» - 3 тыс. чел., в Жамбульскую обл. НКПС, на Карагандинскую железную дорогу - 9 тыс. чел.». По данным, приводимым А. Алданазаровым, в Казахстане были размещены 58900 интернированных японцев, из них 1394 человека погибли на территории республики, так и не сумев вернуться на родину».

7 Военнопленные в СССР, 1939 - 1956. Документы и материалы. – М., 2000. – 1770 с.; Кузьминых Л.А. Иностранные военнопленные Второй мировой войны на Европейском Севере СССР (1939-1949). – Вологда, 2005. – 285 с.; Маркдорф Н. М. Военнопленные и интернированные Второй мировой войны в Западной Сибири (1943-1950 гг.). – Новосибирск, 2013. – 654 с. и.др.

8 Жанбосинова С. Архивные документы свидетельствуют Повседневная история деятельности лагерей для военнопленных. [Электрон.ресурс]. – // Вестник КазНУ, 2013. URL:https://articlekz.com/article/11711(дата обращения: 04.06. 2019)

9 Азаров А. Японские военнопленные в Казахстане. [Электрон.ресурс]. –2 сентябрь, 2015.URL:https://rus.azattyq.org/a/yaponskie-voennoplennye-v-kazakhstane/27222220.html(дата обращения:04.06. 2019)

10 Иса Д. Захоронения японских военнопленных в Хантагы и Ащысае. 29 январь, 2018.

11 ҚР ІІМ ШҚДА. Дело фонда №96/р 521

12 Серебренников С.В. (Кемерово) Побеги японских военнопленных из советских лагерей (1945–1956 гг.) (страницы отечественной и зарубежной историографии) [Электрон.ресурс]. // Известия ВГПУ, 2017. – 194 с. URL:file:///C:/Users/User/Downloads/pobegi-yaponskih-voennoplenn-hiz-sovetskih-

lagerey-1945 1956-gg-stranits-otechestvennoy-i-zarubejnoy-istoriografii.pdf(дата обращения:04.06. 2019)

13 Қадылбеков Қуанбекпен сұхбат. Сұхбатты жүргізген автор. 21.08.2018.

14 Маханбетов Түсенбекпен сұхбат. Сұхбатты жүргізген автор. 22.03.2019.

15 Источник:получен из г.Быстшица-Клодзка (Польша): Януш Кобрынь. Перевод с польского: Ежи Кобрынь, Януш Кобрынь. Подготовила к публикации: Забира Мырзатаева.

16 Өткелбаев Расылбекпен сұхбат. Сұхбатты жүргізген автор. 03.10.2018.

17 АП РК Ф.725. Оп.4. Д.38а. 34 л.

18 Ванда Исанская. Мои годы в казахской степи. /Под ред. академика М.Койгелдиева. (Кітапты баспаға даярлаған және алғысөзін жазған Мырзатаева З.) - Алматы: Изд-во «Асаба», 2019. – 176 с. (Аталған кітап туралы пікірін Тадеуш Исанский Польша баспасөзінде жариялады: «Świadectwo zapomnianychzesłańców – Свидетельство о забытых ссыльных //газета «Новая неделя» (Польша, г.Хелм – г.Люблин), 2019, 18 сентября». Сондай-ақ, 2019 жылы жарық көрген «Ащысай-Кентау тұрғындарының өміріндегіәлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. - XXI г.б.)». Естеліктер мен тарихи сұхбаттар жинағы. /Құрастырушылар: М.Қ. Қойгелдиев, Т. Исанский, З.Б. Мырзатаева, Т.Т. Далаева./ М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Алматы: ИП «Балауса», 2019. – 392 б.» кітап және Айтылған тарих ҒЗО қызметі туралы Варшавадағы «Сталиндік қуғын-сургінге ұшыраған Польша азаматтарын еске алу ұйымының» сайтына ілінді: Świadectwo zapomnianych zesłańców. // https://www.nowytydzien.pl/swiadectwo-zapomnianych-zeslancow/

19 ҚР ІІМ ШҚДА. КазССР ІІХК 41 Дело.

20 ҚР ІІМ ШҚДА № 30 папка, 3 П.

Pajdalanylgan adebietter tizimi:

1 GAOPITO (Gosudarstvennyj arhiv obshchestvenno-politicheskoj istorii Turkestanskoj oblasti) F.4. Op.1. D.121. 8 P.

2 Bekmagambetov R., Voennoplennye na territorii Kazahstana. [Elektron.resurs]. – Yanvar', №1, 2010. – URL: https://journal.zakon.kz/207315-voennoplennye-na-territorii-kazakhstana.html (data obrashcheniya:03.06.2021)

3 Bekmagambetov R. Voennoplennye na territorii Kazahstana: monografiya. – Kostanaj: Kostanajskaya akademiya MVD RK, 2014. – 166 s.

4 Sataeva Z.H., Arhivnye dokumenty o yaponskih voennoplennyh. [Elektron.resurs]. – Chast' II. – URL:https://e-history.kz/ru/publications/view/5399 (data obrashcheniya:23.06. 2019)

5 Kuznecov S.I. Politika sovetskogo gosudarstva v otnoshenii yaponskihvoennoplennyh Sovetsko-yaponskoj vojny 1945 g. // Sibirskaya ssylka: sb. nauch. st. / otv. red. A.A. Ivanov, S.I. Kuznecov, B.S. Shostakovich. – Irkutsk: Ottisk, 2011. Vyp. 6 (18). 591.

6 «Soglasno shifrovke Genshtaba Krasnoj armii ot 1 sentyabrya 1945 g., yaponskie voennoplennye napravlyalis' na rabotu: «V Kazahskuyu SSR – 50tys. chel., v tom chisle: v Karagandinskuyu obl. na stroitel'stvo Kazahskogo metallurgicheskogo zavoda, mashinostroitel'nogo zavoda, dlya Akchatusskogo vol'framovogo kombinata - 10 tys. chel., dlya «Karagandaugol'» - 10 tys. chel., narkomcvetmet - v Dzhekazgan - 3 tys. chel.; narkomstroj i narkomcvet - v Vostochno-Kazahstanskuyu obl. - dlya rabot po Rideru, Ust'-Kamenogorskomu i Zyryanskomu svincovomu upravleniyu - 15 tys. chel., v Yuzhno-Kazahstanskuyu obl. - narkomcvetmet dlya «Achpolimetall» - 3 tys. chel., v Dzhambul'skuyu obl. NKPS, na Karagandinskuyu zheleznuyu dorogu - 9 tys. chel.». Po dannym, privodimym A. Aldanazarovym, v Kazahstane byli razmeshcheny 58900 internirovannyh yaponcev, iz nih 1394 cheloveka pogibli na territorii respubliki, tak i ne sumev vernut'sya na rodinu».

7 Voennoplennye v SSSR, 1939 - 1956. Dokumenty i materialy. – M., 2000. – 1770 s.; S.Kuz'minyh L.A. Inostrannye voennoplennye Vtoroj mirovoj vojny na Evropejskom Severe SSSR (1939-1949). – Vologda, 2005. – 285 s.; Markdorf N. M. Voennoplennye i internirovannye Vtoroj mirovoj vojny v Zapadnoj Sibiri (1943-1950 gg.). – Novosibirsk, 2013. – 654 s. i.dr.

8 Zhanbosinova S. Arhivnye dokumenty svidetel'stvuyut Povsednevnaya istoriya deyatel'nosti Lagerej dlya voennoplennyh. [Elektron.resurs]. – // Vestnik KazNU, 2013. URL:https://articlekz.com/article/11711 (data obrashcheniya: 04.06. 2019)

9 Azarov A. YAponskie voennoplennye v Kazahstane. [Elektron.resurs]. – 2 sentyabr', 2015. URL:https://rus.azattyq.org/a/yaponskie-voennoplennye-v-kazakhstane/27222220.html (data obrashcheniya:04.06. 2019)

10 Isa D. Zahoroneniya yaponskih voennoplennyh v Hantagy i Ashchysae. 29 yanvar', 2018.

11 KR IIM SHKDA. Delo fonda №96/r 521

12 Serebrennikov S.V. (Kemerovo) Pobegi yaponskih voennoplennyh iz sovetskih lagerej (1945–1956 gg.) (stranicy otechestvennoj i zarubezhnoj istoriografii) [Elektron.resurs]. // Izvestiya VGPU, 2017. – 194 s. URL:file:///C:/Users/User/Downloads/pobegi-yaponskih-voennoplenn-h-iz-sovetskih-lagerey-1945-1956-gg-stranits-otechestvennoy-i-zarubejnoy-istoriografii.pdf (data obrashcheniya: 04.06. 2019)

13 Қadylbekov Kuanbekpen suhbat. Suhbatty zhyrgizgen avtor. 21.08.2018.

14 Mahanbetov Tysenbekpen suhbat. Suhbatty zhyrgizgen avtor. 22.03.2019.

15 Istochnik: poluchen iz g.Bystshica - Klodzka (Pol'sha): YAnush Kobryn'. Perevod s pol'skogo: Ezhi Kobryn', YAnush Kobryn'. Podgotovila k publikacii: Zabira Myrzataeva.

16 Otkelbaev Rasylbekpen suhbat. Suhbatty zhyrgizgen avtor. 03.10.2018.

17 AP RK F.725. Op.4. D.38a. 34 l.

18 Vanda Isanskaya. Moi gody v kazahskoj stepi. /Pod red. akademika M.Kojgeldieva. (Kitapty baspaға dayarlagan zhane algysozin zhazgan Myrzataeva Z.) - Almaty: Izd-vo «Asaba», 2019. – 176 s. (Atalgan kitap turaly pikirin Tadeush Isanskij Pol'sha baspasozinde zhariyalady: Świadectwo zapomnianychzesłańców – Svidetel'stvo o zabytyh ssyl'nyh //gazeta «Novaya nedelya» (Pol'sha, g.Helm – g.Lyublin), 2019, 18 sentyabrya». 2019 zhyly zharyk korgen «Ashchysaj-Kentau turgyndarynyn omirindegi aleumettik-madeni biregejlik (1927 zh. - XX g.b.)». Estelikter men tarihi suhbattar zhinagy. /Kurastyrushylar: M.K. Kojgeldiev, T. Isanskij, Z.B. Myrzataeva, T.T. Dalaeva./ M.K. Kojgeldiev redaktorlygymen. – Almaty: IP «Balausa», 2019. – 392 b.» kitap zhane Ajtylgan tarih GZO kyzmeti turaly Varshavadagy «Stalindik kugyn- syrginge ushyragan Pol'sha azamattaryn eske alu ujymynyn» sajtyna ilindi: Świadectwo zapomnianych zesłańców. //https://www.nowytydzien.pl/swiadectwo-zapomnianych-zeslancow/

19 KR IIM SHKDA. KazSSR IIXK 41 Delo.

20 KR IIM SHKDA № 30 papka, 3 P.

ӘОЖ 94(574)
МРНТИ 03.20.01 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.02*

А.Т.Мәми[1], З.О.Дүкенбаева[2], В.В.Номогоева[3]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің 2 курс докторанты, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
[2] т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің профессоры, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
[3] т.ғ.д., Дж.Банзаров атындағы Бурят Мемлекеттік Университетінің профессоры, Улан-Удэ қ., Бурятия Республикасы
anara_mamy@mail.ru,dukenbaevazo@mail.ru, nomogoeva67@mail.ru

ПОСТКЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НАРЫҚТЫҚ ЖАҢАРУ

Аңдатпа

Мақалада посткеңестік кезеңдегі Қазақстандағы нарықтық реформалардың нәтижелері қарастырылып, өткені мен бүгіні салыстырылады. Нарықтық экономика 30 жыл ішінде экономикадағы өзекті мәселелердің бір бөлігін ғана шешті. 1990 жылдардан басталған жеке меншікке толық көшу ондаған жылдар бойы жалғасып келеді. Қазіргі дағдарыстан шығу үшін Қазақстан экономикалық даму бағыттарын өзгертуі қажет. Бұл өзгерістерді мемлекет өз жауапкершілігіне алуы керек. Нәтижесінде елде меншіктің әртүрлі формалары ұсынылатын аралас экономика моделі қалыптасуы керек. Сонымен бірге, мемлекет адамдардың өмір сүруіне жағдай жасайтын және елдің қауіпсіздігінде шешуші рөл атқаратын салаларды бақылауы керек. Еліміздегі шағын және орта кәсіпкерлік өз дамуында бірқатар қиыншылықтарды да көріп отыр. Кәсіпкерліктің қыр-сырын білетін мамандардың аз болуы, оның жоғарғы оқу орындарында сапасыз оқытылуы осы саладағы мықты мамандардың аз болуына әкелді. Қазіргі жаһандану заманында, көріп отырғанымыздай дамыған елдер кәсіпкерлікке инновация, жаңалық әкелу арқылы әлем нарықтарын жаулап алып, мықты экономикалық жүйе қалыптастырып жатыр. Осы үрдіс Қазақстандық кәсіпкерлікте де өз жалғасын табатын болса, онда экономикадағы кәсіпкерліктің үлесі артатын болады.

Кілт сөздер: экономикалық тарих, кәсіпкерлік тарихы, шағын және орта кәсіпкерлік, Қазақстандық нарық.

Mami A.T.[1], Dukenbayeva Z.O.[2], Nomogoeva V.V.[3]

[1]2nd year PhD student of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyev, Nur-Sultan, Kazakhstan
[2]d.h.s., professor of the Eurasian National University named after L.N.Gumilyev, Nur-Sultan, Kazakhstan
[3]d.h.s., professor of Buryat State University named after George Banzarov, Ulan-Ude, Republic of Buryatia
anara_mamy@mail.ru, dukenbaevazo@mail.ru, nomogoeva67@mail.ru

MARKET UPDATES IN POST SOVIET KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the results of market reforms in Kazakhstan in the post-Soviet period, comparing the past and present. For 30 years, the market economy has decided only some of the most pressing issues of the economy. The full transition to private ownership, which began in the 1990s, is already in its infancy. To get out of the current crisis in Kazakhstan, it is necessary to

change the direction of economic development.The state must take responsibility for these changes. The result in the country should be a model of mixed economy, offering different forms of ownership. At the same time, the state must control the spheres that facilitate the lives of people and play a key role in the security of the country.Small and medium business in the country sees a number of difficulties in its development. The lack of specialists who know the ins and outs of entrepreneurship, poor quality of its training in higher education has led to a shortage of strong professionals in this field. In today's globalized world, as we see, developed countries are conquering world markets and building a strong economic system by bringing innovation and innovation to entrepreneurship. If this trend continues in Kazakhstani business, then the share of entrepreneurship in the economy will increase.

Key words: economic history, business history, small and medium business, Kazakhstan market.

А.Т.Мами[1], З.О.Дукенбаева[2], В.В.Номогоева[3]

[1]докторант 2 курса Евразийского Национального Университета им.Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[2] д.и.н., профессор Евразийского Национального Университета им.Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
[3] д.и.н., профессор Бурятского Государственного Университета им.Джорджа Банзарова, г.Улан-Удэ, Республика Бурятия
anara_mamy@mail.ru, dukenbaevazo@mail.ru, nomogoeva67@mail.ru

РЫНОЧНЫЕ ОБНОВЛЕНИЯ В ПОСТСОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье исследуются результаты рыночных реформ в Казахстане в постсоветский период, сравниваются прошлое и настоящее. За 30 лет рыночная экономика решила лишь некоторые из самых насущных вопросов экономики. Полный переход к частной собственности, начавшийся в 1990-х годах, длится уже десятилетия. Для выхода из нынешнего кризиса Казахстану необходимо изменить направление экономического развития.Государство должно взять на себя ответственность за эти изменения. В результате в стране должна быть модель смешанной экономики, предлагающая разные формы собственности. В то же время государство должно контролировать сферы, которые облегчают жизнь людей и играют ключевую роль в безопасности страны.Малый и средний бизнес в стране переживает ряд трудностей в своем развитии. Отсутствие профессионалов, разбирающихся в тонкостях предпринимательства, низкое качество его подготовки в высших учебных заведениях привели к нехватке сильных специалистов в этой сфере. Как мы видим, в сегодняшнем глобализированном мире развитые страны завоевывают мировые рынки и создают сильную экономическую систему, привнося инновации и инновации в предпринимательство. Если эта тенденция сохранится в казахстанском бизнесе, то доля предпринимательства в экономике увеличится.

Ключевые слова: экономическая история, история бизнеса, малый и средний бизнес, рынок Казахстана.

Кіріспе. Кеңес Одағының ыдырағанына міне 30 жылдай уақыт болды. Сол дәуірден алыстаған сайын кеңестік тарихтың барлық қайшылықтары мен түсініксіздігіне қарамастан, сол кезде жүргізілген қайта құрулардың маңыздылығының көпшілігі айқындала түседі. Қазақстандағы кәсіпкерліктің өткені мен қазіргі уақыттағы жағдайын салыстыра отырып, экономиканың нарықтық моделі қысқа тарихи уақыт ішінде экономикадағы мәселелерді жедел шеше алмағандығы айқын байқалады. Соңғы 30 жыл

ішінде Қазақстан кеңестік кезеңде елестету қиын болған терең әлеуметтік-экономикалық дағдарысты басынан өткеріп отыр.

Мақсаты: Нарықтық экономика 30 жыл ішінде экономикадағы өзекті мәселелердің бір бөлігін ғана шешті. 1990 жылдардан басталған жеке меншікке толық көшу ондаған жылдар бойы жалғасып келеді. Мақалада посткеңестік кезеңдегі Қазақстандағы нарықтық реформалардың нәтижелері қарастырылып, өткені мен бүгіні салыстырылады.

Материалдар мен әдістер: Өткенге тарихи объективті баға беру кеңестік кезеңдегі әлеуметтік эволюцияның негізгі бағыттарын анықтаған экономикалық және әлеуметтік дамудың маңызды факторларының жиынтығын жүйелі түрде талдауды қажет етеді. Кеңестік өткеннің 30 жылдығын бағалай отырып, көптеген адамдар бұл жылдарды әдеттегідей «тоқырау» уақыты, кеңестік жүйенің күйреуін алдын-ала анықтаған тоқырау деп атайды. Дегенмен, бұл көзқарас біржақты болуы мүмкін. Бұл көзқарастар сол кездегі Кеңес Одағында болып жатқан күрделі әлеуметтік-экономикалық үдерістерге баға берді. Бұл пікірлерде өндіргіш күштердің дамуы, әсіресе орталықтан шалғай аудандарда, оның ішінде Сібір мен Қиыр Шығыста болған өзгерістер ескерілмей жатады. Кеңестік тарихтың соңғы 30 жылда бұл аймақтар өздерінің өндірістік әлеуетін едәуір арттырып, елдің дамыған өнеркәсіп орталықтарының құрамына кірген.

XX ғасырдың аяғындағы Қазақстанда жүргізілген нарықтық реформалар экономиканың барлық салаларында өндірістің, инвестициялық белсенділіктің төмендеуімен, инфляцияның өсуімен, жұмыссыздық және халықтың басым көпшілігінің өмір деңгейінің апатты төмендеуімен қатар жүрді [1].

Нәтижелерді талқылау: 1991-2001 жж. кәсіпкерліктің қалыптасуы мен дамуы 4 кезеңде жүзеге асырылды. *1991-1992 жжж*. аралығында бағаны ырықтандыру кезеңі болды. Бұл уақыт шағын кәсіпорындардың пайда болуымен және де тауар және қызмет көрсету саласында кең белең алуымен ерекшеленді. Өздерінің тауарларын нарыққа тарату үшін үлкен кәсіпорындар өз ішінен бірнеше кіші кәсіпорындар ашуы арқылы кәсіпорындар пайдасының жеке адамдар мен топтардың қолына шоғырлануына әкелді. Қазақстандағы «көлеңкелі экономиканың» енді бастау алған кезеңі болып есептелінді. 1992-1995 жж. нарықта қызмет еткен кәсіпорындар саны 2 есе қысқарып, кәсіпорындарда өндірілген өнімдер мен қызметтер құны ЖІӨ (жалпы ішкі өнімнің) 7% -нан 4,7%-ға дейін төмендеді. Бұл жағдай жұмыссыздық деңгейінің артуына әкеліп соқты.

1993-1995 жжж. фискалдық саясат кезеңі болды. Бұл кезде елде макроэкономикалық тұрақтылыққа жету үшін салықтық жеңілдіктер жасалынды. 1994 жылы өндіріс саласында жұмыс істейтін жұмысшылар саны азая бастады, үлкен салықтық ауыртпашылықтан кәсіпкерлікпен айналысу тиімсіз болды. Осы орайда шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту үшін үкімет салықтық жеңілдіктерді енгізуге мәжбүр болды. Тауарлардың нарықта жетіспеушілігі, инфляция кәсіпкерліктің дамуының тежеуші және жұмыссыздық санының атуының басты себебі болып қарастырылды. Бұл уақытта банктік және сауда саттық салалары ғана жақсы жұмыс істеп тұрды.

1996-1997 жжж. жекешелендіру саясаты жүзеге аса бастаған кезең. 1996-1997 жж. Қазақстанда макроэкономикалық тұрақтылық сезіле бастады. Кіші кәсіпкерлікті қолдау мақсатында 1997 жылы 6 наурызда ҚР Президенті жарлығы қабылданды. Жарлыққа сәйкес Республикадағы 1520 бос ғимараттар мен орындар кәсіпкерлерге сатылып, 1334 бос орындар жалға берілді. Кәсіпкерлер жеке кәсіппен айналысу үшін тұрғын үйлердің 1 қабатынан дүкендер ашуға 5664 рұхсатнама алған. Осындай іс-шаралардың іске асырылуымен 1996-1997 жж. кіші кәсіпкерлік нысандары 2,4 есеге өсіп, олардағы айналым көлемі ЖІӨ (жалпы ішкі өнімнің) 8,5% құраған болатын.

1998-2001 жжж. Қазақстан экономикасы сапалы дамуға көше бастады. Бұл кезеңде ел экономикасында қаржы және өнеркәсіп салалары жақсы дамыды. Көбіне екінші деңгейлі банктер, жергілікті бюджет есебінен, Азия Даму Банкі, Еуропалық Қалпына келтіру және Даму Банкі бөлген қаражаттар кәсіпкерлік дамуының басты қаржыландыру көздері болды. 1999-2000 жылдары қабылданған кәсіпкерлікті қолдау және дамытуға бағытталған

бағдарламаларда жоспарланған нәтижелерге қол жеткізілмеді. 2000 жылдың аяғында кәсіпкерлік нысандар санын 500 мыңға жеткізу, олардағы айналым көлемі ЖІӨ (жалпы ішкі өнімнің) 15% жеткізу жоспары орындалмай қалды. 2002-2012 жж. Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуына өзіндік жаңа өзгерістер болды. 2000-2010 жылдары кәсіпкерлік нысандары 6 есеге артып, 2011 жылы тіркелген кәсіпорындар саны 675 мыңды құрады [2].

XX ғасырдың 80-90-шы жылдардың бас кезінде партия мен мемлекет басшыларының және кейбір экономистердің санасында сол кездегі тоқырауды тек нарықтық тұтқалардың көмегімен ғана тез арада жеңуге болады деген пікір қалыптасты. 1990 жылдардың басында саясаткерлер мен экономистер «капитализациялық шок» саясатын іске асырумен қатар, нарықтық механизмдерді кеңінен енгізуге тырысты. Бұл саясаттың салдары бүгінде Қазақстан экономикасының ауылшаруашылық саласында, жеңіл өнеркәсіп саласында болып жатырған және жалпы қоғамда жинақталған мәселелерден көрініп отыр. Нәтижесінде, бұл кеңестік экономикалық модельдің түбегейлі бұзылуына және нарықтық экономикаға жедел, фронтальды көшуге мәжбүрледі. Статистикалық деректер шағын және орта кәсіпкерлік секторының құрылымындағы жұмыс істеп тұрған субъектілердің үлес салмағы соңғы 10 жылда екі есеге артқанын көрсетеді. Дегенмен, шаруа және фермерлік қожалықтар үлесі 27,2% дан 16,4%-ға дейін төмендеген. Бұл ауылшаруашылық саласында кәсіпкерлер санының төмендегенін көрсетті. 2020 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны өткен жылдың сәйкес күнімен салыстырғанда 1,2% артты. Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің жалпы санында жеке кәсіпкерлердің үлесі 63%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары - 20,4%, шаруа немесе фермер қожалықтары - 16,4%, орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары - 0,2% құрады [3].

Қазіргі кезде Қазақстан экономикасында шикізат экспорты басым, ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесі төмен, қосымша өнім шығаратын кәсіпорындардың салыстырмалы түрде дамымағаны тағы бір айғақ болып табылады. Шағын және орта бизнестің ЖІӨ-дегі үлесі орта есеппен 2019 жылы 20,6% құрады, ал 2020 жылдың қаңтар-наурызында 30,8%, 2010 жылы 27,7% жетті. Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша дамыған елдерде ШОБ үлесі 62-63% құрайды екен. ЕАЭО елдері арасындағы ең жоғары көрсеткіш Қырғыз Республикасында, ол 39,3% құрайды. Қазіргі жаһандану жағдайында дамыған елдер кәсіпкерлікке жаңалық енгізу арқылы әлемдік нарықтарды жаулап алу арқылы мықты экономикалық жүйені құруда. Білім беру жүйесін жетілдіру арқылы біз кәсіпкерлік саласында жоғары сапалы мамандар аламыз. Жаңа идеялар азаматтарға бизнестің жаңа мүмкіндіктерін туғызады, онда олар өз кірістерін көбейтеді және үкіметтің ашық қолдауы өте маңызды.

Сонымен қатар Батыстың экономикалық моделін белгілі бір деңгейде идеализациялау көбіне басты рөл атқарғанын көруге болады, ол «нарықтық көрінбейтін қол» көмегімен мемлекеттегі барлық жинақталған мәселелерді шешуі керек деп есептелінді. Бұл көбінесе Батыс ғалымдарының пікірі бойынша отандық экономистердің нарықтық экономиканың жұмыс істеу механизмдерімен өте үстірт танысуына байланысты болды [4].

Бүгінде, нарықтық жаңғыру басталғаннан бері 30 жыл өткеннен кейін, нарықтық тетіктердің көмегімен қоғамның тез өзгеруіне деген үміттің ақталмағандығын көруге болады. Орталықтандырылған экономикадан реттелмеген нарыққа өту бұрын ойлағаннан әлдеқайда қиын, ұзақ болып шықты. Мемлекеттік меншікті асығыс ойластырмай жекешелендіру ашылық топтың баюына және ел халқының басым көпшілігінің кедейленуіне әкеліп соқтырды. Бұрынғы мемлекеттік меншіктің жаңа иелері мемлекетке қарағанда әлдеқайда тиімсіз басқарушылар болып шықты. Олардың басшылығымен өнеркәсіптік кәсіпорындардың көп үлесі банкротқа ұшырап жабылды, өйткені олардың иелерін бірінші кезекте олардың нақты өндірісі емес, қаржылық мәні қызықтырды.

Өкінішке орай, посткеңестік кезеңде Қазақстанда аса маңызды өзгерістер болды деп айта алмаймыз. Қазіргі кезде Қазақстанда оған ірі экономикалық мәртебе бере алатын тиімді экономикалық даму моделінің жоқ екенін байқауға болады. 1990-шы жылдар

«экономикалық» күйреу және кеңестік кезеңде құрылған материалдық негіздің бұзылу уақытына сәйкес келді [5].

Сыртқы нарықта ең қолайлы жағдай қалыптасқан сәтте де, бюджетті мұнай долларымен толықтырған «майлы» 2000 жылдары да экономикада терең құрылымдық қайта құрулар жүргізілмегендігін байқаймыз. Ол уақытта Қазақстан экономикасы әлі де шикізаттық бағытта болды және мұнайдың әлемдік бағасының ауытқуына өте тәуелді болып қала берді. 2010 жылғы әлемдегі энергетикалық ресурстарға бағаның күрт төмендеуі Қазақстанды жаңа «дағдарыстарға» әкелді.

Қазіргі кезде көпшілік қауым кәсіпкерліктің дамуы мемлекет экономикасының даму көрсеткіші екенін жете түсіне бастады. Өз кезегінде кәсіпкерліктің дамуы мемлекеттің тікелей қолдауын талап етеді. Тәуелсіздік алған жылдардан бері Қазақстан үкіметі көптеген заңдық құжаттарға өзгерістер енгізіп, экономиканы барынша нарық заңымен дамытуға бағыттап, жекешелендіру саясатында ауқымды жұмыс жасады. Қазіргі кезде Қазақстанда жеке және орта кәсіпкерліктің дамуы үшін заңдық және қаржылық тұрғыдан көптеген мүмкіншіліктер жасалынғанмен көптеген ірі және орта нарық сегменттерінде өзіндік монополия байқалады [6].

2010-2020 жылдардағы Қазақстандағы кәсіпкерлікке бағытталған инвестицияларды талдау кезінде негізінен Еуропалық қайта құру және даму банкі (ЕҚДБ) шағын және орта кәсіпкерлікке айтарлықтай көмек көрсетті. 2010 жылы Қазақстан ЕҚДБ қаржыландыратын шағын кәсіпкерлікті қолдау бағдарламаларын енгізген алған алғашқы мемлекет ретінде танылды. 2013 жылы «Бизнес-консультациялық қызмет» бағдарламасы бойынша 10 жоба және «Даму» қоры үшін 1 модуль нарығын дамыту бойынша 14 шара іске асырылды. 2014 жылы ЕҚДБ Қазақстанда барлық аймақтардың жергілікті консультанттарын тарта отырып, 142 жобаны жүзеге асырды. 2015 жылы ЕҚДБ Қазақстанда 148 жобаны іске қосты. ЕҚДБ қолдаулары Қазақстан аймақтарында жеке және шағын бизнестің барынша дамуына ықпал етті және экономиканы әртараптандыру процесін жеделдету саясатын жүргізді. Сонымен қатар, 2016 жылы Еуропалық қайта құру және даму банкі Қазақстандағы микро, шағын және орта кәсіпкерлік және әйелдер бизнесі үшін $23,2 млн. бөлген.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) қатысушы елдердегі кәсіпкерліктің дамуын үнемі қадағалап отырады. ЭЫДҰ елдерінің профилі 2007-2018 жылдар аралығында 48 елдегі ШОБ қаржыландырудың тенденциялары мен саясаты туралы ақпарат береді.

Бүгінгі таңда ЭЫДҰ стандарттары бизнестің барлық салаларында және ШОБ секторында сәтті енгізіліп жатыр. Қазақстан 2018 жылы алғашқы бестікке енді, ШОБ несиелеудің өсу қарқыны бойынша өсім 7,17% құрады. 2013-2019 жылдары Үкімет «Даму» қоры арқылы ЭЫДҰ елдерімен салыстырғанда ШОБ-ты жеңілдетілген қаржыландыру көлемін қамтамасыз етті: осы кезеңдегі ШОБ қолдау бағдарламаларының бюджеті $2 млрд. құрады. Бұл шаралар жалпы сомасы 9,4 млрд доллар болатын 85,6 мың ШОБ жобаларын қаржыландыруға мүмкіндік берді. 7 жыл ішінде банктердегі ШОБ несие портфелі $ 10,8 млрд-қа дейін өсті, портфелдегі ШОБ үлесі 26,9% дейін өсті [7].

Зерттеу нәтижесі: 1990 жылдардың басында жеке меншікке бір сатылы және толықтай көшу экономиканың тез қалпына келуін қамтамасыз ете алмағаны анық. Оның үстіне, бұл ондаған жылдар бойы жалғасып келе жатқан экономикалық дағдарысқа айналды. Ұзаққа созылған экономикалық тоқырау жағдайында Үкімет дәл осы жаңа экономикалық өрлеудің ұйтқысына айналуы керек. Ол үшін оның барлық құралдары бар. Бұл қызметтің нәтижесінде Үкімет елде әр түрлі меншік формалары бар аралас экономика моделін қалыптастырып, оның ішінде мемлекеттік меншікті тек әскери емес, сонымен қатар экономиканың азаматтық секторында қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр. Сонымен бірге, мемлекет адамдардың өмір сүруіне жағдай жасайтын және елдің қауіпсіздігінде шешуші рөл атқаратын экономиканың жетекші салаларын бақылауы керек [8].

Еліміздегі шағын және орта кәсіпкерлік өз дамуында бірқатар қиыншылықтарды да көріп отыр. Кәсіпкерліктің қыр-сырын білетін мамандардың аз болуы, оның жоғарғы оқу орындарында сапасыз оқытылуы осы саладағы мықты мамандардың аз болуына әкелді. Қазіргі жаһандану заманында, көріп отырғанымыздай дамыған елдер кәсіпкерлікке инновация, жаңалық әкелу арқылы әлем нарықтарын жаулап алып, мықты экономикалық жүйе қалыптастырып жатыр [9]. Осы үрдіс Қазақстандық кәсіпкерлікте де өз жалғасын табатын болса, онда экономикадағы кәсіпкерліктің үлесі артатын болады. Инновация деңгейінің төмен болуы да осы білімнің сапасыз болуына тікелей байланысты. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Қазақстандық инновациялық өнімдер 2018 жылы Жалпы ішкі Өнімнің 1,9% құраған. Әлемдік Инновациялық индекс (Global Innovation Index 2018) есептерінде Қазақстан 74 орынды иеленген. Салыстыратын болсақ, 1 орында Щвейцария мемлекеті тұрса, 4 орында Ұлыбритания, 6 орында АҚШ мемлекеті, Ресей мемлекеті 46 орында тұр.

Қорытынды: Соңғы уақыттағы еліміздің шетелдік инвестициялар тартудағы іс-шараларының күшеюіне байланысты, болашақта елімізге келетін инвестициялар кәсіпкерліктің де нығаюына бірқатар үлес қосады деген үміт те жоқ емес.

Нарықтық экономиканың негізі болып табылатын кәсіпкерлікті дамыту қазіргі кезде Қазақстанның стратегиялық басымдығы болып табылады және шағын және орта бизнестің ел экономикасындағы үлесін 2030 жылы 36%, ал 2050 жылға қарай 50% жеткізу жоспарланып отыр. Сонымен қатар, кәсіпкерлік Қазақстан экономикасының маңызды элементі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау шаралары өте орынды болып табылады және отандық кәсіпкерлікті дамыту әртүрлі кәсіпкерлік салалардың құрылымын жетілдіру оларды тиімді пайдалану жолдары алдағы экономикасы тұрақты дамыған, индустриялы ел болуымызға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абжанова Д.Ш. Современное состояние малого бизнеса в Казахстане //Вестник Казахского аграрного университета им. С. Сейфуллина, 2005. -С. 215.

2. Ботанов М. Предпринимательство – один из путей к экономической безопасности Казахстана. // Аль Пари, № 1-2. 2001. –С.43.

3. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті ресми сайты. https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/6

4. Актамов Е.А. Социально-экономические аспекты истории Енисейского речного пароходства (1985-2001 гг.). Автореф. канд.дис… –Улан-Удэ, 2016. – С.5.

5. Сабден О.С., Токсанова А.Н. Управление малым предпринимательством: вопросы теории и практики. – Астана: Елорда, 2001.

6. Об итогах развития малого и среднего предпринимательства в Казахстане. Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы.

7. «DAMU» EntrepreneurshipDevelopmentFund» websitereports. https://www.damu.kz/en/poleznaya-informatsiya/informatsiya-fonda/analitika/

8. Романова И. В. Проблемы правового регулирования предпринимательства граждан в Республики Казахстан. – Алматы: Университет «Туран», 2002.

9. Предпринимательство: Учебник для вузов. / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. Г.Б. Поляка, проф. В.А. Швандара. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1999.

References:

1. Abzhanova D.Sh. The current state of small business in Kazakhstan // Bulletin of the Kazakh Agrarian University. S. Seifullina, 2005. -P. 215.

2. Botanov M. Entrepreneurship - one of the ways to the economic security of Kazakhstan. // Al Pari, no. 1-2. 2001. –P.43.

3. National Economy Ministry Statistics Committee Official web page. https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/6

4. Aktamov E.A. Socio-economic aspects of the history of the Yenisei River Shipping Company (1985-2001). Abstract of thesis. Ph.D. thesis… - Ulan-Ude, 2016. - P.5.

5. Sabden O.S., Toksanova A.N. Small business management: theory and practice. - Astana: Elorda, 2001.

6. On the results of the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan. State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019.

7. "DAMU" Entrepreneurship Development Fund website reports. https://www.damu.kz/en/poleznaya-informatsiya/informatsiya-fonda/analitika/

8. Romanova IV Problems of legal regulation of entrepreneurship of citizens in the Republic of Kazakhstan. - Almaty: University "Turan", 2002.

9. Entrepreneurship: Textbook for universities. / Ed. prof. V. Ya. Gorfinkel, prof. G.B. Polyak, prof. V.A. Shvandara. - M.: Banks and exchanges, UNITI, 1999.

УДК 930.85
МРНТИ 03.81.37 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.06*

Джанпеисова М.М.[1]

[1]*к.и.н, доцент Евразийского гуманитарного института (Нур-Султан), jampeissova@list.ru*

КИНО КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФАКТОР ИСТОРИИ. ШАКЕН АЙМАНОВ, «ЗЕМЛЯ ОТЦОВ» («АТАМЕКЕН»)

Аннотация

Статья посвящена анализу кино как историко-культурному явлению. Автором рассматриваются особенности исторического периода 1950-1970-х гг, которые обозначены кратковременным развитием демократических тенденций в советском обществе, что дало возможность более свободному и успешному развитию многих жанров культуры, в том числе кинематографа. В казахском киноискусстве утвердилось имя режиссера Шакена Айманова, который создал несколько авторских фильмов, среди которых особое место занимает «Земля отцов» (1966). На основе научных подходов в статье раскрываются основные методы режиссуры Ш. Айманова, позволившие ему, наряду с оригинальной драматургией, использовать современные ему инновации визуально-изобразительного ряда, позволившие добиться яркой выразительности и большей достоверности авторской концепции о прошлом и настоящем. С исторической точки зрения в фильме «Земля отцов» режиссер Шакен Айманов предложил свой вариант интерпретации прошлого, затронув закрытые, болевые проблемы, витавшие в воздухе общественной атмосферы того времени. Фильм стал транслятором не просто фактов прошлого, но и источником новых знаний, представлений об особенностях культурных ментальностей. В итоге в картине было создано единое пространство человеческого сосуществования. «Земля отцов» остается одним из ярких фактов культурной памяти, созданный казахским режиссером средствами киноязыка.

Ключевые слова: «оттепель», изобразительный ряд, визуальное мышление, человековедение, культурная память, коллективная память, «фильм Шакена Айманова», культурное явление.

М.М. Жанпейсова[1]

[1]*т.ғ.к, доцент, Нұр-Сұлтан қаласының Еуразия гуманитарлық институты jampeissova@list.ru*

КИНО ТАРИХТЫҢ МӘДЕНИ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ. ШАКЕН АЙМАНОВ, «АТАМЕКЕН»

Аңдатпа

Мақала кино өнерін тарихи-мәдени құбылыс ретінде талдауға арналған. Автор кеңестік қоғамдағы демократиялық тенденциялардың қысқа мерзімді дамуымен белгіленген 1950-1970 жылдардағы тарихи кезеңнің ерекшеліктерін қарастыра отырып, мәдениеттің көптеген жанрларын, соның ішінде кинематографияны еркін түрде талдап, табысты және нәтижелі дамуына мүмкіндік берді.

Қазақ кино өнерінде бірнеше авторлық фильмдер түсірген режиссер Шәкен Аймановтың туындылары арасында шоқтығы биік «Атамекен» (1966) фильмінің орны ерекше. Мақалада Ш.Айманов режиссурасының негізгі әдістері ғылыми тұрғыда қарастырыла келіп, түпнұсқалы драматургиямен қатар, оған визуалды-бейнелеу негізінде

қазіргі заманғы инновацияларды қолдана отырып, авторлық тұжырымдаманың бүгіні мен өткенінің жарқын айқындылығы мен нақтылығына қол жеткізуге мүмкіндік берген.

Тарихи тұрғыдан алғанда, «Атамекен» фильмінде режиссер Шәкен Айманов сол кездегі қоғамдық атмосферада айтуға болмайтын, өте күрделі де өзекті мәселелерді қозғап, өткенді интерпретациялаудың өз нұсқасын ұсынды. Фильм өткен фактілердің ғана емес, сонымен бірге заманауи білімнің, мәдени менталитеттің ерекшеліктері туралы идеялардың қайнар көзі болып табылады.

Туынды нәтижесінде адам өмір сүруінің біртұтас кеңістігі құрылды. Автор «Атамекен» қазақ кинорежиссері құрған кино тілімен бейнелеудегі мәдени естеліктің жарқын айғақтарының бірі болып қала беретіндігін жеткізеді.

Кілт сөздер: «жылымық», кескіндемелік топтамалар, бейнелік ойлау, адамтану, мәдени есте сақтау, ұжымдық есте сақтау, «Шәкен Айманов фильмі», мәдени құбылыс.

M.M. Janpeissova[1]

[1]*Candidate of Historical Sciences, docent of the Eurasian Humanities Institute (Nur-Sultan city), jampeissova@list.ru*

CINEMA AS A CULTURAL FACTOR OF HISTORY. SHAKEN AIMANOV, “THE LAND OF FATHERS” (“ATAMEKEN”)

Abstract

The article is devoted to the analysis of the cinema as a historical cultural phenomenon. The author considers the peculiarities of the historical period of the 1950-1970s which are noted by a short-term development of democratic tendencies in the Soviet society that gave the opportunity to the freer and more successful development of many genres of culture including cinematography. In the Kazakh cinema art the name of the producer Shaken Aimanov who created some author’s films among which “The Land of Fathers” (1966) occupies a peculiar place is well established. On the basis of scientific approaches there are revealed the main methods of Sh.Aimanov’s directing which allowed him alongside the original dramaturgy to use modern innovations of the visual pictorial type and which allowed achieving vivid expressiveness and more credibility of the author’s conception about the past and the present. “The Land of Fathers” remains one of the bright factors of the cultural memory created by the Kazakh producer by means of the cinema language.

Key words: «thaw», pictorial type, visual thinking, human studies, cultural memory, collective memoryь, «the film of Shaken Aimanov», cultural phenomenon.

Введение. Кино своими яркими образами и зрелищностью, доступностью играет сегодня колоссальную роль на представления людей об истории, о своем прошлом. К игровому кино, как важному историческому источнику, применимы общие методы источниковедческого анализа. Появление того или иного фильма в определенный период времени объясняется многими факторами, в том числе и экономическими, социальными, культурными и политическими. Это делает возможным обнаружение в них отражения господствующих в обществе доминантов. Кино может значительно расширить понимание внутренней сути исследуемого периода и обогатить историческое знание с ранее невидимых сторон.

Основная базаказахстанского кино сформировалась в советский период, как часть кинематографической отрасли большой страны – СССР. Советский период развития казахского кино, как в целом всего искусства, проходил в рамках советской модели культурной модернизации, внутри которой развитие национальных форм искусства не стало центральной идеей. Партия и советские органы Центра и на местах оттеснили их пропагандой лозунга о всеобщем искусстве для всех советских народов, которое должно

было быть «социалистическим по содержанию и национальным по форме». В итоге в восприятии обществом социокультурных процессов, как было подмечено исследователями, произошла замена понятия «тип культуры» другим понятием «уровень культуры». Отсюда одна из задач советской культурной политики формулировалась таким образом - поднять уровень ранее «отсталых» народов, подтянуть его к европейскому типу культуры с «братской помощью великого русского народа» [1, с.3]. Такой европоцентристский подход сдерживал десятилетиями развитие национальных форм, размывал особенности этнической ментальности в искусстве. Но тем не менее, вопреки официальной идеологии и политике, советская практика культурной модернизации не могла не оставить некоторые ниши для освоения художественных традиций национальной культуры.

Цель. В данной статье, с точки зрения исторического исследования, на конкретном факте из истории национального кино, будут рассмотрены два его направления: во-первых, насколько достоверно картина выражает на экране образы людей и события прошлого; во-вторых, анализ фильма как культурного явления, в котором выразилась коллективная память о прошлом.Прежде чем подойти к предмету исследования, необходимо будет совершить экскурс в социокультурные реалии и нравственно-эстетические проблемы советского прошлого, поскольку анализ конкретных примеров художественных явлений, нашедших свое отражение на экране, невозможен вне исторического контекста.

Методы исследования. В основу проводимого исследования был положен междисциплинарный подход, позволяющий рассмотреть заявленную проблему с позиций исторической, культурологической, философской, социологической, искусствоведческой наук с учетом принципов историзма, научной объективности, проблемно-хронологических, сравнительных подходов. Комплексный подход особо актуален сегодня, когда достижения современных гуманитарных наук все больше интегрируются на основе общих черт и закономерностей. Исследование социальной и культурной жизни человека и общества сегодня невозможно представить без опоры на визуальные источники. Среди основателей подхода к кино, как визуально-вербальному творению, и что оно может быть историческим источником, из среды западных историков выделяют Марка Ферро (1924 г), французского историка, специалиста по истории Европы, России, СССР и кино, ученого секретаря журнала «Анналы» в 1964-1969 гг. Ему принадлежат первые инновационные исследования относительно кино и его образов, раскрывавших культурно-исторический контекст определенного времени. Современные исследователи кино выделяют предложенную М. Ферро методику изучения кино как исторического источника, которая позднее была дополнена другими. Использование в данной статье актуального современного методологического подхода – анализа особенностей технических инноваций визуально-изобразительного ряда фильма «Земля отцов» - позволяет по-новому взглянуть на возможности кино органично соединять историко-культурные, художественные, эстетические, эмоциональные аспекты, тем самым формируя целостную картину окружающего мира в конкретно-историческое время.

Обсуждение результатов. Следует отметитьпервые объективно заинтересованные отклики в казахском обществе на новое явление технического прогресса, как кино. Они отразились еще в статьях молодых казахских писателей довоенного времени (И.Джансугурова, М.Ауэзова, Г.Мусрепова) [2, с.136], в которых раскрылись их попытки осмыслить суть и возможности кино, отразились их размышления за судьбу казахского искусства в условиях открывшихся перспектив. Один из первых казахских писателей, обра-тившихся к исследованию кинематографа, Ильяс Джансугуров, призывал в своих выступле-ниях «активно готовить и ускорить появление национального кинематографа» [3, с. 340].

Глубокий системный анализ этого времени и ее открывшихся возможностей был развит и М.Ауэзовым. По его мнению, никакое искусство, не может соперничать с

киноискусством, обладающим неограниченными возможностями в воспроизведении исторических личностей [4, с.84].

Но, к сожалению, в СССР первые, более свободные эксперименты с содержанием кино завершились под влиянием идеологического поворота, связанного со сталинизмом, который напористо утверждал курс на «народное» кино. Многонациональный характер советского кино, с неизбежностью получил политическое измерение и во многом стал использоваться в качестве инструмента пропаганды. Первые шаги в сторону создания казахского кино состоялись в 1925 году, со времени съёмки хроники V съезда Советов республики, проходившего в Кзыл-Орде. А дальше состоялись истории фильмов, снятых на казахском материале - «Мятеж» (1928 г), «Вражьи тропы» (1935 г), «Джут» (1931 г), «Тайны Каратау» (1932 г), «Амангельды» (1939 г). Всех их объединяло то, что они стали проводниками партийной идеологии и уводили зрителей в сторону, так называемого «народного кино», с упором на «советскую реальность».

В годы Великой Отечественной войны в Казахстан были эвакуированы выдающиеся мастера советского кино из Москвы и Ленинграда. Общение и совместное сотрудничество с ними позволило подготовить кадры национального казахского кинематографа, которые после реэвакуации российских специалистов продолжили самостоятельную работу.

После смерти в 1953 году И. Сталина в СССР стал происходить процесс расшатывания тотального контроля власти над духовной жизнью и образом мышления советских людей, которая выразилась в некоторых демократических послаблениях во внутренней политике советского государства. В 1954 году был опубликован роман И. Эренбурга «Оттепель». Это название работы впоследствии стало термином для обозначения наступившей хрущевской эпохи. «Оттепель», стартовавшая в советском обществе, начиная с работы XX съезда КПСС, повлияла на прежние представления миллионов людей, которые стали мыслить «свободнее и чище», и это время было обозначено началом трансформации сознания советского человека. Большой резонанс в обществе получил процесс реабилитации части советских деятелей культуры, включая национальных, репрессированных при Сталине.Полет Человека в космос, как прорыв научно-технического прогресса не только страны Советов, но и всего мира, оказало свое мощное воздействие на обновление ценностей культуры оттепели, а также многих социально-экономических процессов данного периода.

Главным носителем новых, постсталинских идей стали представители художественной интеллигенции. Они стали выражать новое понимание своего времени в результатах творческой деятельности: театральных постановках, выставках картин, в издании и переводах романов и повестей, которые показывали реальные социальные проблемы и больше отвечали интересам и запросам одного человека, нежели коллективным интересам. Но эпоха «оттепели» оказалась кратковременным и однобоким процессом. В календарном плане ее закат отмечают событиями 1964 г., когда Н. Хрущев был отстранен от власти. В то же время при всей своей противоречивости и непоследовательности «оттепель» стала важным этапом общественного и культурного развития страны. Она явилась попыткой прорыва к демократии, поворота к человеку, к его переживаниям и стремлениям. И этот опыт, и начавшиеся процессы демократизации общественного сознания все-таки не могли остановиться в одночасье. На самом деле инерция атмосферы и духа оттепели протянулась в культуре примерно на 15 лет (1953-1968 гг) [5, с.59]. Возможно, этому способствовал и накал торжественности обстановки, связанной с подготовкой страны к празднованию 50-летнего юбилея «Великого Октября» (1967 г.)

Именно этот отмеченный короткий исторический период дал много творческого вдохновения для всей советской культуры, которая через появление целой плеяды талантливых людей, засветилась яркими произведениями литературы, искусства, науки, ставшие классическим достоянием и лучшим отражением черт своей эпохи. Особо заметным стали роль и значение советского кинематографа, который в промежутке 1950-

1970-хх выдал серию фильмов, получивших высокое международное признание. В связи с преодолением культурной закрытости страны стали возможны контакты с многомиллионной зарубежной аудиторией. В 1959 году в Москве открылся первый Международный кинофестиваль под девизом «За гуманизм киноискусства, за мир и дружбу между народами». Мировая киноиндустрия открыла новое, более доступное, более совершенное видение реальной жизни для зрителя, создав яркий киноязык, объединив вербальный и новые визуальные техники передачи знаний и понимания прошлого. Советские режиссеры этого периода получили возможность включиться в этот процесс и стали первопроходцами в применении многих новых художественных средств (Л Шепитько, А Герман, М Хуциев, А. Кончаловский, А. Тарковский, С. Параджанов, С. Бондарчук и др.), с помощью которых кинематографисты стремились передать впервые внутренние переживания советского человека в его обыденной жизни, в тех жизненных ситуациях, с которыми ему приходится сталкиваться. Человековедческие подходы оттеснили, ставшего одиозным, официальное советско-патриотическое содержание. Одной из глобальных тем такого поиска явилась история последней войны и послевоенная проблематика - послевоенная жизнь народа. Эта тема была общей для итальянских, русских, американских, французских, и других кинорежиссеров -– все говорили ярким языком кино об одном и том же – и она объединяла всех! – так вспоминал о духе этого времени выдающийся итальянский сценарист и кинорежиссер Тонино Гуэрра, во время интервью журналисту Владимиру Познеру [6]. На таком фоне главной тенденцией кинотворческого процесса стало укрепление авторского кинематографа [7], главным почерком которого было присутствие индивидуального взгляда автора фильма – режиссера, с его концептуальным видением темы и поиском оригинального, углубленного изобразительного ряда. Ответственность режиссера за фильм, за весь съемочный процесс, начиная от сценария до права финального монтажа – все это в зрительском сознании по праву стало выражаться лаконичными фразами, типа «фильм Феллини», «фильм Тарковского», «фирменный стиль Антониони» [8], которые и воспринимались, и фиксировались уже как факты культурного явления.

Таким образом, можно утверждать о том, что сама многосложная и многожанровая реальная действительность эпохи оказала огромное воздействие на методы ее изображения художниками-кинорежиссерами. Изобретая новые визуально-смысловые коды, они продвигали дальнейшее развитие кино, одновременно обозначая свою роль и право в создании «паралельной истории» или «контр-истории», предлагая другой тип исторического дискурса, не всегда совпадающего с устоявшимися взглядами на прошлое у зрителей, в науке и официальной идеологии [9, с.23]. Кинотеатры, часто заполненные до отказа, свидетельствовали, что кино стало одним из самых популярных видов искусства.

Результат исследования. В рамках поставленных целей статьи остановимся более детально на сути культурного явления - феномене Шакена Айманова. Рассмотрим с точки зрения источниковедческого анализа только один (всего 19) из его лучших фильмов – «Земля отцов» («Атамекен»).

Отмеченные выше новые импульсы в культуре, безусловно, перемещаясь в пространстве и во времени, переходили в другие национальные кинематографии. Их воздействие наблюдалось и на казахском киноискусстве. Для нее это было особое время развития, внутри которой родилось целое поколение талантливых самородков, которые возрождали в музыке, живописи, литературе, театре вековые традиции самобытной народной культуры. Именно тогда получили особую популярность и признание народа имена Г. Мусрепова, Б. Момыш-улы, И. Есенберлина, К. Куанышбаева, К. Байсеитовой, К. Жандарбекова, Е. Умурзакова, К. Бадырова, М. Бегалина, С. Ходжикова, О. Сулейменова, Е. Серкебаева, Е. Рахмадиева, А. Ашимова и многих других. В таком органичном окружении современников, сверстников, и единомышленников состоялись удачные режиссерские работы Шакена Айманова [10, с.175], и в общественном представлении о культуре обнаружился факт присутствия в ней формулы «фильм Шакена

Айманова». Экранное творчество Шакена Аманова в истории национального кино по сей день называют золотой эпохой [11, с. 162].

Судьба художественного творения Шакена Айманова «Земля отцов», вышедшего на экран в 1966 году, сложилась неоднозначно. Хотя этот фильм до сих пор остается вершиной творчества Шакена Айманова. Он стал прорывом всего казахского киноискусства на уровень поисков мирового кино. Данный факт подтверждается в многочисленных воспоминаниях его окружения из близких друзей и коллег, соратников по цеху из «ближнего и дальнего зарубежья», ответственных чиновников от культуры, киноведческих публикациях, высокими наградами кинофестивалей, государственными премиями и т.д. [12]. Но парадокс случился в том, что после выхода в широкий прокат, «Земля отцов» не получила ожидаемой активной поддержки и понимания именно со стороны тех, для кого этот фильм и создавался – со стороны зрителя.

Пересматривая «Землю отцов», этот старый фильм, с как бы уже хрестоматийным глянцем, начинаешь понимать, что сегодня есть актуальная необходимость вновь вернуться к истории съемки фильма и интерпретации режиссером заложенной в ней темы, сменив ракурс наших подходов, используя современные научные методологии историко-культурного анализа.

Шакен Айманов к моменту работы над новым фильмом уже был маститым корифеем своего дела. Не имея специального режиссерского образования, он за счет своих редких личностных, человеческих качеств и природной харизмы стал лидером национального киноискусства, смог собрать вокруг себя блестящий актерский коллектив единомышленников. Главными истоками его уникального многожанрового актерского таланта были глубокие знания и близость к народной культуре. Главные хобби жизни – домбра и шахматы – помогали ему найти ответы на внутренние переживания. Профессиональные и духовные поиски Шакена Айманова были созвучны времени, в котором он жил. Многие его соратники отмечали, что он был рожден вовремя самой историей. За его спиной были богатый и успешный опыт по созданию незабываемых театральных образов, целый список режиссерских удач в кино, например, как «Наш милый доктор», «Безбородый обманщик», «В одном районе», «Мы здесь живем» и др. Шакен Айманов держал руку на пульсе мирового кино, являясь не только активным участником Международных кинофестивалей, проходивших в Москве, начиная с I (1959), но и членом высокого жюри III МКФ в 1963 году (49 стран-участников), когда благодаря решающему голосу Шакена Айманова была справедливо решена судьба главного приза фестиваля в пользу фильма «Восемь с половиной» итальянского режиссера Фредерико Феллини [13]. О режиссерском пути Шакена Айманова первый историк казахского кино К. Сиранов писал: «Творческий рост Шакена Кенжетаевича связан с процессом развития кинематографическо-го искусства республики и в полной мере отражает его историю» [14, с.59-60].

К этому времени и казахская литература, и кино, в унисон мировым вызовам, активно искали новые формы интерпретации темы Великой Отечественной войны, след которой в коллективной памяти казахского народа был очень существенным и горячим: республика приняла самое непосредственное участие и в разгроме фашизма на всех полях сражений, и в тылу, организовав широкий фронт великой трудовой отваги и человеческой солидарности. В военной проблематике образ родины, родной земли стали вершинными достижениями во всех жанрах искусства.

В такой общественно-культурной атмосфере нравственно-художественных поисков и ценностных ориентиров Шакен Айманов задумал передать через экран свой образ восприятия мира, через личностные переживания раскрыть перед зрителем самобытность духовного наследия казахского народа. Шакен Айманов как зрелый мастер, активный участник преодоления устаревших стереотипов в профессии, готов был говорить на современном киноязыке осамой щемящей теме – о Родине, о любви к ней. С исторической точки зрения в фильме «Земля отцов» режиссер Шакен Айманов предложил свой вариант

интерпретации прошлого, иносказательно затронул болевые проблемы, витавшие в воздухе культурной атмосферы того времени, но которые еще не могли появиться в публикациях официальной среды.

В «Земле отцов» [15] раскрывается тяжелое послевоенное время, наполненное страданиями и разрухой, новыми нравственными проблемами. В основу драматургической линии легла история сурового аксакала (Старика), который был убежден, что погибшему на войне сыну нельзя лежать в чужой земле. Его переживания глубоко скрыты, все душевные силы он бережет для исполнения священных заветов предков. Статичный образ аксакала, скупая мимика лица, изредка обозначаемые острыми уколами взгляда, краткими жестами выдают сложные внутренние чувства. В образе мальчика Баяна, другого персонажа - внука аксакала - режиссер фильма выражает свое отношение к человеческим страданиям, к судьбам людей, поломанных войной. Баян олицетворяет юное, новое поколение, обладающее более легким, радостным восприятием жизни. Обладая традициями своего народа, он одновременно с открытым сердцем, душевно воспринимает все ситуации, которые будут случаться на протяжении долгой, изнурительной дороги. В образе Баяна по замыслу автора воплощается нарастающее новое поколение с более гибким мышлением, готовым к гармоничному сосуществованию с окружающим миром. Финал картины завершается радостной встречей затерявшихся в пути деда и внука. В эмоциональных, бурных объятиях выплескивается наружу все пережитое старшим и юным поколением. Перед зрителем эта сцена раскрывает глубину трагедии, пережитой мальчиком, потерявшим отца, и старцем, казавшимся суровым, не признававшим полутонов, теперь раскрывшимся глубоко человечным, способным ощутить чужое горе глубже, чем свое, и отказаться от первоначальной цели увезти тело сына на родную землю.

Для полного восприятия изобразительно-содержательной стороны важно подойти к анализу фильма с точки зрения киноязыка и его возможностей, который включал на момент создания такие элементы, как кадровое построение, визуальное пространство, световое решение, игра актеров и их пластика, детали окружающей природы, предметы быта, работа камеры, монтаж и др. От найденных оригинальных способов использования всех названных элементов зависела выразительность сюжетной идеи или драматургии, отражение собственного стиля режиссера, а также оформление национального колорита. Какие новации технических приемов и знаковых обозначений были использованы Шакеном Аймановым в «Земле отцов», которые позволили раскрыть глубже и выразительней авторский замысел, его мировоззрение на заданную тему?

Если начать с анализа визуально-изобразительной стороны, актуального современного методологического подхода, то в картине мы видим органичное соединение художественного, эстетического начала с усложнением изобразительного ряда с помощью технических средств (крупный план, эмоции, свет, тени, звуковой ряд, пространственный охват природы, монтаж). Так, операторские съемки фильма в черно-белом формате создали графичный фон света и тени, аскетичный интерьер вагона, где происходят основные действия, хорошо подчеркивает эмоции героев. Крупным планом взятые лица сочетаются с показом замечательных природных пейзажей, музыкальным сопровождением, игрой на домбре. Все это вместе взятое помогло создать целостную атмосферу реальности происходящего. Исследователи, как один, подчеркивали редкое качество Ш.Айманова воспринимать современность не в прямой плоскости, а умением глубоко ощущать историю, через тонкие ассоциации, будь то притча, миф, байки улавливать в них связь с прошлым и ярко выписывать из них на экране, ценимые во все времена человеческие качества - верность, преданность, убежденность, любовь к родной земле. С этого ракурса «Земля отцов» стала транслятором не просто фактов прошлого, а стала источником новых знаний, мыслей, представлений об особенностях культурных ментальностей. В фильме много ассоциативных приемов: кинолента начинается с показа совершения намаза аксакалом у священного места – мазара – перед отправкой в далекий

путь. Смысл жизни и ее течение – путешествие - раскрывается через классический жанр – дорогу, в контексте фильма – железно-дорожные станции, возникающие на многообразных ярких ландшафтах родной земли, реки Волги, как общего символа воды, питающего атамекен. На этом пути жизни аксакала и его внука Баяна происходят встречи и знакомства с разными людьми, с яркими человеческими характерами в лице русского парня Егора, увлеченного археолога и его невестки Софьи и другими персонажами. Зрительный ряд фильма насыщается также добавлением национально-этнографических смыслов (аксакал заставляет внука каждый раз мыть руки после того, как тот подержал в руках череп, дал нож, чтобы порезать сало, или сцена с наречением именем Баян новорожденного, смысл перерастания Баяна в Ер-Баяна, сцены-знаки добродушия и гостеприимства казахов, архетипы древности их родной земли и др.). В итоге создано единое пространство сосуществования, где кинообразы искусно просвечивают для зрителя первоосновы коллективного бессознательного для любого народа, независимо от этнических особенностей их конкретной культуры.

В фильме есть еще один важный исторический аспект, прочитывающийся неявно, это образ пожилого чеченца, возвращающегося вопреки запрету домой, на Кавказ, на крыше вагона («ближе к небу», «я горец»). Ш. Айманов изобразительными средствами вкрапливает трагичные элементы судеб депортированных народов, проблемы которых в общественной среде ни после войны, ни даже в 1960 –е годы открыто не могли обсуждаться. Известно, что в основу фильма был положен сценарий по мотивам стихотворения Олжаса Сулейменова «Одна война закончилась другою…». В своих воспоминаниях «Слово о Шакене» Олжас Сулейменов описывает, как неоднозначно рождался сценарий: «Много, на мой взгляд, интересных сцен и диалогов было вычеркнуто цензурой. Например, мы с Шакеном хотели впервые в советском кино показать сцены депортации северокавказских народов в Казахстан зимой 1944 года. Отстаивали сколько было сил. Москва не пропустила. Остались обрывки этой сюжетной линии. И остались во многом благодаря авторитету Шакена» [16, с.218].

В целом лейтмотив картины, пронизывающий все сцены – это развитие главных понятий – «человек», «судьба», «Родина», «земля отцов». Через нравственную красоту главных героев на уровне философского обобщения раскрывается глубочайший процесс переосмысления взгляда на прошлое, настоящее и будущее окружающего мира. *«И мне бы хотелось верить, что нам удалось передать главную мысль фильма: родина – это не тот узкий клочок земли, на котором человек родился, вырос и постарел. Родина – это вся наша страна, от Балтийского моря до мыса Дежнева, от Баренцева моря до высот Памира. Дед и внук, разыскивая могилу солдата, погибшего в боях Великой Отечественной войны, обрели родину – ту самую родину, за которую погибли их сын и отец»,* - писал Шакен Айманов [17].

Фильм «Земля отцов», благодаря специфическим возможностям киноязыка переносит нас в определенное историко-культурное пространство и время. Синтезируя достижения литературы, истории, музыки, коллективной памяти народа, технических средств, новаций изобразительно-визуального мышления, режиссер вовлекает зрителя в само пространство фильма. Помимо прямого исторического контекста времени, наличие в изобразительном ряде знаков и символов народного фольклора, профессиональный монтаж картины усилили объемность и объективность передаваемой информации и глубокий замысел автора. Несомненно, что очевидные достоинства картины были обеспечены не только воплощением лучших режиссерских качеств Ш. Айманова, но и тем, что он использовал выразительные возможности экрана для раскрытия самобытной индивидуальности блестящих актеров (Е. Умурзаков, М. Ахмадиев, Ю. Померанцев, В. Шевцов, Т. Кокова, А. Умурзакова, Р. Мурат и др.), также ответственной команды соратников в лице сценариста О. Сулейменова, оператора М.Айманова, художника К.Ходжикова, композитора Е.Рахмадиева, звукооператора У.Давлетгалиева.

После выхода на экран фильм «Земля отцов» стал заметным культурным явлением. Он был активно поддержан прессой и единодушно признан киноведами как один из лучших фильмов Шакена Айманова. В тот же год (1966) фильм был награжден специальным дипломом за лучшее режиссерское решение на Международном кинофестивале (Франкфурт-на-Майне, Германия), в 1968 году был удостоен Государственной премии КазССР им. К.Байсеитовой, в 1967 году на IV смотре фильмов республик Средней Азии и Казахстана был удостоен Диплома Первой степени и главного приза «Горный хрусталь», а О.Сулейменову был вручен Диплом за лучший сценарий (Душанбе, Таджикистан). Исполнитель главной роли Е. Умурзаков за лучшее исполнение мужской роли был удостоен тоже Государственной премии КазССР и Второй премии III Всесоюзного кинофестиваля (Ленинград, 1968) [18].

Известный казахский киновед Айнагулова К. спустя много лет (1994 г.) отмечала: «Фильм «Земля отцов» по сей день остается произведением, необычным по своей теме и поэтике. Имеется в виду художественный ритм этой ленты, философско-поэтическая приподнятость повествования, изобразительное решение, тонкий колорит отдельных сцен. Ни в одной из созданных по сей день казахских картин не найти такого своеобразного сочетания изысканных и одновременно аскетически лаконичных средств выразительности» [10, с.176]. Но, к сожалению, советский кинозритель не откликнулся массово на этот фильм (всего около 6 миллионов зрителей), хотя до этого фильмы Шакена Айманова собирали до 50 миллионов просмотра в СССР («Наш милый доктор»). В газете «Советская культура» была опубликована статья Ш.Айманова «Последнее слово остается за зрителем», где он отметил сожаление по поводу того, что не смог достучаться до своих зрителей и искал этому самокритичное объяснение: «В некотором отношении фильм в изобразительном отношении скучен. Страсти порой скрыты так далеко, что зритель не может их увидеть: они остаются за кадром. Возможно, были созданы новые формы режиссуры, но такая новинка зрителю почти ничего не дает» [19]. В другом случае он развивает эту мысль таким образом: «Фильм наш мы делали с учетом того, что зритель сам многое додумает, домыслит. Мы не стремились показать, что вот проехал герой по родной земле, познакомился с людьми, увидел разоренную войной русскую землю… Для нас было важнее убедить зрителя, что старик уже не тот человек, каким был в начале пути, что он стал шире смотреть на мир» [20, с. 43].

Сегодня, в поисках ответа на столь прохладную реакцию зрителя, мы можем учесть особенности общественно-идеологической атмосферы того времени, когда создавался фильм. Новые визуальные, смысловые знаки, заложенные в свои фильмы советскими кинорежиссерами первопроходцами, к которым относился и Шакен Айманов, не всегда могли быть замечены и поняты зрительской аудиторией той эпохи, не по своей вине получавшие усеченные представления о национальной и достижениях мировой культуры, и уже привыкшие к устоявшемуся методу советского реализма на экранах кинотеатров, в других жанрах. Хотя зародившееся авторское кино формировало уже новый киноязык с усложнением и углублением изобразительного ряда, и 1960-е годы в советском кинематографе были признаны «временем коренного преобразования пластически-изобразительного строя» [21, с. 7]. К предложенным новациям визуально-изобразительного мышления в кино массовый зритель оказался не совсем готов. К тому же оставшийся на практике повсеместный идеологический контроль 1960-1970 гг. приводил к тому, что сохранялась инерция и у влиятельных советских критиков и рецензентов фильмов, которые выступали охранителями принципов так называемого «социалистического реализма», линии идеологической парадигмы. Поэтому многие интересные по своей изобразительной стилистике фильмы при анализе, зачастую не попадавшие в рамки советского реализма, оказывались в категории «сомнительных» [5, с.56-58].

В советские годы среди профессиональных кинематографистов и зрительской элиты популярным и влиятельным был журнал «Искусство кино». В юбилейный для Октября

1967 год этот журнал, как и вся советская пресса, выполняя идеологический заказ, публиковала сценарии и юбилейные статьи кинокритиков в пафосном духе, прославляя социалистическую революцию и социалистический реализм, которые, по их убеждению, активно воздействовали на историю советского кино и мировой кинопроцесс. В то же время в этот год еще продолжали выходить статьи отдельных кинокритиков, отдающие нотами «оттепели», где объективно были отмечены действительно яркие художественные творения признанных кинорежиссеров-«шестидесятников». На этом фоне принято было заметить, особо не восхваляя, и кино советских республик. Знатоком национального кино выступал известный кинокритик М. Сулькин, который на страницах этого журнала не осмелился превозносить известных режиссеров союзных республик, в том числе, оценивая фильм «Земля отцов», резюмировал лаконичной фразой: «не все удалось Айманову-режиссеру» [22, с.78]. Видимо, подобная не развернутая оценка была определена не с точки зрения художественности, а из соображений политико-идеологической важности темы, где слишком ярко просвечивал национальный колорит. Но спустя годы, уже после трагической смерти режиссера, в сборнике-альманахе «Актеры советского кино» (1975) М. Сулькин на первых ее страницах опубликовал объемную и глубокую по содержанию статью «Шакен Айманов» о безграничном творческом и человеческом потенциале актера [23].

В настоящее время мы стали свидетелями смены парадигм культуры с вербальной на визуальную, «бума» «технических искусств» - искусство кино, фотоискусство, мультипликация, возможности интернета. Кино стало самым мощным средством формирования духовного мира человека и в этом контексте оно дало толчок углублению философской мысли на предмет того, что визуальные образы являются не иллюстрациями к мысли автора, а проявлением самого мышления [21, с.5]. Визуальное мышление создало свой особый текст с новыми смыслами, которые не только корректируют, дополняют, обогащают целостность восприятия общей картины, но и приумножают свои значения. Наличие опыта восприятия современного киноязыка, технологически обогащенного емким и пластичным визуально-изобразительным рядом, органично связанным с вербальным текстом, отличает сегодня аудиторию кинозрителей XXI века от зрителей предыдущей эпохи. Заложенные в 1960-е годы тенденции визуального образа в кино развивались по нарастающей и к настоящему времени они имеют тотальное проникновение в интеллектуальное пространство современного зрителя, обладающего развитыми эстетическими вкусами, представлениями об окружающем его мире. Все это делает востребованным новое обращение и переосмысление истоков лучших фильмов прошлых десятилетий, раскрывших инновационные возможности изобразительно-визуального ряда в совокупном контексте авторского замысла. На основе таких подходов развивается современная киноведческая мысль [24].

Такие позиции помогают глубже раскрыть обоснованность появления в культуре Казахстана формулы «фильм Шакена Айманова». Очевидно, что режиссер Шакен Айманов в своих творческих поисках и экспериментах обогнал свое время. Но и тогда, и особенно сейчас, он и его фильм, остаются нашими современниками. Феноменальность данного явления подтверждается последними яркими фактами: например, включение фильма «Земля отцов» в программу ретроспективных показов на Международном Римском кинофестивале в 2006 году [25]. Весной 2017 года в Москве в Государственной Третьяковской галерее состоялся фестиваль «Оттепель: лицом к будущему». В ее специальной кинопрограмме «Война окончена» наряду с картинами из Венгрии, Италии, Польши, Литвы, Украины и других стран состоялся показ киноленты Шакена Айманова «Земля отцов» [26]. В этот ряд следует отнести крупнейшее событие 2014 года, включенное в официальный календарь памятных дат и событий ЮНЕСКО, - проведение юбилейного кинофестиваля Евразия», посвященного 100-летию казахского актера и режиссера, народного артиста СССР Шакена Айманова [27]. Значительным событием культурной жизни стал и 14-й Международный Кинофестиваль Шакена Айманова, состоявшийся в 2018 году в Алматы. Здесь были показаны лучшие образцы современного

мирового кинематографа. Также был предложен оригинальный формат проведения конкурсных программ из трех разделов, каждый их которых был назван именем из известных фильмов Шакена Айманова. Так, в разделе под названием «Земля отцов» состоялся конкурс фильмов тюркоязычных стран. Главную идею данного фестиваля выразил Ермек Турсунов, известный кинорежиссер, председатель Союза кинематографистов РК: «Нам очень важно вернуть умного зрителя… Необходимо проявить уважение к зрителю и предложить ему разговор на качественно другом уровне. Я имею в виду настоящее кино, то, которое мы называем подлинным искусством» [28].

Выводы. Все вышеизложенное позволяет заключить, что фильм Шакена Айманова «Земля отцов» в истории Казахстана явился и остался фактом большого культурного значения и влияния, поднявшего на философский уровень восприятия и размышления извечной темы о родине, родной земле. С одной стороны, авторская интерпретация выпукло обнажила многие идеологические, общественно-культурные, художественно-эстетические проблемы послевоенного времени, через кинообразы переданы представления людей о своей истории, выражены особенности культурной ментальности. С другой стороны, сам режиссер раскрылся как знаковая личность эпохи с отражением черт своего времени, обладающий «чувством истории» и талантом новаторского выбора, умеющим проникать в психологию актеров и киногероев, утвердившим право на собственное, оригинальное мироощущение. В-третьих, социокультурное пространство, отраженное в фильме, стало признанным вкладом в культурную память, как художественно-визуальный источник по истории казахского народа, паралельно с историческими документами эпохи. Наконец, фильм интересен для историографического анализа, так как в нем зафиксирована определенная, авторская концепция прочтения средствами киноязыка историко-культурного текста конкретной эпохи с ее вопросами и проблемами о роли человека и его месте в окружающем мире, которые остаются всегда актуальными. И в заключение, относительно личности Шакена Айманова, думается, вполне уместно вспомнить тезис историка кино М. Ферро: «…можно особо выделить кинематографистов, которые предлагают глобальную интерпретацию истории, существующую лишь благодаря их анализу и представляющую собой не просто реконструкцию или воспроизведение истории, но оригинальный вклад в толкование событий прошлого и их связей с настоящим» [29, с. 56]

Список использованной литературы:

1. *Советский тоталитарный фильм и проблемы изучения истории казахского кино. /https://www.kazportal.kz/sovetskiy-totalitarnyiy-film-i-problemyi-izucheniya-istorii-kazahskogo-kino/*
2. *Нурманова Ж.Вопросы взаимосвязей литературы и кинематографа в научно-публицистических трудах казахских писателей. К истории вопроса /https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/7760/%D0%A4%D0%B8%D0%BB-2010-2-136-144.pdf?isAllowed=y&sequence=1*
3. *Мусрепов Г. Возмужание // Мусрепов Г. Черты эпохи. — Алма-Ата: Жазушы, 1986.*
4. *Ауэзов М. Литература и кино // Искусство Казахстана. — Алма-Ата: Өнер, 1982.*
5. *Советская культура второй половины 1950-х-первой половины 1960-х гг : /http://refleader.ru/jgejgeotrbewotr.html*
6. *Из интервью Тонино Гуэрра Вл. Познеру в телепроекте РТ «Их Италия», 2012, 4 серия.*
7. *См. Теория авторского кино (фр. Cinéma d'auteur, англ. Auteur theory) https://lektsii.net/1-178124.html*

8. Самутина Н. Кино авторское (режиссерское кино) Https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/teatr_i_kino/kino_avtorskoe_rezhisserskoe_kino.html

9. Волков Е.В., Пономарева Е.В. Игровое кино как источник для изучения культурной памяти //Вестник ЮУРГУ.-2012.-№10(289).

10. Айнакулова К. У истоков казахского кино. В кн.Топжарган:: Шәкен Аймановтың 100 жылдығына арналады / Құраст. Т. Смайлова. — Алматы: Раритет, 2014. — 400-б.

11. Ногербек Б. Семь фильмов Ш. Айманова, или Айманов и казахское киноведение. В кн. Топжараган: Шәкен Аймановтың 100 жылдығына арналады / Құраст. Т. Смайлова. — Алматы: Раритет, 2014. — 400-б.

12. См.: Топжарган: Шәкен Аймановтың 100 жылдығына арналады / Құраст. Т. Смайлова. — Алматы: Раритет, 2014. — 400-б.

13. https://zen.yandex.ru/media/id/5e57ca7676b15c673ff56094/kinofestivali-leta-2020-kak-rasporiadilas-korona--5f0447a753ebb60693f21393

14. Сиранов К. Шакен Айманов – кинорежиссер и актер кино. Алма-Ата, 1970.

15. Ш. Айманов, кинофильм «Земля отцов» («Атамекен»). «Казахфильм», 1966.

16. Сулейменов О. Слово о Шакене. Топжарган: Шәкен Аймановтың 100 жылдығына арналады / Құраст. Т. Смайлова. — Алматы: Раритет, 2014. — 400-б.

17. http://docplayer.ru/61774038-Mediakultura-media-culture-sovetskiy-kinematograf-v-zerkale-zhurnala-iskusstvo-kino-na-primere-nomerov-yubileynogo-1967-goda.html

18. Краткая история казахстанского кинематографа: от Шакена Айманова до Эмира Байгазина. https://the-steppe.com/razvitie/kazahstanskoe-kino)

19. Первопроходец. Шакен Айманов – отец-основатель казахского кинематографа. https://caa-network.org/archives/18435 2019

20. Шакен Айманов. О себе, о своем искусстве. Москва, 1974.

21. Лукашова А. Изобразительные тенденции в отечественном поэтическом кинематографе 1960-х - 1980-х гг).http://cheloveknauka.com/izobrazitelnye-tendentsii-v-otechestvennom-poeticheskom-kinematografe-1960-h-1980-h-gg

22. Советский кинематограф в зеркале журнала «Искусство кино» Кино-Театр. РУ https://www.kino-teatr.ru/kinoartkino4634

23. Сулькин М. Шакен Айманов//Актеры советского кино. Вып. 11, М., 1975http://istoriykino.ru/books/item/f00/s00/z0000024/st001.sht

24. См.: Лукашова А. Изобразительные тенденции в отечественном поэтическом кинематографе 1960-х - 1980-х гг).http://cheloveknauka.com/izobrazitelnye-tendentsii-v-otechestvennom-poeticheskom-kinematografe-1960-h-1980-h-gg; Смаилова И. Проблема изображения в современном казахском кино https://articlekz.com/article/8335; Советский тоталитарный фильм и проблемы изучения истории казахского кино. /https://www.kazportal.kz/sovetskiy-totalitarnyiy-film-i-problemyi-izucheniya-istorii-kazahskogo-kino/ и др.

25. https://kazakhfilmstudios.kz/movies/6275/).

26. https://brod.kz/news/v-moskve-sostoitsya-pokaz-filma-zemlya-otcov-shakena-ajmanova/).

27. http://2014.eurasiaiff.com/ru/programm/100-letie.html

28. https://vteme.kz/blog/14_j_mezhdunarodnyj_kinofestival_shakena_ajmanova_17_21_nojabrja_almaty/2018-10-25-779

29. *Ферро М. Кино и история. Вопросы истории. – 1993. - №2. - с.56*

References:

1. Soviet totalitarian film and the problems of studying the history of Kazakh cinema. /https://www.kazportal.kz/sovetskiy-totalitarnyiy-film-i-problemyi-izucheniya-istorii-kazahskogo-kino/

2. Nurmanova Zh. Questions of the relationship between literature and cinema in the scientific and publicistic works of Kazakh writers. Background information /https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/7760/%D0%A4%D0%B8%D0%BB-2010-2-136-144.pdf?isAllowed=y&sequence=1

3. Musrepov G. Maturity/ Musrepov G. The features of the epoch. - Alma-Ata: Zhazushy, 1986.

4. Auezov M. Literature and cinema // Art of Kazakhstan. – Alma-Ata: Öner, 1982.

5. Soviet culture of the second half of 1950s and the first half of 1960s /http://refleader.ru/jgejgeotrbewotr.html

6. From the Tonino Guerra interview to Vl. Pozner in the tele-project RT "Their Italy", 2012, 4 episode.

7. See The theory of the auteur cinema (fr. Cinéma d'auteur, eng. Auteur theory) https://lektsii.net/1-178124.html

8. Samutina N. Auteur cinema (directorial cinema) Https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/teatr_i_kino/kino_avtorskoe_rezhisserskoe_kino.html

9. Volkov E.V., Ponomareva E.V. Fiction cinema as the source for studying cultural memory //Vestnik IUURGU. - 2012.-No.10(289).

10. Ainakulova K. At the origins of Kazakh cinema. In the book Topzhargan: Dedicated to the 100th anniversary of Shaken Aimanov / Ed. T. Smailova. — Almaty: Raritet, 2014. — 400 p.

11. Nogerbek B. Seven films of Sh. Aimanov, or Aimanov and Kazakh cinematology. In the book Topzhargan: Dedicated to the 100th anniversary of Shaken Aimanov / Ed. T. Smailova. — Almaty: Raritet, 2014. — 400 p.

12. See: Topzhargan: Dedicated to the 100th anniversary of Shaken Aimanov / Ed. T.Smailova. — Almaty: Raritet, 2014. — 400 p.

13. https://zen.yandex.ru/media/id/5e57ca7676b15c673ff56094/kinofestivali-leta-2020-kak-rasporiadilas-korona--5f0447a753ebb60693f21393

14. Siranov K. Shaken Aimanov – a film director and actor. Alma-Ata, 1970.

15. Sh. Aimanov, film "The Land of Fathers" ("Atameken"). "Kazakhfilm", 1966.

16. Suleimenov O. A word on Shaken. Topzhargan: Dedicated to the 100th anniversary of Shaken Aimanov / Ed. T. Smailova. — Almaty: Raritet, 2014. — 400 p.

17. http://docplayer.ru/61774038-Mediakultura-media-culture-sovetskiy-kinematograf-v-zerkale-zhurnala-iskusstvo-kino-na-primere-nomerov-yubileynogo-1967-goda.html

18. A short history of the Kazakh cinema: from Shaken Aimanov to Emir Baigazin. https://the-steppe.com/razvitie/kazahstanskoe-kino)

19. Pioneer. Shaken Aimanov is the father-founder of the Kazakh cinema. https://caa-network.org/archives/18435 2019

20. Shaken Aimanov. About myself, about my art. Moscow, 1974.

21. Lukashova A. Fine tendencies in domestic poetic cinema of the 1960s - 1980s. http://cheloveknauka.com/izobrazitelnye-tendentsii-v-otechestvennom-poeticheskom-kinematografe-1960-h-1980-h-gg

22. Soviet cinema in the mirror the "Art of cinema" magazine Kino-Teatr. RU https://www.kino-teatr.ru/kinoartkino4634

23. Sulkin M. Shaken Aimanov //Actors of the soviet cinema. Issue. 11, M., 1975http://istoriykino.ru/books/item/f00/s00/z0000024/st001.sht

24. See: Lukashova A. Fine tendencies in domestic poetic cinema of the 1960s - 1980s. http://cheloveknauka.com/izobrazitelnye-tendentsii-v-otechestvennom-poeticheskom-kinematografe-1960-h-1980-h-gg; Smailova I. The problem of the image in modern Kazakh cinema. https://articlekz.com/article/8335; Soviet totalitarian film and problems of studying the history of Kazakh cinema. /https://www.kazportal.kz/sovetskiy-totalitarnyiy-film-i-problemyi-izucheniya-istorii-kazahskogo-kino/идр.

25. https://kazakhfilmstudios.kz/movies/6275/).

26. https://brod.kz/news/v-moskve-sostoitsya-pokaz-filma-zemlya-otcov-shakena-ajmanova/).

27. http://2014.eurasiaiff.com/ru/programm/100-letie.html

28. https://vteme.kz/blog/14_j_mezhdunarodnyj_kinofestival_shakena_ajmanova_17_21_nojabrja_almaty/2018-10-25-779

29. Ferro M. Cinema and history. History questions. - 1993. No. 2.-p.56

УДК 314.12(574)
МРНТИ 05.11.21 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.05*

Г.А. Сарсембаева [1]

[1]*к.и.н., старший преподаватель*
Восточно-Казахстанского университета им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Gulzhan1974@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РОЖДАЕМОСТИ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД И ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ ТРЕНДОВ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

На современном этапе развития Казахстана наблюдается стабилизация демографической ситуации, увеличение численности населения, ослабление миграционного оттока из республики. Среди факторов, оказывающих влияние на демографические процессы, доминирующим становится эндогенный. Вышесказанное выдвигает на первый план проблему анализа процессов воспроизводства, рождаемости.

В статье рассматриваются следующие характеристики рождаемости – повозрастные показатели, суммарный коэффициент и нетто-коэффициент. Анализ показателей рождаемости представлен в региональном разрезе. В работе приводятся статистические данные по воспроизводствуказахского этноса в период с 1990 по 2009 годы.

Автором статьи затрагивается проблема «постарения» рождаемости (перенос рождений в более старшие возрастные группы населения). Эти процессы характерны как все население страны, так и казахов, в частности. Выделяются три возрастные группы, отражающие исторические и социально-экономические изменения республики. Среди которых – возрастная когорта поколения суверенитета, группа, сочетающая как современные, так и традиционные установки на воспроизводство, женщины более старшего репродуктивного возраста. Именно в третьей группе наблюдаются процессы «постарения» рождаемости. Данная группа женского населения реализует отложенные рождения, в связи с улучшением экономической ситуации.

На основе анализа статистических данных автором статьи были сделаны выводы, позволяющие говорить о формировании новых трендов демографического развития казахского этноса.

Ключевые слова: рождаемость, воспроизводство, репродуктивные установки, возрастная структура, регион, титульный этнос, когорта.

Г.А. Сарсембаева [1]

[1]*т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің аға оқытушысы,*
Өскемен қ., Gulzhan1974@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТУУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУДЫҢ ЖАҢА ТРЕНДТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде демографиялық ахуалдың тұрақтануы, халық санының ұлғаюы, республикадан көші-қон ағымының әлсіреуі байқалады. Демографиялық процестерге әсер ететін факторлардың ішінде эндогендік басым болады. Жоғарыда айтылғандар көбею, туу процестерін талдау мәселесін алға тартады.

Мақалада туудың келесі сипаттамалары қарастырылады – жас шамасы бойынша көрсеткіштер, туудың жиынтық коэффициент және нетто-коэффициент. Туу көрсеткіштерін талдау өңірлік бөліністе ұсынылған. Жұмыста қазақ этносының 1990-2009 жылдар аралығындағы көбею жөніндегі статистикалық деректер келтіріледі.

Мақала авторы туудың «қартаюы» мәселесін қозғайды (тууды халықтың үлкен жас топтарына ауыстыру). Бұл үдерістер елдің барлық тұрғындарына да, соның ішінде қазақтарға да тән. Республиканың тарихи және әлеуметтік-экономикалық өзгерістерін бейнелейтін үш жас тобы ерекшеленеді. Олардың ішінде егемендік ұрпағының жас тобы, көбеюге заманауи және дәстүрлі көзқарастарды біріктіретін топ, егде жастағы әйелдер. Үшінші топта бала туудың «қартаю» процестері байқалады. Бұл әйелдер тобы экономикалық жағдайдың жақсаруына байланысты кейінге қалдырылған тууды жүзеге асырады.

Статистикалық деректерді талдау негізінде автор қазақ этносының демографиялық дамуының жаңа трендтерін қалыптастыру туралы айтуға мүмкіндік беретін қорытынды жасады.

Кілт сөздер: туу, көбею, репродуктивті көзқарас, жас құрылымы, аймақ, титулдық этнос, когорта.

Sarsembaeva G.A.[1]

[1]*c.p.s., Senior Lecturer of the East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Gulzhan1974@mail.ru*

FEATURES OF THE BIRTH RATE OF THE KAZAKH POPULATION IN THE MODERN PERIOD AND THE FORMATION OF NEW TRENDS IN DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

Abstract

At the present stage of development of Kazakhstan, there is a stabilization of the demographic situation, an increase in the population, and a weakening of the migration outflow from the republic. Among the factors that influence demographic processes, endogenous becomes the dominant one. The above brings to the fore the problem of analyzing the processes of reproduction and fertility.

The article considers the following characteristics of fertility-age-by-age indicators, the total coefficient and the net coefficient. The analysis of birth rates is presented in the regional context. The paper presents statistical data on the reproduction of the Kazakh ethnic group in the period from 1990 to 2009.

The author of the article touches on the problem of «aging» of the birth rate (the transfer of the birth rate to older age groups of the population). These processes are typical for all residents of the country, as well as for Kazakhs. There are three age groups that reflect the historical and socio-economic changes in the republic. Among them are the age specifics of the sovereign generation, a group that combines modern and traditional approaches to reproduction, and older women. In the third group, the processes of «aging» of childbearing are observed. This group of the female population implements delayed births, due to the improvement of the economic situation.

Based on the analysis of statistical data, the author of the article made conclusions that allow us to talk about the formation of new trends in the demographic development of the Kazakh ethnic group.

Keywords::birth rate, reproduction, reproductive attitudes, age structure, region, titular ethnos, cohort.

Введение[1]**.**

Динамика численности Казахстана долгое время зависела от внешних факторов, миграционных притоков населения в республику. Сегодня влияние фактора внешней миграции на эволюции численности, демографические процессы, в целом, постепенно ослабевает. На первое место выходят уже не внешние, а внутренние, эндогенные факторы, процессы воспроизводства населения, репродуктивные установки. Именно в репродуктивных установках, как основе репродуктивного поведения, в настоящее время происходят серьезные изменения. Объясняется это тем, что большинством населения республики становятся казахи, определяющие процессы воспроизводства. В перспективе тенденция будет быстро нарастать. Это означает, что этнос выходит за границы традиционного типа воспроизводства, существенно меняет репродуктивные установки.

В настоящее время автохтоны переживают состояние переходного периода от традиционного типа воспроизводства к современному. Репродуктивные установки казахских женщин отражают влияние разных исторических эпох: аграрной, в определенной степени законсервировавшей и социально поддерживавшей традиционный тип воспроизводства, - и индустриальной, модернизационной, городской, формирующей индивидуализм, прагматизм, отказ от патерналистких воззрений. И если в политическом, социальном, экономическом развитии казахстанское общество все более отдаляется от прошлого, то демографическая составляющая основательно в нем задержалась.

Сохранение, а местами и реанимирование традиционного репродуктивного поведения идет вразрез со стратегическими паланами страны, стремящейся войти в число наиболее развитых стран мира, что предполагает массовую урбанизацию, ускоренную модернизацию, повышение уровня образования, гендерное равенство и прочее. В этих условиях, традиционные сценарии могут потерять свою актуальность и, судя по мировому опыту, такое развитие событий объективно приводит к сокращению и «постарению» рождаемости, суженному воспроизводству.

Актуальность проблематики статьи продиктована необходимостью анализа изменений в процессах воспроизводства населения Казахстана, выявления новых модернизационных тенденций в его демографическом развитии, обусловленных социально-экономическими преобразованиями, урбанизацией республики на современном этапе.

Исследование поставленных в работе вопросов является необходимым также с целью выявления влияния на формирование новых социально-демографических тенденций этнического компонента, а именно, места и роли титульного населения, составляющего большинство Республики Казахстан.

Цель. Дать анализ следующих характеристик воспроизводства населения Казахстана в современный период: повозрастные показатели, суммарный коэффициент и нетто-коэффициент. Показать региональную дифференцированность эволюций рождаемости населения республики. На основе анализа статистических данных в период с 1990 по 2009 годы выявить трансформационные тенденции рождаемости, а также формирование новых трендов демографического развитияу титульного населения Казахстана.

Материалы и методы. Исследование процессов рождаемости, происходящих в республике с 1990 по 2009 годы, в настоящей работе осуществлено на основе статистических материалов – демографических и этнодемографических ежегодников Казахстана за отмеченный период.

В представленной статье были использованы основные общеисторические методы – историко-типологический, историко-сравнительный, историко-системный. Данные

[1] *Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта «Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек: тенденции и перспективы», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант AP09260600).*

методы использовались во взаимосвязи с методами демографического анализа, прежде всего статистического, и с общенаучными методами – анализ и синтез, описание и объяснение.

Обсуждение результатов. Особенности процессов воспроизводства населения Казахстана рассматриваются в работах следующих ученых: С.К. Уалиева, А.Б. Есимова, А.Г. Мухамеджанова, А.Н. Алексеенко, З.Н. Айтказина, Н.Л. Краснобаева и других [1, 2, 3, 4].

Результаты исследования. Тенденции изменения демографического поведения, формирование новых трендов в репродуктивном развитии населения стали проявляться в Казахстане со второй половины XX века. Причиной тому были трансформации в социально-экономической жизни, урбанизация. Постепенно снижаются показатели рождаемости, повышается средний возраст матери, заключаются более поздние браки и растет число разводов. Женщина все активнее вовлекается в общественное производство, расширяется внесемейная сфера участия женщин, повышается уровень образования, происходят процессы автономизации семьи.

Среди этносов СССР, представлявших «среднеазиатский» тип воспроизводства (казахи, узбеки, киргизы, туркмены, азербайджане и таджики), тенденция снижения рождаемости ранее других проявилась у казахов. Причиной сказанному явились более быстрые темпы урбанизации, а также меньшая зависимость прокреационных установок от религиозных и традиционных норм.

К началу суверенного периода у казахов уже отчетливо сформировались отмеченные выше изменения в репродуктивном поведении. Распад СССР и последовавший за этим затяжной и тяжелый экономический кризис ускорили демографический переход у титульного населения республики.

При сокращении общей численности населения республики в 1989-1999 гг. на 9,2%, уменьшение показателей рождаемости составило 33,9%. Можно сказать, что на сокращение численности населения Казахстана в отмеченное время равнозначно повлияли как кризис рождаемости, так и мощный миграционный отток.

Вышеназванные тенденции были присущи для всех крупных этносов Казахстана. В то же время, следует обратить внимание, что в период с 1990 по 1999 годы казахи были одним из этносов, подвергшимся наибольшему сокращению рождаемости – на 40,9%. В сравнение у русских рождаемость сократилась на 39,3% [5, с. 49, 79; 6, с. 153-154].

Главной причиной сокращения рождаемости европейского населения в 90-е годы была эмиграция, которая вымывала из возрастной структуры репродуктивное население. У автохтонов же эмиграции практически не было. Более того, началась активная иммиграция репатриантов с высокими показателями рождаемости. Однако, казахи были одним из этносов республики с наиболее существенным спадом рождаемости. Сказанное является свидетельством того, что демографическое развитие автохтонов в 90-е годы находилось в кризисе.

Главной причиной существенного сокращения рождаемости казахов был экономический кризис, отсутствие поддержки со стороны государства как многодетным, так и сельским семьям. Казахи в начале суверенного периода были сосредоточены преимущественно в селах страны. В советское время там действовала система социальной поддержки многодетным семьям. Однако трудности транзитного периода привели к тому, что государство уже не могло обеспечить какие-либо экономические преференции сельскому населению. Постепенно снижается рождаемость, трансформируются репродуктивные установки, меняются детерминанты демографического поведения.

Со временем кризисные явления в социально-экономической жизни республики ослабе-вают, что обусловило улучшение показателей воспроизводства, всей демографической си-туации. В 1999-2009 гг. рождаемость выросла на 52,1%, отмечается увеличение общей чис-ленности населения. Положительная динамика

общереспубликанских показателей рождае-мости была связана со значительным ростом их у казахов – на 42,7% [6, с. 152-156; 7, с. 116].

Улучшение демографической ситуации во второе десятилетие анализируемого периода позволило восстановить показатели рождаемости в целом до прежнего уровня – 22,2‰ в 2009 г. (в сравнении с 1989 г.– 22,1‰).

Отдельно остановимся на региональном анализе коэффициентов рождаемости. В 1990–1999 гг. по всем регионам РК (Южный, Западный, Центральный, Северный и Восточный) происходит снижение рождаемости. Однако динамика названных показателей в каждом отдельно взятом регионе была неоднозначной. В Южном районе рождаемость сократилась на 13,1, Западном – на 10,2, Центральном – на 6,6, Северном – на 8,4, Восточном – на 8,1 пункта.

Несмотря на наибольшее сокращение рождаемости в Южном Казахстане, коэффициент ее в этом регионе остается наивысшим по республике – 31,7‰ в 1990 г. и 18,6‰ в 1999 г. Восток и Север Казахстана – районы наименьшей рождаемости – 19,3‰ и 10,9‰, 19‰ и 10,9‰ соответственно [7, с. 111; 8, с. 10-14, 20-25; 9, с. 7-14; 10, с. 5, 202-204].

Улучшение показателей рождаемости в последующий период 1999-2009 гг. затронуло все регионы Казахстана. В Южном районе рождаемость выросла на 8,7, Западном – на 9,8, Центральном – на 5,5, Северном – на 5,1 и Восточном – на 6,4 пункта [7, с. 111; 8, с. 10-14, 20-25; 9, с. 7-14; 10, с. 5, 202-204].

В 2009 г. по-прежнему, регионами наибольшей рождаемости являются Юг – 27,3‰ и Запад Казахстана – 24,5‰, где также произошло наибольшее увеличение рождаемости с 1999 по 2009 гг. Регионом наименьшей рождаемости, а также наименьшего ее роста является Север республики – 16,0‰ в 2009 г. В Центральном и Восточном регионах анализируемый показатель равнялся 17,4 и 17,3 промилле.

Региональный анализ эволюций рождаемости позволяет констатировать, что в анализируемое время в ареалах сосредоточения титульного этноса – Юг и Запад Казахстана происходит наибольший ее рост. Данное подтверждает определяющую роль казахов в улучшении показателей рождаемости в целом по республике.

Таким образом, в исследуемые 19 лет (1990–2009 гг.) отмечаем, что все большую роль в демографическо развитии играет эндогенный фактор. Эволюции процессов воспроизводства обусловлены их динамикой у казахского этноса. В целом с 1990 г. по 2009 г. рождаемость снизилась на 15,6% с 30,1‰ до 25,4‰ [5, с. 49, 79; 7, с. 116].

Отдельного внимания заслуживает анализ повозрастных показателей рождаемости. В период 1990-2009 гг. сокращение рождаемости произошло в следующих возрастных группах: 15-19 лет – на 45,1%, 20-24 лет – на 28,9% и 45-49 лет – на 23,1% [6, с. 171; 7, с. 206; 8, с. 103; 11, с. 45].

В когорте женщин 25-29, 30-34, 35-39 и 40-44 лет, напротив, отмечается увеличение рождаемости на 7,0%, 24,8%, 37,9% и 37,5% соответственно.

В целом за 19 лет произошли следующие изменения в возрастных коэффициентах рождаемости. Уменьшается рождаемость в младших группах женщин. В старших же и средних когортах происходит рост рождаемости. Данные эволюции говорят о проявлении тенденций «постарения» рождаемости, сдвига интенсивности деторождений в старшие возрастные когорты. Данные процессы затронули как города, так и в села Казахстана. Так, рождаемость выросла, например, в группе горожанок от 40 до 44 лет на 70,6%, в группе сельчанок – на 51,5% [6, с. 172-173; 7, с. 207-208].

Региональный анализ повозрастных коэффициентов рождаемости показывает, что процессы «постарения» рождаемости присущи в той или иной степени для всего Казахстана.

В календаре рождаемости можно выделить три возрастные группы, адекватно отражающие исторические и социально-экономические эволюции республики.

Первая группа – 15-19 лет, представителей которой можно назвать поколением суверенитета. В ней происходит наибольшее сокращение рождаемости. Процессы

социализации, формирование репродуктивных установок данной категории женщин происходили в период суверенитета. В их прокреационном поведении более выпукло проявляются современные установки, нежели традиционные.

Следующая когорта – женщины 20-24 лет. Здесь также можно наблюдать постепенное сокращение рождаемости. Данная группа сочетает, как современные, так и традиционные установки на воспроизводство.

Третья группа – женщины от 25 лет и старше. В данной когорте происходит рост рождаемости, что позволяет говорить о ее «постарении».

Отдельно проследим трансформации в процессах воспроизводства у казахского населения. Указанное выше «постарение» рождаемости в большей степени затронуло казахов. В группах 25-29 лет показатели рождаемости выросли на 33,2%, 30-34 лет на 45,6%, 35-39 лет – на 61,5%, 40-44 – на 65,3% [6, с. 174].

Остановимся на таких характеристиках рождаемости, как суммарный коэффициент и нетто-коэффициент. В целом с 1991 г. по 2009 г. суммарный коэффициент упал на 7,4%, нетто-коэффициент – на 7,7% [6, с. 157-159; 7, с. 204; 8, с. 103]. Суммарный коэффициент рождаемости и нетто-коэффициент воспроизводства у казахского этноса превышают названные показатели у всего населения.

Изменения репродуктивного поведения казахов свидетельствуют о прохождении имиопределенных этапов демографического процесса, которые прошли в свое время все этносы экономически-развитых стран мира. Трансформация прокреационных установок автохтонов в целом обусловлена модернизацией жизни казахстанского общества. В современный период происходят изменения в сфере семейно-брачных отношений, меняется роль и место детей в семье, положение женщины в семье и обществе. Трансформации коснулись мировоззрения современных казашек. В систему их ценностей включаются теперь не только традиции и нормы семейно-брачной сферы. Актуализируется роль наличия профессии, достижений в карьере, бизнесе. На это накладывается расширение внесемейной сферы интересов и деятельности, конкурирующие сегодня с потребностями создания семьи, рождения детей.

Наряду со сказанным, меняется также модель рождаемости – заключаются более поздние браки, повышается средний возраст матери. Получают распространение планирование воспроизводства, контрацепция, реализация отложенных рождений.

Модернизация и трансформация репродуктивных характеристик протекают постепенно, эволюционно. Данные процессы могут растягиваться на годы. В связи с этим на первых этапах трансформации в репродуктивном поведении можно ожидать некий симбиоз современных и инерционных, традиционных установок.

Сказанное относится к репродуктивным процессам женщин-казашек. Традиционные установки прослеживаются в целом у представительниц старших когорт казахского населения. В молодых же возрастных группах можно увидеть наметившуюся тенденцию перестройки репродуктивного сознания в сторону его модернизации.

На прокреационные установки женщин старших возрастных когорт отчасти оказывает влияние патерналистское сознание, которое было сформировано еще в советский период. Именно данная группа женского населения реализует отложенные рождения, в связи с улучшением экономической ситуации. Социальные преференции со стороны государства по стимулированию воспроизводства будут иметь воздействие на данную когорту. Прокреационное поведение женщин более молодых возрастных групп было сформировано в суверенный период. Можно ожидать, что выплата пособий и прочее не будут стимулировать процессы рождаемости у них.

Репродуктивный потенциал представительниц старшей группы ограничен. Основной вклад в воспроизводство вносят женщины более молодых групп, которые, как уже отмечалось, не так активно реагируют на экономическое стимулирование рождаемости государством. Более того, формирование репродуктивных установок молодых женщин происходило в иных условиях. Планы, относительно реализации социальной программы,

ценностные ориентации, представления о нормах детности у молодежи иные, чем у представителей более старших возрастов. Сказанное необходимо учитывать при прогнозировании и планировании демографической ситуации в республике.

Заключение.

Таким образом, проанализировав особенности процессов воспроизводства населения Казахстана в суверенное время можно сделать следующие выводы. Модернизационные процессы казахстанского общества, индустриализация и урбанизация обусловили трансформации прокреационных установок населения Казахстана. 90-е годы двадцатого столетия ознаменовались сокращением основных показателей рождаемости, суммарного коэффициента и нетто-коэффициента воспроизводства, особенно у титульного этноса. В современный же период происходит некоторое оздоровление демографической картины за счет улучшения показателей рождаемости, в целом, воспроизводства автохтонов. Именно показатели основных характеристик воспроизводства казахов сегодня влияют на общую демографическую картину и эволюции.

Однако, несмотря на улучшение показателей рождаемости у титульного этноса, в самом содержании репродуктивного поведения произошел качественный сдвиг в сторону современного типа воспроизводства. Считаем, что демографическая ситуация в республике в перспективе будет определяться дальнейшими эволюциями процессов модернизации рождаемости автохтонов.

Благодарности. Автор выражает благодарность Комитету науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, при финансовой поддержке которого подготовлена статья в рамках реализации научного проекта «Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек: тенденции и перспективы», грант AP09260600.

Список использованной литературы:

1. Уалиева С.К. Основные тенденции брачности и разводимости в Казахстане // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: сборник научных трудов VIII Международной научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2007. – С. 368-381.

2. Есимова А.Б. Особенности репродуктивного поведения и проблемы реализации репродуктивных прав женщин Казахстана. – Шымкент: Гасыр-Ш, 2006. – 152 с.

3. Мухамеджанова А.Г. Состояние здоровья населения как фактор риска для развития человеческого капитала в республике // Вестник КазГУ. Серия экономическая. - 2001. - №6. - С. 29–35.

4. Репродуктивные установки женщин Восточно-Казахстанской области. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. – 256 с.

5. Демографический ежегодник Казахстана, 1997 // Статистический сборник. – Алматы, 1997.

6. Этнодемографический ежегодник Казахстана, 2006 // Статистический сборник / Под редакцией Ю. Шокаманова. – Алматы, 2006. – 613 с.

7. Демографический ежегодник Казахстана // Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана, 2012.

8. Демографический ежегодник Казахстана // Статистический сборник / Под ред. Ж.А. Кулекеева. – Алматы, 1998.

9. Демографический ежегодник Казахстана, 1999 // Статистический сборник. – Алматы, 1999.

10. Демографический ежегодник регионов Казахстана // Статистический сборник / Под редакцией Б. Султанова. – Алматы, 2006.

11. Демографический ежегодник Казахстана, 2005 // Статистический сборник / Под редакцией К. Абдиева. – Алматы, 2005. – 515 с.

References:

1. Ualieva S. K. The main trends of marriage and divorce in Kazakhstan // Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories: collection of scientific papers of the VIII International Scientific and Practical Conference. - Ust-Kamenogorsk: Media-Alliance, 2007. - p. 368-381.

2. Yessimova A. B. Features of reproductive behavior and problems of the implementation of reproductive rights of women in Kazakhstan. - Shymkent: Gasyr-Sh, 2006 – - 152 p.

3. Mukhamedzhanova A.G. The state of health of the population as a risk factor for the development of human capital in the republic. Economic series. - 2001. - No. 6. - p. 29-35.

4. Reproductive attitudes of women in the East Kazakhstan region. - Ust-Kamenogorsk: Media-Alliance, 2006. - 256 p.5. ДемографическийежегодникКазахстана, 1997 // Статистический сборник. – Алматы, 1997.

6. Ethnodemographic yearbook of Kazakhstan, 2006 // Statistical collection / Edited by Yu. Shokamanov. - Almaty, 2006 – - 613 p.

7. Demographic Yearbook of Kazakhstan // Statistical compendium / Edited by A. A. Smailov. - Astana, 2012.

8. Demographic Yearbook of Kazakhstan // Statistical compendium / Edited by Zh.A. Kulekeyev. - Almaty, 1998.

9. Demographic Yearbook of Kazakhstan, 1999 // Statistical collection. - Almaty, 1999.

10. Demographic yearbook of the regions of Kazakhstan // Statistical compendium / Edited by B. Sultanov. - Almaty, 2006.

11. Demographic Yearbook of Kazakhstan, 2005 // Statistical compendium / Edited by K. Abdiyev. - Almaty, 2005. - 515 p.

Spisok ispol'zovannoj literatury:

1. Ualieva S.K. Osnovnye tendencii brachnosti i razvodimosti v Kazahstane // Etnodemograficheskie processy v Kazahstane i sopredel'nyh territoriyah: sbornik nauchnyh trudov VIII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans, 2007. – S. 368-381.

2. Esimova A.B. Osobennosti reproduktivnogo povedeniya i problemy realizacii reproduktivnyh prav zhenshchin Kazahstana. – SHymkent: Gasyr-SH, 2006. – 152 s.

3. Muhamedzhanova A.G. Sostoyanie zdorov'ya naseleniya kak faktor riska dlya razvitiya chelovecheskogo kapitala v respublike // Vestnik KazGU. Seriya ekonomicheskaya. - 2001. - №6. - S. 29–35.

4. Reproduktivnye ustanovki zhenshchin Vostochno-Kazahstanskoj oblasti. – Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans, 2006. – 256 s.

5. Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana, 1997 // Statisticheskij sbornik. – Almaty, 1997.

6. Etnodemograficheskij ezhegodnik Kazahstana, 2006 // Statisticheskij sbornik / Pod redakciej YU. SHokamanova. – Almaty, 2006. – 613 s.

7. Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana // Statisticheskij sbornik / Pod red. A.A. Smailova. – Astana, 2012.

8. Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana // Statisticheskij sbornik / Pod red. ZH.A. Kulekeeva. – Almaty, 1998.

9. Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana, 1999 // Statisticheskij sbornik. – Almaty, 1999.

10. Demograficheskij ezhegodnik regionov Kazahstana // Statisticheskij sbornik / Pod redakciej B. Sultanova. – Almaty, 2006.

11. Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana, 2005 // Statisticheskij sbornik / Pod redakciej K. Abdieva. – Almaty, 2005. – 515 s.

МРНТИ 03.20.09 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.07*

Б.С.Жұмағұлов[1] Д.И.Салқынбек[2] Е.Н. Ермұқанов[3]

[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, jumagulov-bolat@ mail.ru,
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
Қазақ ұлттық аграрлық университеті
Қазақстан, Алматы, salkynbek.dosaly@mail.ru,
[3]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, ermukan_erkin@mail.ru

ЕЛІМІЗДЕГІ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ: СЕБЕБІ МЕН САЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Кеңес өкіметі орнағаннан кейін еліміз зұлмат аштықты үш рет бастан кешкенін, оның себептері мен салдарлары талданады.

1921-1922 жылғы қуаңшылыққа «әскери коммунизмі» саясаятының да ауыл шаруашылығына аса ауыр соққы болып, ашаршылықтың өрістей түсуіне әкелген еді. Азаматтық қарсы тұру жылдарында халықтың қыруар азық-түлігі ешбір ақысыз мемлекет пайдасына алынуының да зардабы болмай қалған жоқ. Әсіресе, Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей, Ақтөбе губернияларында қуаңшылықтан мал басы көптеп қырылды. Жергілікті тұрғындар аштыққа ұшырады. Панасыз қалған балалардың жағдайлары ауыр болды. Ел арасында түрлі жұқпалы аурулар өршіп, өлім-жітім көбейді. Республикада денсаулық сақтау орындарының жағдайы сын көтермеді. Бұған азық-түлік салығын жинаудағы жергілікті басшылардың бассыздығы, бандалық топтардың әрекеттері қосылды. Орын алған аштыққа автономия басшылығы біршама іс-шаралар жүргізді. Жер-жерлерде ашыққандарға көмек комиссиялары құрылды. Панасыз балалар балалар үйі мен арнайы орындарға, тіпті басқа республикалар мен шет мемлекеттерге де орналастырылды.

Елдегі аштыққа көмекке Қызыл крест ұйымы және Америка әкімшілік көмегі де араласты. Үш жылға жуық созылған аштық зардаптары өте ауыр болды. Бұл жылдары шамамен аштықтан 1 миллионнан астам қазақ халқы қаза тапты.

Түйін сөздер:аштық,әскери коммунизм саясаты, қуаңшылық, азық-түлік салығы, панасыз балалар, Америка әкімшілік көмегі.

B.S. Zhumagulov[1] D.I.Salkynbek[2] E.N. Ermukanov[3]

[1]*Candidate of Historical Sciences, Professor*
Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Kazakhstan, Almaty, jumagulov-bolat @ mail.ru,
[2]*Candidate of Historical Sciences, Professor*
Kazakh National Agrarian University
Kazakhstan, Almaty, salkynbek.dosaly @ mail.ru,
[3]*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Kazakhstan, Almaty, ermukan_erkin@mail.ru

FAMINE IN THE COUNTRY IN 1921-1922: CAUSES AND CONSEQUENCES

Abstract

The article analyzes the causes and consequences of the fact that the country has experienced three famines since the establishment of Soviet power.

The policy of "military communism" during the drought of 1921-1922 was a severe blow to agriculture and led to the spread of famine. During the years of civil strife, the fact that a large part of the population's food was taken for free by the state did not go unnoticed. Especially in Uralsk, Orenburg, Kostanay, Bokei, Aktobe provinces, the drought killed a lot of livestock. The locals were starving. The situation of homeless children was dire. Various infectious diseases and deaths have increased in the country. The state of health care in the country was not critical. This was compounded by the recklessness of local leaders in collecting food taxes and the actions of gangs. During the famine, the leadership of the autonomy took a number of measures. Field hunger commissions have been set up. Homeless children were placed in orphanages and special places, and even in other republics and foreign countries.

The International Committee of the Red Cross (ICRC) and the United States have provided humanitarian assistance to help end the famine. The effects of the nearly three-year famine were severe. During these years, about 1 million Kazakhs died of starvation.

Keywords: famine, military communism, drought, food tax, homeless children, American administrative aid.

Б.С. Жумагулов[1] Д.И. Салкынбек[2] Е.Н. Ермуканов[3]

[1]*Кандидат исторических наук, профессор,*
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Казахстан, Алматы, jumagulov-bolat @ mail.ru
[2]*Кандидат исторических наук, профессор*
Казахский национальный аграрный университет
Казахстан, Алматы, salkynbek.dosaly @ mail.ru
[3]*Кандидат исторических наук, доцент*
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Казахстан, Алматы, ermukan_erkin@mail.ru

ГОЛОД В СТРАНЕ В 1921-1922 ГОДАХ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

В статье анализируются причины и последствия того, что с момента установления Советской власти страна пережила три голода.

Политика «военного коммунизма» в период засухи 1921-1922 годов нанесла серьезный удар по сельскому хозяйству и привела к распространению голода. В годы междоусобиц не остался незамеченным тот факт, что большое количество еды было взято

в пользу государства бесплатно. Особенно в Уральской, Оренбургской, Костанайской, Бокейской, Актюбинской областях из-за засухи погибло много скота. Местные жители голодали. Положение бездомных детей было ужасным. В стране участились различные инфекционные заболевания и смертность. Состояние здравоохранения в стране критично. Это усугублялось безрассудством местных лидеров при сборе налогов на продукты питания и действиями банд. Во время голода руководство автономии приняло ряд мер. Созданы местные комиссии для помощи голодным. Бездомных детей помещали в детские дома и специальные места, и даже в другие республики и зарубежные страны.

Международный комитет Красного Креста (МККК) и организация «АРА» (США) оказали помощь голодающим. Последствия почти трехлетнего голода были серьезными. За эти годы от голода умерло более 1 миллиона казахов.

Ключевые слова: голод, военный коммунизм, засуха, продовольственный налог, беспризорники, американская административная помощь.

Кіріспе. Еліміздегі 1921-1922 жылдардағы аштықтың салдарларын жекелеген авторлар болмаса күні бүгінге дейін жеткілікті дейгейде зерделенбей келеді. 2020 жылдың қарашасындағы мемлекет басшысының тапсырмасымен арнайы республикалық ауқымда комиссиялар құрылып, қолға алынуы көтеріліп отырған мәселенің қаншалықты өзекті екенін аңғартса керек.

Материалдар мен әдістер. Мақала тарихи сабақтастық арнасында деректерді салыстырмалы талдау әдістері мен басқа да тәсілдер арқылы тарихи шындықты айқындауға күш салынды.

Талқылау. Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы аштық тарихымен тарихшы-ғалымдар С.О.Смағұлова, Қ.С.Алдажұманов және тағы басқалар айналысып, проблеманың шетін аспектілерін өз зерттеулерінде көтерген болатын.

Зерттеу нәтижелері. Еліміздегі 1921-1922 жылдардағы аштықтың себептері мен салдарлары жүйелі түрде хронологиялық сабақтастықта сараланады.

Қорытынды. Мақалада Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы аштықтың өрістеуіне ықпал еткен қуаңшылықпен қатар Кеңес өкіметі саясатының зардаптары ашылып, оның аймақтардағы салдарлары мұрағат деректері негізінде ашып көрсетіледі

ХХ ғасыр басында Ресей империясының құрамындағы бүкіл Азия халықтарының ішінде сандық көрсеткіш бойынша көш басшы болып отырған халқымыздың саны Кеңес өкіметі орнағаннан кейін күрт кеми бастады. Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі арадағы оншақты жылдың ішінде халқымыз зұламат аштықты басынан үш рет өткізді. Алғашқысы үш жылға созылған Азамат соғысы жылдары болды. Қайраткер тұлға Мұстафа Шоқай «Кеңестер билеген Түркістан» деген еңбегінде 1918-1919 жылдары Түркістан өлкесінің халқы аштықтан 1 миллион 114 мың адамынан айрылды деген мәлімет келтіреді. Қазақстанда болған зұламат аштықтың екінші кезеңі 1921-1922 жылдары болды. Тарихи еңбектерде осы жылдары халқымыз басынан кешірген аштық зұламаты аз жазылып жүргендіктен осы мәселеге кеңірек тоқталуды жөн көрдік. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Қазақ халқының тұңғыш рет өз жеріндегі пайыздық көрсеткіші төмендей бастады. Қазақ жерін мекендеп отырған орыс және басқа халықтарды қосқанда олардың үлестік пайызы артып шықты. Оның басты себебі бодандыққа түскен халқымыз бұғаулы күйде «жемісін құзғындар» көрген әртүрлі утопиялық арандатулар мен эксперименттер тәжірибесінің құрбандығына айналуынан еді.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін алғашқы халық санағы 1920 жылы тамыз айында жүргізілді. Бұл санақ бойынша Қазақ АКСР-ның құрамына кіретін территориядағы халық санағы жөніндегі мәлімет мынадай: (1 кесте) [1,1].

№	Губерниялар мен уездер	Барлығы		Екеуін қосқанда	Қазақтар		Екеуін қосқанда
		ер	әйел		Ер	әйел	
1	Орынбор	336610	401445	738.055	11415	9271	20686
2	Ақтөбе	231220	218179	449339	168258	149883	318141
3	Қостанай	210400	217636	428036	86828	73210	160038
4	Торғай уезі	47086	41517	88603	46751	41220	87971
5	Бөкей	124055	115832	239887	116574	107402	223976
6	Орал	238267	262282	500549	157488	150325	307813
7	Ақмола	593683	593772	1187459	241121	204226	445347
8	Семей	531123	516681	1047804	301794	264178	565972
9	Адай уезі	51983	49488	101471	50891	48475	99366
Барлығы	Қазақ АКСРбойынша	2364431	2416832	4.781.263	1181120	1048190	2.229.310

Азамат соғысының зобалаңы, экономикалық қиыншылықтар, әр аймақтардағы қарулы қақтығыстар мен бас көтерулер онымен қоса енді ғана құрылған Қазақ автономиясының аумағы әлі толық қалыптасып болмаған(Сырдария мен Жетісу облыстары қосылмаған кез) кезеңде жүргізілген бұл санақ автономия аймақта халық санының шынайы көрсеткішін бере алмады.

1921-1922 жылғы қарсыз әрі ұзаққа созылған қыстан кейін қуаңшыл жаз келді. Бұл қуаңшылықпен қоса ашаршылықтың негізгі себептерінің бірі азамат соғысы жылдарында Кеңес өкіметі жүзеге асырған «Соғыс коммунизм» саясатының ауыл шаруашылығына аса ауыр соққы болып тигенін және ашаршылықтың кең өрістеуіне себепші болғанын айтуымыз керек. «Әскери соғыс коммунизм» саясатының шарттарына сәйкес азамат соғысының алғашқы екі жылында 1918-1919 жылдары ақгвардияшылар басып алмаған және олардан азат етілген Қазақстанның оңтүстік, орталық, батыс аудандарындағы халықтан миллиондаған мал басы мен қыруар азық-түлік қорлары халықтан ешбір ақы төленбей мемлекет пайдасына алынған. Бұл шаралар «Национализациялау», «Конфескелеу» деген ұрандар арқылы жүргізілді. 1920 жылы Қазақстан шаруаларынан 44 миллион пұт астық, 5 миллион пұт ет, 333 мың пұт май және басқа да көптеген ауылшаруашылық өнімдері жиналып, Ресейдің орталық аудандарына жіберілген[2,14 б.]. Сондай-ақ Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей, Ақтөбе губернияларындағы егілген егін қуаңшылықтан шықпай қалған және мал басының жаппай қырылуына әкеп соқтырған. Міне осындай жағдайлардан кейін 1921 жылдың күзіне қарай Қазақ АКСР-іне қарайтын жеті губернияның бесеуінде Орынбор, Ақтөбе, Қостанай, Орал, Бөкей губерниялары тұрғындары аштыққа ұшырады. Әсіресе жас балалардың жағдайы өте ауыр болды. 1921 бүкіл Қазақ АКСР-і бойынша 128 мың бала ата-анасынан айырылып балалар үйіне орналастырылса, олардың саны 1922 жылдың наурызына дейін 480 мыңға жеткен. Аштық көптеген ауруларды туғызып, емханалардың жетіспеушілігінен олардың көбі қаза тапты. Денсаулық сақтау комиссариатының мәліметтері бойынша аштықтың салдарынан халық арасында халеро ауруынан 11778 адам өлген. Және сүзек, шешек тағы басқа жұқпалы аурулар өршіп 1921 жылдың 1 қаңтарынан 15 маусым аралығында 10.230 адам өлген, 88459 адам ауруға ұшыраған.

Республикалық денсаулық сақтау комиссариатының 1922 жылғы 16 ақпанында болған мәжілісінде Ақтөбе губерниясындағы денсаулық сақтау саласының жағдайы қаралды. Мәжілісте Ақтөбе қалалық денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі баяндама жасап: Ақтөбе губерниясындағы денсаулық сақтау орындарының жағдайы өте ауыр екенін, аурулар төсек орынсыз, жамылғысыз ашық тақтайлар үстінде жатқанын, балалар өлімінің өте көп мөлшерде екенін, қаржының жоқтығынан 2500 мәйіттің көмусіз жатқанын мәлімдейді[3,11].

Қуаңшылық, азық-түлік салығын жинаудағы жергілікті басшылардың бассыздығы, бандылық топтардың халықты тонауы, жұт мал басының күрт кемуіне алып келді. Мәселен, Орынбор губерниясындағы мал басы 51%, Ақтөбе губерниясында 88%, Орал губерниясында 84%, Қостанай губерниясында 77%, Бөкей губерниясында 85%-ға қысқарған. Республикадағы 4 губернияда жылқы малы 1.370.235 басқа азайып кетуіне байланысты оның зардабы егін шаруашылығымен айналысатын шаруашылықтарға да тиді. Егін шаруашылығына қажетті жылқы малы жетіспеді.

Қазақ кеңестік автономиясының халқын қамтыған 1921-1922 жылдардағы аштыққа қарсы сол кезеңдегі автономия басшылығы қыруар кемшіліктерге қарамастан аштыққа қарсы іс-шаралар жүргізді. Азық-түлік комиссиараты жанынан ашыққандарға көмек комиссиясы құрылды. Бұл комиссия ашыққандарға көмек көрсету үшін жергілікті жерлерде комиссиялар құрды. 1922 жылы ата-анасынан айырылған балаларды тамақпен, киім-кешекпен қамтамасыз ету үшін 575 балалар үйі мен 9 балалар қабылдайтын орындар ашылды. Мұндағы балалар санының өте көп болуына байланысты оларды басқа республикаларға, шет мемлекеттерге жіберген. Мәселен, Ресей федерациясының әртүрлі губернияларына 18496 бала жіберілсе, Түркістан АКСР-не, Польшаға, Литваға 1921 жылдың бірінші қаңтарына дейін 51352 бала жіберілген[4,19]. Ашаршылыққа ұшырағандарға көмек комиссиясының ұйымдастыруы бойынша Ресей Федерациясының губернияларынан, Түркістан АКСР-нен, Қызыл крест ұйымынан және Америка құрама штатына қарасты «Ара» (Америка әкімшілік көмегі) және «Квакерлер» тарапынан азық-түлік, киім-кешек, дәрі-дәрмек және ақшалай көмек көрсетілді. Осы көмектердің нәтижесінде ашаршылықпен күрес комиссиясы жер-жерлерде асханалар ұйымдастырды. Бұл асханалардан 677192 адам оның 254463 ересек адам, 422729 бала тамақпен қамтамасыз етілген.

Қазақстанның батыс аудандарында болған 1921-1922 жылдардағы зұлмат аштық жөнінде Адай уездік ревкомының өкілі РК(б)П мүшесі Садық Жұбаев Қазақ Орталық атқару комитетіне жазған хатында: аштыққа ұшырағандардың жағдайы, жергілікті милиция өкілдері мен азық-түлік органдарының қылмыстық әрекеттері, бандылардың жергілікті шаруашылықтарды қиратуын, жергілікті биліктің кеңес өкіметінің саясатын дұрыс жүргізбей әділетсіздіктер істеуін ашына баяндайды. Халық арасында болып жатқан аштықты оның себеп салдарын өз көзімен көрген және аштыққа ұшыраған халыққа көрсетілуі қажетті көмекпен ұсыныстарға тоқталған ұлт жанашырының хатының негізгі бөліктерінен үзінді беруді жөн көріп отырмыз:

Орталық Атқару комитетіне, көшірмесі обкомға

Адай ревкомының өкілі және РК(б)П мүшесі Садық Жұбаевтан

1. Ашыққандардың жағдайы.

2. Аштықтың басқа да себептері:

а) Милиционерлер мен азық -түлік органдарының қылмыстық әрекеттері.

б) Бандылардың жергілікті шаруашылықтарды қиратуы.

в) Жергілікті билік органдарының әділетсіздіктері.

Орынбордан форт Александревскіге кері қайтар жолда мен Орынбор, Ақтөбе губернияларының және Адай уезінің далалық аудандарымен жүрдім. Қазақ ауылдары арқылы өтіп, санасыз элементтердің орталықтың саясатын жүргізудегі бассыздықтары жөнінде және аштыққа ұшыраған халықтың адам төзгісіз жағдайы жөнінде мәліметтер алдым. Республика азаматы және РКП(б) мүшесі ретінде Қазақ Орталық атқару комитетіне және обкомға осы жөнінде хабарлауды өзімнің парызым деп санаймын. Орталықтан алыс жатқан аймақтарда болып жатқан бассыздықтарды түзету жөнінде ұсыныстарымды айтамын:

1) Жайықтан Ембіге дейінгі қазақ даласын адам айтқысыз аштық жайлаған. Үлкен жолдар мен кішігірім жолдардың бойы өлген адамдардың мәйіттеріне толған. Ашыққандар топ-топ болып (бес және он адамнан) ауылдан-ауылға сенделуде. Қырғыздардың (Қазақтардың) 90% аштыққа ұшыраған. Олар иттерді, мысықтарды,

сарытышқандарды жеуде. Аштықтың қорқыныштылығы соншалық олар балаларын жол бойларында тастап кетуде және өздері өлтіруде. Аштықпен ілесіп жүретін холера, сүзек, шешек және тағы да басқа аурулар адамдарды баудай түсіруде.

Ауылдардағы тұрғын үйлерде аштықтан өлген адамдардың сүйегі ондап, үиіліп қойылған. Барлық болыстарда ауқатты қазақтар жанұясы 30 және 60 қана, ауылдарда оншақты ғана малы бар ауқаттылардың саны 10-нан аспайды. Олардың үйлерінде аштықтан жәрдем сұрап келген 20-30 туыстары бар. Ауқаттылар оларға ешқандай биліктің шешімінсіз-ақ көмектерін көрсетіп жатыр.

Олардың тұрғын үйлері тозған және оның жағдайы адам шыдағысыз. Үкіметтік көмек мардымсыз. «Ара» (Америка әкімшілік көмегі) көмегі темір жолдың шалғайлығына байланысты өз уақытында жетпей жатыр. Және мұның өзінде де қазақтарға сенімсіздік көрсетілуде. Мәселен, «Ара» ұйымының тамақ пунктінің меңгерушісі ауылдарда тек орыстардан тұрады.

Казактардың, Алаштықтардың, Кеңестердің билігінің бірінен соң бірінің ауысуы, 1921 жылдың жазы мен 1922 жылдың қысында бандиттік топтардың (Серов және тағы басқалар) ауылдарды тонап кетуі, үш жылдық қуаңшылық, 1920-1921 жылдардағы жұт және жергілікті биліктің жүгенсіздігі шаруашылықты түпкілікті күйзеліске ұшыратқан. Ойыл және басқа аудандардың ашыққан халқы Адай уезіне, Қоңыратқа және Хиуаға қарай ағылуда. Олар 1921 жылдың жазынан бері келе жатыр, қазір олардың саны бұрынғыдан да көп. Үкіметтік көмекке деген олардың ешқандай да үміті жоқ.

Істелетін шаралардың жобасы:

1. Ақтөбе губерниясының Ойыл ауданына ерекше назар аудару қажет. Өйткені, темір жолдың шалғайлығына байланысты «Ара» ұйымынан ешқандай көмек көрсетіліп отырған жоқ.

2. Аштықтың себептерін анықтау және тез арада бір минутта кешіктірмей көмек көрсету үшін ашыққан аудандарға Орталық атқару комитеті мен ашыққандарға көмек комиссиясының өкілін жіберу.

2) Милиционерлер мен азық-түлік органдарының қылмыстық іс-әрекеттері

Милиционерлер, қазақ ауылдарындағы азық-түлік органдарының агенттері, бастықтар, соттар қазақтардың өмірі мен дүние-мүліктеріне бақылаусыз иелік етуде. Құқық сақшыларының бассыздығы, пәре алуы, пәре беруге мәжбүрлеуі әдетті құбылысқа айналған. Жәбірленген азаматтар ешқандай да қорғау көре алмай отыр. Өйткені, құқық сақшыларының байланысы күшті болғандықтан, жәбірленушілердің өздері кінәлі болып шығады. Мәселен, Ақбұлақ ауданының қазақтары «Қызыл-Орыс» деген бүркеншек атпен айтатын Подольский деген біреуден қатты қорқады. Бұл «Қызыл-Орыс» өзінің жеке мақсаты үшін ақша, мал, жылқы жинауда. Оның айтқан сөзі бұл жерде заң. Ол тұтқынға алады және өзіне қарсылық көрсеткендерді атып тастаймын деп қорқытады. Мәселен, ол Сарыбай мен оның әйелін атып тастаған.

2. а) Бұл аймақтардағы барлық милиционерлерді тазартып, оларды қазақтардан қойып, қоғамдық бақылауға алу керек. Бұл саланың басшылық орындарына ары таза, саяси сауатты адамдарды адамдарды отырғызу. Қазақ ауылдарына өкілдерді кеңестер арқылы жіберу. Азық-түлік органдарының агенттерінің барлығын кеңінен тазалауды жүргізу қажет.

б) Ашаршылыққа ұшыраған халықтың шаруашылығын бандиттердің келуі түпкілікті күйзеліске ұшыратты. Олар жолындағысының бәрін қиратып, малдарды, ақшаларын, азық-түлігін, киім-кешектерін тартып алған.

б) Азық-түлік комиссариаты мен жер шаруашылығы комиссариаты ашыққан губерниялардың халқына мал және себетін дәнді дақылдар алу үшін көмек көрсетуі қажет.

в) Жергілікті басшылардың әділетсіздігі:

Түкке тұрғысыз істер үшін жатып соғарлар кең түрде мандат алып патша билігі кезіндегі сияқты ауылдарға барады. Кеңес өкіметінің декреттері өмірге енгізілмеген. Қазақ тіліндегі әдебиеттер, газеттер мұнда келмейді. Халық мүлде ұмытылған. Белсенділік және іскерлік жаншылған. Кеңестік қызметкерлерге сенбейді, олардан «Тажал» сияқты қашады және жек көреді. Кеңес өкіметінің заңдары мен идеяларын ертеден келе жатқан халық мәтелдерінде айтылған: «Кеңесті ел азбас, кең пейіл ел тозбас» деп қабылдағысы келеді.

Ең бірінші кезекте Ақтөбе губерниясының Ойыл, Ақбұлақ аудандарында және Орал облысының Гурев, Калмыков аудандарына және басқа аудандарға қызыл керуен жіберу.

2. Бұрынғы кеңес қызметкерлерін ҚАКСР басқа аудандарына ауыстыру.

3. Өз орындарына лайықсыз және кеңес өкіметінің саясатынан халықты қашырып отырған Ойыл ауданының басшы қызметкерлерін тез арада орындарынан алу.

4. Кең көлемдегі құқыққа ие орталықтың өкілін жіберуді сұраймын [5,31].

Қазақ орталық атқару комитетінің төрағасы С.Меңдешов 1922 жылы 13 шілде күні ҚОАК-нің үшінші сессиясында сөйлеген сөзінде: «Ашаршылық мыңдаған адамдардың өмірін қиды. Халық шаруашылығы жартылай қираған және құлдыраған. Ашаршылыққа ұшырағандардың денсаулығы қатты әлсірегендіктен олар ауыр жұмыстарды атқаруға жарамсыз. Көптеген балалар ата-анасыз қалды. Наурыз және сәуір айларында ашыққандардың жоғарғы көрсеткіші 2.303.320 адамға жетті. Ашыққандарға көрсетілген көмектің және көктемнің жылы болуына байланысты олардың жағдайы қазір жақсара бастады»,-деген болатын[6,с.2.].

Қазақ автономиясының негізгі бөлігін қамтыған 1921-1922 жылдардағы аштықтан кейін автономияның өз ішінде халық санағы тағы бір рет жүргізіліпті. Бұл санақтың мәліметтері бойынша 1923 жылдың бірінші қыркүйегіне дейін автономия территориясындағы халық санағы былайша көрініс тапқан: (2-кесте) [7,20].

№	Губерниялар	Барлығы	Оның ішінде қазақтар	жалпы халық санының ішіндегі қазақтардың % құрамы
1	Семей	1047804	528765	50.5
2	Ақмола	1187459	374164	31.6
3	Орынбор	738055	14146	2.0
4	Қостанай	428036	123745	28.9
5	Орал	500549	232704	40.9
6	Ақтөбе	444399	238374	53.6
7	Бөкей	239887	167571	60.9
8	Адай уезі	101475	101147	99.6
9	Торғай уезі	77755	77229	81.9
	Жалпы Қазақ АКСР бойынша	4.765.415	1.857.850	38.9

Бұл санақ мәліметтері мен 1920 жылы жүргізілген халық санағының мәліметтерін салыстырып қарасақ жалпы Қазақстан халқының саны азаймағанымен де, тікелей қазақ халқының саны 371 мың 460 адамға ғана кемігенін байқаймыз.

Үш жылға жуық созылған алапат аштық оған қоса көрші одақтас республикаларға қарай жан сақтау үшін қоныс аударудың салдары халқымыз үшін өте ауыр зардаптарын тигізді. Сондықтан да, аштыққа ұшырап, қаза тапқан қазақ халқының саны 371 мың 460 адам болды деген дерек тарихи демографиялық санақ тұрғысынан алғанда шындықтан алыс жатыр. Ал шын мәнісінде бұл жылдары аштықтан 1 миллионнан аса қазақ халқы қаза тапты.

Әрбір тәуелсіз мемлекеттің жоғын түгендеп, тарихи санасын жаңғыртуы заңды нәрсе. Халқымызда «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деген аталы сөз бар. Сондықтан да XX ғасырдың 20 жылдарының бас кезінде болған зұламат аштық тарихын зерттеу және шынайы бағасын беруде алдымызда үлкен жұмыстар тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. 140-қ, 1-т, 73-іс, 1-п.

2.Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, 2006.14 б.

3.ҚР ПМ. 139-қ. 1-т, 331-іс,11-п.

4.ҚР ПМ. 139-қ. 1-т, 336-іс. 19-п.

5.ҚР ПМ. 139-қ. 1-т, 383-іс. 31-п.

6. III сессия КирЦИКа. Полный стенографический отчет. 8-18 июля 1922 года. Оренбург, 1922. с 2.

7. ҚР ПМ.139-қ. 1-т, 662-іс, 20-п.

List of usus est litteris:

1. Lorem ipsum dolor sit Praeses Reipublicae Kazakhstan. Item 140, item 1, casu 73, item 1

2. Historia. An encyclopedic pomponius libro. Almaty, 2006.14 p.

3. Status Archivo Reipublicae Kazakhstan. Item 1 Articulus 139, case 331, item 11.

4. Status Archivo Reipublicae Kazakhstan item 1 Articulus 139, casu 336. Item 19

5. Status Archivo Reipublicae Kazakhstan item 1 Articulus 139, casu, 383. Item 31

6. III sessionis Kirtsik. Plena stenogrophic fama. July 8-18, 1922. Orenburg, 1922. a 2.

7. Status Archivo Reipublicae Kazakhstan.Item 1 Articulus 139, casu 662, item 20.

УДК:314.148
МРНТИ 03.09.20 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.08*

Тахир Шахбазов[1]

[1]*Ведущий научный сотрудник Института Археологии и Этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана, доктор философии по истории, доцент*
Азербайджанская Республика, г. Баку, E-mail: sh-tahir@rambler.ru

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

Аннотация

После подписанных в XIX веке договоренностей между царской Россией, Ираном и Турцией (Гюлистанский мирный договор 1813 года, Туркманчайский мирный договор 1828 года и Адрианопольский мирный договор 1829 года) в Северном Азербайджане развернулись очень серьезные этнополитические и этнодемографические процессы. Так как, в соответствии с колониальными планами царской России, с целью русификации и христианизации региона большое количество христианских элементов (немцев, русских, армян, поляков, греков и др.) было переселено в Северный Азербайджан. Для некоторых из них были построены новые поселки и села, а некоторые были заселены в деревни и сёла на землях, где проживало местное население. Одновременно произошло массовая миграция азербайджанцев за пределы Российской империи, вынужденное покидать свои исконные земли. В статье предпринята попытка с помощью архивных материалов, разного рода исторических документов и литературы проанализировать эти трагические событии XIX века, оказавшие существенное влияние на этническую карты и этнодемографическую структуру Северного Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Россия, Туркменчайский договор, аннексия, миграция, этническая ассимиляция

Тахир Шахбазов[1]

[1]*Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясының Археология және этнография институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор*
Әзірбайжан республикасы, Баку қаласы, e-mail: sh-tahir@rambler

XIX ҒАСЫРДАҒЫ СОЛТҮСТІК ӘЗЕРБАЙЖАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕССТЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

XIX ғасырда Патшалық Ресей, Иран мен Түркия арасында жасалған келісімдерден кейін (1813 ж. Гүлистан, 1828 ж. Түркменчай және 1829 ж. Адрианополь бейбітшілік келісімдері) Солтүстік Әзербайжанда өте күрделі этносаяси және этнодемографиялық процестер өрбіді. Патшалық Ресейдің отарлау жоспарына сәйкес, аймақты орыстандыру және христиандандыру мақсатында христиан элементтерінің (немістер, орыстар, армяндар, поляктар, гректер және т.б.) Солтүстік Әзербайжанға қоныстандырылуы болды. Олардың кейбірі үшін жаңа елді мекендер мен ауылдар салынды, ал кейбіреулері жергілікті халық тұрған жерлердегі ауылдар мен ауылдарға қоныстанды. Бұл кезде әзербайжандардың Ресей империясынан тыс жерлерге, ата-баба жерлерін тастап кетуге мәжбүр болған жаппай қоныс аударуы болды. Мақалада Солтүстік Әзербайжанның этникалық карталары мен этнодемографиялық құрылымына айтарлықтай әсер еткен

жағдайларды архивтік материалдар, әртүрлі тарихи құжаттар мен әдебиеттер көмегімен XIX ғасырдағы осы қайғылы оқиғаларға талдаулар жасалған.

Түйінді сөздер: Әзірбайжан, Ресей, Түркменчай келісімі, аннексия, көші-қон, этникалық ассимиляция

Tahir Shahbazov[1]

[1]*Leading researcher at the Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Ph.D. in history, associate professor*
Republic of Azerbaijan, Baku city, e-mail: sh-tahir@rambler.ru

ON SOME ASPECTS OF ETHNO-DEMOGRAPIHIC PROCESSES IN NORTH AZERBAIJAN IN THE 19 th CENTURY

Abstract

After the agreements signed between tsarist Russia and Iran and Turkey in the 19th century (The Gulustan Peace Treaty of 1813, Turkmenchay Peace Treaty of 1828 and Edirne Peace Treaty (The Treaty of Adrianople) of 1829), very serious political processes took place in North Azerbaijan. As a result of the tsarism's resettlement policy, which served the plan to Russify and Christianize the region, a large number of Germans, Russians, Armenians, Poles, Greeks and other ethnic groups were resettled in the region. New settlements and villages were built for some of them, and some of them were settled on lands, villages and settlements belonging to local people. This, in turn, led to the migration of the local population, leaving their ancestral lands. Bazing on sources and literature is made attempts in the article to analyze these political events that have a significant impact on the ethno-demographic structure of North Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, Russia, Turkmenchiai treaty, annexation, migration, ethnic assimilation

Введение

Длительная борьба между Ираном и царской Россией за владение Азербайджаном завершилась подписанием в начале XIX века Гюлистанского (1813 г.) и Туркманчайского (1828 г.) договоров, согласно которым северо-азербайджанские земли были аннексированы Россией, а южные области Азербайджана вошли в состав Ирана. Эти договоры явились не только историческим рубежом в судьбе азербайджанского народа, но и предопределили будущие демографические, этноконфессиональные и социально-экономические изменения, оказавшие кардинальное влияние на количественный и качественный состав населения Северного Азербайджана. Политика этнической ассимилияции, проводимая русским царизмом, на протяжении всего XIX века кардинально изменила этническую карту региона. В чем же заключалась суть этой политики?

Она ставила целью, во-первых, решение задач политического, социально-экономического, стратегического и административно-управленческого характера, причем на разных этапах они решались или совокупно, или раздельно, с преобладанием того или иного из аспектов [1, 100].

Во-вторых, она была одной из главных аспектов земельной политики самодержавия и в этой политике оно видело путь к разрешению земельного голода во внутренних губерниях России. Кроме того, царское правительство ставило своей целью связать Южный Кавказ с Россией «гражданскими и политическими узами в единое целое и заставить говорить, мыслить и чувствовать по-русски» [2, 280]. Именно поэтому, в процессе колонизации Северного Азербайджана приоритет был отдан христианизации и русификации края, что должно было тесно спаять эту мусульманскую окраину с метрополией по экономическим и иным каналам. Чтобы способствовать этому делу,

прежде всего, необходимо было привлечь в правительственные учреждения Кавказа надежных русских чиновников и устранить большую часть служащих – мусульман, которые всеми способами до настоящего времени препятствовали водворению сюда русских [3, 5-30].

В-третьих, царизм усиленно пытался создать в мусульманских провинциях высшее сословие, на которое правительство могло бы опереться, и при посредстве которого могло бы влиять на воинственное и, в то же время, «враждебно» настроенное мусульманское население. Эта задача должна была решиться путем создания в крае социальной опоры в лице русского элемента. Как говориться в одном из документов, одной из действующих мер упрочения русского могущества на Закавказской разноплеменной и разноверной окраине, является, усиление состава здешнего населения благонадежным русским элементом. Задача эта осознавалась правительством с давнего времени, и неслучайно ещё в 1796 году в собственноручном рескрипте Екатерины II на имя графа Валерьяна Зубова, отправляюшегося в персидский поход, говорилось: «…Для утверждения в сем крае власти нашей и торга с Персией соорудить ниже впадания в Куру реки Аракса, около Джевата, в стране весьма изобильной… российский город, назначив имя ему Екатериноград и заселить его двумя тысячами молодых солдат, на основаниях римских колоний, поженив на грузинках и армянках и снабдив их орудиями военными и хлебопашнями» [4, 507].

Цель

Основной целью исследования является раскрыте влияние переселенческой политики, проводимой на фоне колониальных планов царизма на этнодемографическую структуру Северного Азербайджана, и последствий этой политики в таких ее проявлениях, как христианизация и русификация страны, вытеснение азербайджанцев с их исконных исторических земель, а также основание в них поселений переселенцев и массовое размещение там представителей немцев, армян, русских и др.

Материалы и метод

При исследовании использованы архивные материалы, военно-историческая литература, статистические сборники камеральных описаний и переписей населения, материалы периодических изданий, отчеты официальных лиц и чиновников, осуществлявших колониальную политику царской России, а также различные типы документов, отражающие ход процесса и этапы переселения христианского населения (немцов, армян, русских и др.) в Северный Азербайджан. Несмотря на то, что эти материалы в большинстве случаевнекорректны, необъективны и были подготовлены непосредственно чиновниками, проводившими колониальную политику царизма, в целом важны с точки зрения представления этнического и этнодемографического картины исследуемого периода.

Кроме того, в ходе исследования были использованы научно-исследовательские работы, написанные азербайджанскими и российскими авторами в разные годы. При этом использовались методы историко-сравнительного и системного анализа, которые представляют собой совокупность научных и практических приемов, позволяют выявить динамику, характер и сущность этнодемографических процессов, изучить достаточно сложные и малоизученные проблемы, связанные с этими вопросами.

Обсуждение

Процесс направленный на изменение этнического состава Азербайджана начался с переселением сюда немцов в 1819 году. Так, весной этого года 500 вюртембергских семей, образовали колонии в Тифлисской и Елизаветпольской (Гянджинской) губерниях. В Елизаветпольской губернии в начале их было две: Еленендорф и Анненфелд (ныне города Гейгель и Шамкир). Спустя некоторое время было основано еще шесть колоний – Гринфельд, Траубенфельд, Елизаветинка, Эйгенфельд, Георгсфельд, Алексеевка… Неофициальным центром являлся Еленендорф, который был самой большой немецкой колонией на Кавказе. И, естественно, колонистам были отведены лучшие земли казны и даны различные льготы» [5, 132-133]. Таким образом, в начале XIX века отсутствующие в

этнической номенклатуре Северного Азербайджана немцы, в конце века насчитывающие уже 15.990 человек, составляли 0,41 % от всего его населения [6, 261].

Появление русских в Южном Кавказе также относится к первой половине XIX века. Поначалу, русские населенные пункты создавались в основном, за счет переселенцев из России и солдат, остававшихся после окончания военной службы [7]. По предложению А.Ермолова, возглавлявшего военную и гражданскую власть на Кавказе, были созданы постоянные штаб-квартиры, в которых располагались подразделения из семейных солдат, в большинстве случаев при штаб-квартирах русских войск, в которых они служили. Это было, как писал русский военный историк В.Потто, «нечто вроде основания для солдат полуоседлого, полуказацкого быта, который только один и мог придать непреодолимую крепость русским границам» [8, 680].

Процесс военной колонизации шел одновременно с процессом заселения края русскими сектантами, «отнюдь не в видах колонизационных, а с целью – выбросить из внутренней губернии элементы, опасные для православия» [9, 131]. И за сравнительно короткий срок на территории Бакинской и Елизаветпольской губерний возник ряд поселений, населенных ссыльными (Вель (1828 г.), Привольное (1839 г.), Пришиб и Николаевка (1840 г.,), Андреевка (1847 г.)).

В 1839 году последовало высочайшее повеление о переселении всех духоборов из Мелитопольского уезда Таврической губернии на Кавказ. За 1841-1847 годы в Елизаветпольской губернии были образованы селения Славянка, Новое-Горелое, Ново-Троицкое и Ново-Спасское, с населением, исключительно, из духоборов [10, 307-308]. В 1867 году в Ленкоранском уезде образовались православное селение, состоявшее из отставных солдат, а затем, селения Михайловка, Ивановка в Джеватском и Зубровка в Кубинском уезде – в которых стало проживать смешанное население» [11, 589].

Позже, после Михайловки были основаны: Владимировка (на месте азербайджанской деревни Кюснет) и Еленовка (на место Гаджи Гусейн Кишлак). В первом селении были поселены молокане из местечка Алты-агадж Шемахинского уезда Бакинской губернии, следовательно, уже знакомые с местными условиями, в Еленовку же – заселились русские из внутренней России [1, 103].

В городах сектантам жить запрещалось. Лишь несколько позднее русские поселенцы образовали слободы в Шемахе и Ленкорани, а в 1859 г. им было разрешено поселение слободой в Баку [7]. Всего в Бакинской губернии в конце 1860-х годов эти поселенцы занимали свыше 20 населенных пунктов, а с городским населением их насчитывалось более 13 тыс. человек [12, 9].

По данным посемейным списков 1886 года, число русских поселений в Северном Азербайджане составляло 38, в том числе, в Бакинской губернии (в 1858 г. Шемахинская губерния была переименована в Бакинскую) – 14, в Елизаветпольской – 15 [1, 103].

После длительного спада переселенческого движения, в 1887 году было образовано село Петропавловское, а в 1894 году на месте азербайджанских селений Дяллек-кенд, Серкер-кишлаки, Гюдаглы и Хуч-бала, еще четыре деревни: Петропавловка, Борисполь, Александровка и Николаевка, и были заселены выходцами из Полтавской губернии. Таким образом, в начале XX века русских в Северном Азербайджане стало 249.779 человек, и их удельное количество достигало 6, 65 % местных жителей [6, 261].

В колониальной политике царизма наряду с русскими, важное место занимали армяне. Потому что, для дела христианизации Кавказа армяне вполне подходили. Так как, во-первых, в мусульманских государствах их было значительно больше, чем других восточных христиан, вместе взятых. Во-вторых, они находились главном образом в Османской империи и в каджарском Иране – основных соперниках России в борьбе за Кавказ. В третьих, армяне оказались незаменимыми в соперничестве России с Иранским и Османским государствами, так как «изнутри» знали их слабые и сильные стороны…» [13, 412].

Поэтому, сразу после завершения русско-иранской (1826-1828 годы) и русско-османской (1828-1829 годы) войн, для массового и организованного заселения армян на Кавказе российские власти образовали особые комитеты. Для мигрантов были предусмотрены благоприятные переселенческие преференции: обеспечение транспортом, деньгами и конвоем в пути, наделение землей на новом месте, временный фискальный иммунитет [14, 105]. В этом процессе особою роль сыграл полномочный министр, дипломат и поэт А.С. Грибоедов. Он был одним из авторов русско-иранского Туркманчайского договора 1828 года, в которой имелась специальная статья 15, согласно которой иранские власти в течение года не смели препятствовать тем, кто желал переселиться в российские пределы [13, 413].

Кроме того, в деле переселения армян на Кавказ активно участвовал главный центр армянской григорианской церкви – Эчмиадзин. По этому поводу В.Л.Величко писал: «…При (главнокомандующем) Паскевиче был послан в Персию полковник Лазарев для приглашения армян, которые перешли в Закавказье в числе, примерно, 40.000 душ. Эчмиадзинский патриарх (Ефрем) тоже участвовал в этой комбинации: велел переселиться из Персии армянским священникам, за которыми пошла и паства… С той поры постепенное переселение армян из мусульманских государств в Россию шло непрерывно, то – еле заметной струйкой, то – как в последние несколько лет (рубеж XIX-XX веков – широким, стремительным потоком» [15, 81].

Неслучайно, только за 3,5 месяца из ханств Тавризского, Салмасского, Хойского, Урмийского в Закавказье двинулось более 8 тыс. армянских семей, большинство которых осело в Карабахе, Нахичеванской и Эриванской областях, перейдя в пределы Закавказья [14, 92]. Всего, за период с 1828 по 1830 годы в Закавказье переселилось около 40.000 персидских и свыше 84.000 турецких армян. По этому поводу особого внимания заслуживают слова Н.Шаврова: «...Из 1 млн. 300 тыс. душ, проживающих ныне в Закавказье армян, более 1 млн. не принадлежит к числу коренных жителей края и поселены нами…» [5, 60-61]. Таким образом, в конце XIX века на этнополитической карте Кавказа появился армянский фактор, к которому Российская империя была благосклонна [13, 413).

В то время накануне русско-иранской войны 1826-1828 годов армяне составляли всего 9,37 % жителей Северного Азербайджана, в середине XIX века – 21, 2 %, в 1897 году – 29,8 %, а в начале XX века – 32 %. Это значит, что в течении 100 лет количество армян возросло в Северном Азербайджане почти на 23 %. Широко использовав лжесвидетельство, они захватили огромные пространства казенных земель [6, 261; 5, 60-61].

Кроме немцев, русских и армян в XIX веке царским правительством в Северный Азербайджан в определенном количестве переселилось: поляков около 17 264, чехов 20 041, латышей 5 561, молдаван 2724, греков 82 043, евреев 30 890, эстонцев 5 241, айсор 5 028 (всего 1 147 972 человек) [5, 60-61]. В результате, этнодемографическая карта Кавказа, включая Северный Азербайджан, резко изменилась и в количественном, и в качественном отношениях. Так, если в 1807 году в Северном Азербайджане проживало всего 560 тыс. человек, и почти все они являлись автохтонами, то в 1850 году их стало 750-760 тыс. человек, и не только за счет естественного прироста азербайджанцев, а из-за переселенных сюда русских, армян, немцев, курдов и других [6, 252].

В 70-годы того же столетия население Азербайджана составило приблизительно 1.749.699 человек. Это значит, что за 20 лет население увеличилось на 141,4%. По данным посемейных списков 1886 года, здесь имелось 2. 186.500 жителей или на 24,9% больше, чем в 1873 году [6, 255].

Наконец, согласно данным всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, в Северном Азербайджане проживало 2.620.805 человек. Значит, за 11 лет, прошедших после составления посемейных списков 1886 года, количество жителей Северного Азербайджана возросло на 434.305 человек, или на 19,7 %.

Механическое движение и рост населения наиболее заметным было в Бакинской губернии. Поток переселенцев здесь составлял 135.572 человек [16], 18.095 из которых были отходники из Южного Азербайджана [17]. Кроме того, из Елизаветпольской губернии в Бакинскую перебрались 13.272, из центральных губерний России – Пензенской, Нижегородской, Владимирской – 8.049 человек [18].

Масштаб миграционных процессов наиболее ярко проявился в лице города Баку, что подтверждается статистическими данными второй половины XIX века. Например, если в 1859 году в городе проживало 12.191 человек, то в 1873 году – 15.105, 1886 году – 86.611, 1897 году – 111.904 человек. Из них 71.591 были переселенцами и они составили 63% населения города. Это значит, что, за 38 лет – с 1859 по 1897 годы жителей Баку стало больше в 9 раз. Данные же, за период с 1859 по 1913 годы, то есть за 54 года, свидетельствуют о том, что население Баку увеличилось в 17 раз. Такой демографический взрыв в самом крупном городе Юга Российской империи во второй половине XIX века объясняется, прежде всего, нефтяным бумом, вследствие которого здесь появилась большая масса переселенцев и отходников из разных регионов империи [6, 257-259].

Таким образом, по этническому признаку, состав Бакинского населения стал достаточно пестрым и Баку оказался самым «интернациональным» городом на Кавказе. Более других в нем было русских, далее следовали автохтоны – азербайджанцы, следом пришлые армяне и так называемые «персы» – в действительности же, азербайджанцы из Южного Азербайджана… Это подтверждают миграционные процессы, связанные с переселением в город разных этносов и появлением отходников, то есть, рост количества горожан носил искусственный характер [6, 259].

Надо отметить и тот факт, что, заселение Северного Азербайджана иноземными элементами сопровождалось вытеснением местного населения, что также заметно повлияло на этнодемографическую карту Северного Азербайджана. Особенно, в первые годы русской оккупации. В этот период из страны было выселено более 100 тыс. мусульман, преобладающую часть которых составляли люди, принадлежащие высшему сословию. И все это оказало негативное влияние на этнодемографическую карту страны [19, 21].

Наконец, на этнодемографическую ситуацию в Северном Азербайджане повлияли такие факторы, как эпидемии болезней, голод, уничтожение материальных и духовных ценностей и т.п.

Результаты исследования

Установление российского господства в Северном Азербайджане не только привело к изменению этнодемографической и этноконфессиональной ситуации в этом мусульманском крае, а также имело другие трагические последствия. Так, расчленение однородной в языково-этническом отношении территории путем расселения в ней христианских элементов, особенно армян, оказало весьма негативное воздействие на процесс дальнейшей этнополитической и культурной консолидации азербайджанского этноса, создало реальную опасность для сохранения единства той части этнической территории азербайджанцев, которая оказалась в составе Российской империи [20, 70].

Заключение

Таким образом, этнодемографические процессы, как следствие переселенческой политики России в Северном Азербайджане в XIX - начале XX веков, определенно, однозначно, явно и заметно изменили этнодемографическую картину страны. Особенно массовое переселение армян резко увеличило их удельное количество в составе местного населения. Однако, несмотря на все попытки по этноциду местного населения, азербайджанцы не утратили своего этнического облика, не растворились в среде пришлых иноязычных, иноэтничных, иноверных этносов, сохранив при этом качественный и количественный перевес на родной территории.

Список использованной литературы:

1. Багиров Ф. Из истории переселенческого движения в Закавказье (Азербайджане) в XIX веке //Известия Академии Наук Азербайджана (серия истории, философии и права), 1994, № 1-4. - с. 99-107

2. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Часть I, АН СССР. - М.-Л.:, 1936 г., - 300 с.

3. ЦГВИА СССР, ф. 400, Азиатская часть, оп 261/911, 1899 г, д. 238/3140, лл. 5-30

4. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. - СПб., [190?]. - 686 с.

5. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье : предстоящая распродажа Мугани инородцам - СПб: Рус. собрание, 1911. - 78 с.,

6. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX - начале XX вв.). – Баку: Ecoprint, 2016. - 420 с.

7. Кавказ (газета), 1868, № 9

8. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях – СПб: Тип. Е.А.Евдокимова, 1887. – Т. 2, Вып. 1 (Ермоловское время). – 805 с.

9. Бороздин К.А. Переселенцы в Закавказье. – СПб: 1891. - 216 с.

10. Джаши С. Сельскохозяйственный быт духоборов Елисаветпольской губернии //Кавказское сельское хозяйство (газета). – Тифлис: 1898, № 227

11. Иванович И. Колонизация Кавказа //Вестник Европы (газета), СПб: 1900, № 4

12. Волкова Н.Г. Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв. //Кавказский Этнографический Сборник. № 4, - М.: 1969. - с. 3-70

13. Гусейнзаде Р.А. Кавказ и армяне. – Баку: Апостроф, 2014. - 486 с.

14. Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. – М.: Тип. Лазаревых Ин-та вост. яз., 1831. - 142 с.

15. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. - Баку: Элм, 1990. - 224 с.

16. Инв. № 3190 - ЦГИА Грузии, ф. 4, оп. 8, д. 198

17. Инв. № 4028/4, л. 686, 688 – ЦГИА Грузии, ф. 13, оп. 7, д. 924

18. Инв. № 6173 - ЦГИА Грузии, ф. 2, оп. 1, д. 2903

19. Балаев А.Г. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. - Баку: Нурлар, 2005. - 328 с.

20. Балаев А.Г. Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв. М.: ООО «ТиРу», 2012. – 403 с.

References:

1. Bagirov F. Iz istorii pereselencheskogo dvizhenija v Zakavkaz'e (Azerbajdzhane) v XIX veke //Izvestija Akademii Nauk Azerbajdzhana (serija istorii, filosofii i prava), 1994, № 1-4. - s. 99-107

2. Kolonial'naja politika rossijskogo carizma v Azerbajdzhane v 20-60-h gg. XIX v. Chast' I, AN SSSR. - M.-L.:, 1936 g., - 300 s.

3. CGVIA SSSR, f. 400, Aziatskaja chast', op 261/911, 1899 g, d. 238/3140, ll. 5-30

4. Vsepoddannejshij otchet o proizvedennoj v 1905 godu, po vysochajshemu poveleniju, senatorom Kuzminskim revizii goroda Baku i Bakinskoj gubernii. - SPb., [190?]. - 686 s.

5. Shavrov N.N. Novaja ugroza russkomu delu v Zakavkaz'e : predstojashhaja rasprodazha Mugani inorodcam - SPb: Rus. sobranie, 1911. - 78 s.,

6. Verdieva H.Ju. Pereselencheskaja politika Rossijskoj imperii v Severnom Azerbajdzhane (XIX - nachale XX vv.). – Baku: Ecoprint, 2016. - 420 s.

7. Kavkaz (gazeta), 1868, № 9

8. Potto V.A. Kavkazskaja vojna v otdel'nyh ocherkah, jepizodah, legendah i biografijah – SPb: Tip. E.A.Evdokimova, 1887. – T. 2, Vyp. 1 (Ermolovskoe vremja). – 805 s.

9. Borozdin K.A. Pereselency v Zakavkaz'e. – SPb: 1891. - 216 c.

10. Dzhashi S. Sel'skohozjajstvennyj byt duhoborov Elisavetpol'skoj gubernii //Kavkazskoe sel'skoe hozjajstvo (gazeta). – Tiflis: 1898, № 227

11. Ivanovich I. Kolonizacija Kavkaza //Vestnik Evropy (gazeta), SPb: 1900, № 4

12. Volkova N.G. Jetnicheskie processy v Zakavkaz'e v XIX-HH vv. //Kavkazskij Jetnograficheskij Sbornik. № 4, - M.: 1969. - s. 3-70

13. Gusejnzade R.A. Kavkaz i armjane. – Baku: Apostroff, 2014. - 486 s.

14. Glinka S.N. Opisanie pereselenija armjan adderbidzhanskih v predely Rossii, s kratkim predvaritel'nym izlozheniem istoricheskih vremen Armenii. – M.: Tip. Lazarevyh In-ta vost. jaz., 1831. - 142 s.

15. Velichko V.L. Kavkaz. Russkoe delo i mezhduplemennye voprosy - Baku: Jelm, 1990- 224 s.

16. Inv. № 3190 - CGIA Gruzii, f. 4, op. 8, d. 198

17. Inv. № 4028/4, l. 686, 688 – CGIA Gruzii, f. 13, op. 7, d. 924

18. Inv. № 6173 - CGIA Gruzii, f. 2, op. 1, d. 2903

19. Balaev A.G. Jetnojazykovye processy v Azerbajdzhane v XIX-HH vv. - Baku: Nurlar, 2005. - 328 s.

20. Balaev A.G. Azerbajdzhanskaya naciya: osnovnye etapy stanovleniya na rubezhe XIX-XX vv. M.: OOO «TiRu», 2012. – 403 s.

УДК 316.752/.754
МРНТИ 04.21 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.09*

Л.Н. Акбаева [1] А.Н. Акбаева [2]

[1]к.филос.н., ассоц. профессор Академии логистики и транспорта,
г. Алматы, Казахстан, e-mail:leila-akbayeva@mail.ru
[2]к. филос. н., ассоц. профессор Академии гражданской авиации,
г. Алматы, Казахстан, e-mail:akmaral-akbayeva@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ЦЕННОСТНАЯ ИЕРАРХИЯ ЖИВОТНЫХ В КАЗАХСКОМ ТРАДИЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье авторы рассматривают социально-ценностную иерархию животных в казахском традиционном обществе, для которого было характерно отношение к животным, особенно к домашнему скоту, с точки зрения наибольшей или наименьшей почитаемости. Социальная иерархия животных в казахском традиционном обществе впервые нашла своё воплощение в зверином стиле, ставшем первым и основным национальным художественным стилем, архетип которого проявлялся фактически во всех произведениях казахской художественной культуры. Некоторые из животных ставились на одну ступень социальной иерархии с человеком. Таковым у казахов является конь, который был основным животным не только в экономике, но и в процессе социализации казахов. Социально-ценностное видение коня у казахов соответствует концепции Сократа о том, что «наиболее полезное – самое прекрасное». Причиной этого была незаменимость коня во всех сферах жизнедеятельности казахов, прежде всего в обрядовой деятельности. Кроме коня в казахском традиционном обществе особым социально-ценностным статусом обладали две птицы – лебедь и соловей. Данный феномен был обусловлен кочевым образом жизни казахского народа, что наложило отпечаток на его сознание, обряды, быт и художественную культуру в целом.

Ключевые слова: животные, социально-ценностная иерархия, традиционное казахское общество, конь, лебедь, соловей.

Л.Н. Ақбаева [1] А.Н. Ақбаева [2]

[1]филос. ғыл. канд., Логистика және көлік академиясының ассоц.профессоры,
Алматы, Қазақстан, e-mail:leila-akbayeva@mail.ru
[2] филос. ғыл. канд., Азаматтық авиация академиясының ассоц.профессоры
Алматы, Қазақстан, e-mail:akmaral-akbayeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМЫНДАҒЫ МАЛДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ИЕРАРХИЯСЫ

Аңдатпа

Мақалада авторлар қазақ дәстүрлі қоғамындағы жануарлардың әлеуметтік-құндылықтық иерархиясын қарастырады. Мұндай қоғамда жануарларды, әсіресе үйдің малын, оның құндылықтық рөліне қарай құрметтеу көзқарасы тән болды. Қазақтың дәстүрлі қоғамындағы жануарлардың әлеуметтік иерархиясы алғаш рет алғашқы және негізгі ұлттық көркемдік стильге айналған аң стилінде көрініс тапты, оның архетипі Қазақ көркем мәдениетінің барлық шығармаларында іс жүзінде көрінді. Кейбір жануарлар адамдармен бірдей әлеуметтік иерархия деңгейіне орналастырылды. Мұндай жануарға қазақтар жылқыны жатқызды, өйткені ол тек қана экономикада ғана емес, сонымен қатар

қазақтардың әлеуметтену процесінде де негізгі жануар болып саналды. Қазақтарда жылқының әлеуметтік-құндылықтық көрінісі Сократтың "ең пайдалысы – ең әдемісі" деген тұжырымдамасына сәйкес келеді. Мұның себебі қазақтардың тіршілік әрекетінің барлық салаларында, ең алдымен салт-жоралғыларда жылқының алмастырылмайтындығы болды. Жылқыдан басқа, қазақ дәстүрлі қоғамында екі құстың әлеуметтік- құндылықтық ерекше мәртебесі болды, оларға аққу мен бұлбұл жатқызылды. Бұл феномен қазақтардың көшпелі өмір салтына байланысты пайда болып, олардың сана-сезіміне, ырым-тыйымдарына, тұрмыс-тіршілігіне және жалпы көркем мәдениетіне ықпал етті.

Түйін сөздер: жануарлар, әлеуметтік-құндылықтық иерархия, дәстүрлі қазақ қоғамы, жылқы, аққу, бұлбұл.

L.N. Akbaeva[1] A.N. Akbaeva[2]

[1]Candidate of philosophy, assoc. professor of the Academy of Logistics and Transport, Almaty, Kazakhstan, e-mail:leila-akbayeva@mail.ru
[2] Candidate of philosophy, assoc. professor of the Academy of Civil Aviation, Almaty, Kazakhstan, e-mail:akmaral-akbayeva@mail.ru

SOCIAL-VALUE HIERARCHY OF ANIMALS IN KAZAKH TRADITIONAL SOCIETY

Abstract

In the article, the authors examine the social-value hierarchy of animals in the Kazakh traditional society, which was characterized by an attitude towards animals, especially livestock, from the point of view of the greatest or least respect. Some of the animals were placed on the same level of the social hierarchy with humans. The social hierarchy of animals in the Kazakh traditional society for the first time found its embodiment in the animal style, which became the first and main national artistic style, the archetype of which was manifested in virtually all works of Kazakh artistic culture. The Kazakhs have such a horse, which was the main animal not only in the economy, but also in the process of socialization of Kazakhs. The Kazakhs 'socio-value vision of the horse corresponds to Socrates' concept that "the most useful is the most beautiful". The reason for this was the irreplaceability of the horse in all spheres of life of the Kazakhs, primarily in ritual activities. In addition to the horse, in Kazakh traditional society, two birds had a special social and value status – the swan and the nightingale. This phenomenon was due to the nomadic way of life of the Kazakh people, which left an imprint on their consciousness, rituals, everyday life and artistic culture in general.

Key words: animals, social-value hierarchy, traditional Kazakh society, horse, swan, nightingale.

1. Введение:

Для казахского традиционного общества, как и для европейского, русского и восточного, характерно социально-иерархическое отношение к животным, а также почитание некоторых из них на уровне ценности. В отличие от европейской культуры, где человек ставится в центр мироздания, а животное – на самую низшую ступень социальной иерархии тварей, предметов и явлений, в казахском традиционном обществе животные, в частности домашний скот, с ценностной точки зрения, находятся на одном социальном уровне с человеком. Данный феномен был обусловлен кочевым образом жизни казахского народа, что наложило отпечаток на его сознание, обряды, быт и художественную культуру в целом.

2. Материалы и методы:

В статьеиспользованы труды казахских философов (Ж.Абдильдин, Л.Акбаева, А.Акбаева), просветителей, жырау, салов и серi (Ч. Валиханов,А. Кунанбаев, Актамберды жырау, Ахан серi),филологов и писателей (М. Каратаев, И. Байзаков, Б. Момышулы), историков и этнографов (М. Дулати, А. Маргулан, В. Вельяминов-Зернов, А. Левшин, К. Акишев), искусствоведов (С. Аманов).Также использованыматериалы казахского народного фольклора – устно-поэтического (эпос, сказки, пословицы и поговорки, легенды, песни), казахского народного инструментального и изобразительного искусства (живописи).

В исследовании использовались: 1) общенаучные методы – анализ, синтез, абстрагирование, систематичность, обоснованность выводов, рациональность, опора на логику; 2) сравнительно-исторический метод – компаративизм; 3) социологические методы – анализ документов и контент-анализ.

3. Обсуждение:

Автор статьи Акбаева Л.Н. в учебном пособии «Основы казахской этноэстетики» (Алматы, «Атамұра», 2012), в научных статьях «Эстетика природы в казахской художественной культуре» («Высшая школа Казахстана», 2003, № 4(2). С. 230-234), «Эстетика животных в казахской художественной культуре» («Поиск», 2003, № 1(2). С. 76-81), занималась исследованием эстетического аспекта животных в казахском традиционном обществе.

4. Результаты исследования:

В казахском традиционном обществе, для которого испокон веков было характерно разведение четырёх вида скота («төрт түлік мал») – лошадей, овец, коров, верблюдов, даже с переходом к осёдлому образу жизни, сохранился примат животных [1, с. 214]. Отсюда и определение благосостояния казахов через наличие четырёх видов домашнего скота («төрт түлігі де сай»), а для традиционного этикетного общения характерно осведомление вначале о здоровье домашнего скота, а потом уже домочадцев, что впервые было отмечено Ч. Валихановым в работе «Записки о киргизах». Кроме того, социальная иерархия животных в казахском традиционном обществе впервые нашла своё воплощение в зверином стиле, ставшем первым и основным национальным художественным стилем, архетип которого проявлялся фактически во всех произведениях казахской художественной культуры.

Социальная иерархия животных определяется тем, какое животное наиболее или наименее почитается в той или иной стране. Например, если в Европе почитается лев, восходящий к европейской средневековой геральдике, то на Востоке – змея, а у казахов таким животным является конь. Поэтому Мухаммед Хайдар Дулати в своем труде «Тарих-и-Рашиди» дал коню утилитарно-практическую оценку, отметив, что конь является основным животным не только в экономике, но и в процессе социализации казахов: «Ең басты байлығымыз – жылқы; оның еті мен терісі – біздің ең тәуір тамағымыз бен киіміміз... Біздің көңіл көтеретін жеріміз – малдың жайылымы мен жылқы үйірі, сондықтан біз жылқыға көзіміз тоймай, қызыға қарап тамашалаймыз...» [2, с. 86].

Социально-ценностное видение коня у казахов соответствует концепции Сократа о том, что «наиболее полезное – самое прекрасное». Причиной этого была незаменимость коня во всех сферах жизнедеятельности казахов, прежде всего в обрядовой деятельности: адат ат-шапан, жылу, барымта, ат майы, құрбандық шалу. Обычное родство и семейное право, связанное с передачей в качестве поощрения или наказания, также не обходились без лошадей. Долгое время калым за невесту выплачивался, в основном, лошадьми. Предметы быта – жилище, посуда, утварь, орудия труда – изготавливались из конских костей и шкур. Поэтому кочевники XV-XVII веков считали, что для жителей степи «главное богатство состоит в лошадях» (В. Вельяминов-Зернов «Исследование о Касимовских царях и царевичах»). Например, вручение в качестве подарка лошади

трёхлетнему ребенку согласно обычаю «бәсіре» – символ приобретения им статуса джигита. Лошадь, по мнению А. Левшина в работе «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей», превращается в способ приобретения звания бая и в достояние всего рода в случае победы на скачках. Что находит отражение в устных казахских преданиях («Тұлпар туралы аңыз», «Ақсақ құла», «Шұбар ат» и др.), где кони предстают героями битв и победителями байги. Например, в «Предании о Тулпаре», записанном К. Алтынбаевым, повествуется о героических подвигах коня Карашегира,мужественно преодолевшего тяжёлые препятствия ради победы в байге: «Впереди 360 коней пришёл Карашегир. Не устал и доскакал животинушка, несмотря на то, что испугался препятствия, что встретилось по дороге, и с десять вёрст проскакал в обход» [3].

Процесс выращивания лошади, будучи традиционным и преемственным, приравнивался у казахов к искусству: «Қазақта «ер қанаты – ат» дейді. Соған байланысты ертеде ел қатарлы қазақтардың ішінде ат ұстап мінгендері, ат баптамағандары болмаған. Бұл бір үлкен тағлымды – танымды өнер іспеттес болған. Ол өнердің қайсыбірі әкеден балаға ауысып отырған» (Ә. Кекілбаев, А.Т. Тайжанов «Кіріспе») [4]. Б. Момышулы в повести «Наша семья» также отмечал преемственное ценностное отношение к коню в казахском обществе: «В сказках, песнях, музыке, поэмах всегда казах отводил почётное место коню. Про хороших коней до сих пор говорят: «Конь, стоящий невесты!» Это предельное восхищение конём и безграничная любовь к нему наследуются у казахов из поколения в поколение» [5, с. 152].

Начало социально-ценностного и эстетического видения коня было заложено в казахском фольклоре – героическом эпосе, сказках, пословицах: «В казахском устном народном творчествесохранились представления народа о красоте животных. И, пожалуй, нет ни одной эпической поэмы, где бы ни описывалась красочная картина бега коня» (М. Каратаев) [6, с. 138]. В эпосах и сказках в оценке коня на первый план выдвигаются его естественно-физические и умственные свойства, главные из которых – скорость как у ветра и обладание даром речи. Поэтому герой сказки Ер Тостик оценивает своего коня как ближайшего друга и соратника: «Я помощь твою не забыл, Шалкуйрык! Крылом моим быстрым ты был, Шалкуйрык! Опорой ты был для меня, Шалкуйрык! Советы давал мне в беде, Шалкуйрык!» [7, с. 25]. Большинство казахских народных пословиц свидетельствуют о незаменимости лошади в социальной жизни человека. Например, «Ат адамның – қанаты» («Конь – крылья человека»), «Ер қанаты – ат, сөз қанаты – хат» («Конь – крылья джигита, письмо – крыло слова»), «Жылқының мінсең – үсті жел, ішсең қымызы – бал, жесең еті – бал» («Мясо и молоко лошади вкусные как мёд, а езда на ней подобна ветру»[8].

В казахской поэзии, начиная с поэзии акынов жырау, наблюдается высокая степень вовлечённости коня в сферу интересов человека, что делает его неотъемлемой частью жизнедеятельности народа, пример чего мы видим в творчестве Актамберды жырау:

Арудан асқан жар бар ма,
Жылқыдан асқан мал бар ма...
Қыздың көркі құлпыда,
Жігіттің көркі жылқыда. [9, с. 137]

В стихотворениях Абая Кунанбаева, посвящённых коням («Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ»), Ахана сері («Кулагер», «Манмангер»), Ы. Сандыбайулы («Манмангер»), ценностное отношение к животному воссоздаётся через создание эстетически идеального образ коня по принципу билатеральной, то есть двусторонней симметрии. Аналогично женскому эстетическому идеалу поэты, в частности А. Кунанбаев, эстетизируют каждую деталь конского облика, наполняя их эпитетами и сравнениями со всем прекрасным:

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ.

Ой желке, үңірейген болса сағақ
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ. [10, с. 33]

«Потеря любимого коня оплакивалась казахом так же, как и потеря дорогого человека. С древнейших времён конь воспевался наравне с легендарными героями… До сих пор в народе поют песню «Кулагер» о гибели коня, печальная мелодия которой полна трагизма и скорби» [11, с. 151]. Высокая степень вовлечённости коня в сферу интересов Ахана сері подчёркивается через приравниваемость невосполнимости его утраты к утрате человеческой жизни (стих. «На смерть Кулагера»):

Даже на девушку – баш на баш – я не сменял бы тебя!
Не развеять мне горя, пока не выплачусь я.
О мой конь!О моё дитя!О надежда моя! [11, с. 167]

В казахском инструментальном искусстве – кюях, посвящённых коням, их социально-ценностная оценка дается через деятельностное начало – описание процесса скачки. Например, в кюях «Қара жорға» Сармалая, «Торы ат» Казангапа, «Желдірме» и «Ат қалған» Даулеткерея, «Қара қасқа ат» Д. Нурпеисовой, «Қара жорға» и «Бозайғыр» Таттимбета, «Көкала ат» Сейтека, «Ақсақ құлан» Абыла, «Исатайдың Ақтабаны-ай» М. Утемисова.

В казахской живописи 90-х годов XX века социально-ценностное видение коня представлено в различных изобразительных жанрах –историческом, жанрово-бытовом, мифологическом, в которых кони предстают как неотъемлемая часть в истории казахского общества и всех видов жизнедеятельности народа. Например, в картинах «Бабалар мұрасы» К. Муллашева, «Жаушының ажалы» О. Жубаниязова, «Абылай хан» А. Дузельханова, «Сақ жауынгері» А. Казыгуловой, «Сақ мотиві» А. Мазакова, «Екеу» и «Таң» Д. Касымова и др.

Другие животные ассоциируются у казахов с социальными и этическими категориями: верблюд – с богатством, баран – с щедростью, козёл – с легкомыслием, корова – с правотой: «Түйе – байлық, қой – мырзалық, ешкі – жеңілдік, жылқы – сәндік, сиыр – ақтық» [8, с. 34].

Кроме коня в казахской художественной культуре особым социально- ценностным статусом обладают две птицы – лебедь и соловей.

Лебедь имеет в казахской культуре сложное семантическое значение: во-первых, как царица птиц (Ч.Валиханов «Тенкри (бог)»); во-вторых, как главная носительница душ умерших (А.Маргулан, К.Акишев, М.Кадырбаев, А.Оразбаев «Древняя культура Центрального Казахстана»); в-третьих, как один из древних тотемов казахов, по образу которого был создан кобыз (статья А.Маргулана «О носителях древней поэтической культуры казахского народа»); в-четвёртых, как обладательница необыкновенной волшебной силы и красоты (сказки «Кендибай на конеКеркула», «Царь и беркут», «Кебис, волшебное кольцо и веточки» (статья С. Аманова «Древние кюи Акку (семантика и структура)».

Социально-ценностное видение лебедя проявляется, прежде всего, в форменном и звуковом сходстве птицы со священным для казахов музыкальным инструментом – кобызом: «Казахский кобыз прежде имел сходство с лебедем, так как казахи уверены, что чистейший звук в природе – это крик лебедя, и чтобы кобыз звучал мелодично, его делали наподобие лебедя. Такая форма кобыза как магического инструмента отчасти связана с культом лебедя (акку), который был вообще одним из древних тотемов казахов» (А.Маргулан) [12, с. 83]. Так, кюи «Аққу» Ыхласа и Сугира передают через звук кобыза «лебединый голос», впоследствии трансформирующийся в знаменитых кюях «Аққу» М.Ержанова и Н.Тлендиева в более массовый вариант – домбровый.

В казахском профессиональным песенном искусстве формируется ценностно-этическая оценка лебедя, через его аналогию с самым светлым человеческим чувством – любовью и моральной чистотой (например, в песнях «Аққу сенім»(сл. Ш. Сариева, муз. Ж. Туякбаева), «Аққу жеткен» (сл. и муз. К. Салыкова), «Аққу әні» (сл. К. Салыкова, муз. Ж. Алимханова).

Ғашық болған, асық болған арман құсым сен,
Іңкәрімдай, сұңқарымдай самғар құсым сен…
Аққу сенім алдамайды бұл өмірде-ай,
Тербете бер аққу көлдей жүрегімді-ай.

(«Аққу сенім») [13, с.428]

Социально-ценностная характеристика образа соловья восходит к восточной поэтической традиции и казахским народным песням (например, песня «Қараторғай»), согласно которым соловей является олицетворением женской красоты и красоты человеческого голоса, получившая наибольшее развитие в творчестве салов и серi (Ахана серi в песнях «Ақ көйлек», «Тағыриппын», «Үш тоты құс», «Ақ иық пен ақ түлкі»). Поэтому сал Асет в песне «Қысмет» ассоциирует себя с соловьем («Аспанның аясында ән шалқытқан, Бұлбұлмын даусым көкте дамылдаған» [13, с. 208]), а Иса Байзаков в своём знаменитом «Желдірме» уподобляет себя соловью («Ал, қалқа, келді кезің жайнайтұғын, Бұлбұлдай бақшадағы сайрайтұғын» [13, с. 213]). Все они сравнивают «с чистыми серебристыми трелями соловья красоту своего голоса» (З. Ахметов «О языке казахской поэзии»).

Біз бұлбұл қызыл гүлге тартқан сада,
Наркес көз, қалам қасты лағыл бала...
Топ көрсе қырыңдайтын біз бір тұлпар,
Бұлбұл құс қызыл гүлге болып іңкәр...

(Ахана серi «Үш тоты құс») [13, с. 163]

Ценностно-эстетическая оценка соловья формируется в казахской инструментальной музыке в кюях под названием «Бұлбұл» Курмангазы Сагырбаева («Бұлбұлдың құрғыры»), Д. Шыгаева, Д. Нурпеисовой.

5. Заключение:

Таким образом, в данной статье авторы провели социологический анализ социально-ценностной иерархии животных в казахском традиционном обществе, исходя из того, что некоторые животные особо почитались и ставились на один уровень в социальной иерархии с человеком. Например, конь был главным животным не только в экономике, но и в процессе социализации казахов. Также в казахском традиционном обществе особым социально-ценностным статусом обладали две птицы – лебедь, являющаяся одним из древних тотемов казахов, по образу которой был создан кобыз, и соловей, символизирующий красоту человеческого голоса. Такое отношение к животным было обусловлено номадизмом и наложило отпечаток на менталитет и культуру традиционного казахского общества в целом. Главная цель статьи – это передача знаний для молодежи о культурно-генетическом коде казахского народа.

Список использованной литературы:

1. Акбаева Л.Н.Основы казахской этноэстетики: учебное пособие для вузов, – Алматы: Атамұра, 2012. – 264 с.

2. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. – Алматы: Рауан, 1994.– 352 б.

3. Казахские сказки о животных. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 271 с.

4. Әбділдин Ж.М. Тағлым мен тағзым.– Алматы: Комплекс, 2003.– 176 б.

5. Момышулы Б. Наша семья: Повести и рассказы.– Алма-Ата: Жазушы, 1974.– 489 с.

6. Каратаев М.М. Природа эстетического в казахском героическом эпосе. //Кочевники. Эстетика: (Познание мира традиционным казахским искусством).– Алматы: Ғылым, 1993.– С.128-159.

7. Казахские народные сказки. – Алма-Ата: Жазушы, 1978. – 280 с.

8. Казахские пословицы и поговорки. – Алма-Ата: Жазушы, 1985 – с. 88.

9. Бес ғасыр жырлайды: В 2 т.– Алматы: Жазушы, 1989. – 1-т.– 384 б.

10. Абай. Қалың елім қазағым: Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.

11. Қазақ поэзиясының антологиясы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 488 б.

12. Маргулан А. О носителях древней поэтической культуры казахского народа//М.О. Ауэзову: сб. статей к его шестидесятилетию. – Алма-Ата: АН КазССР, 1959.– 70-89 с.

13. Ауыл кеші көңілді: өлеңдер жинағы.– Алматы: Қайнар, 1986.– 744 б.

List of usus est litteris:

1. Akbaeva L. N. Initia Kazakh ethnoesthetics: artem enim universitatibus, - Almaty: Atamura, 2012. - 264 p.

2. Kazaktyn talimdik oi-pikir anthologiyasy. - Almaty: Rauan, 1994.– 352 b.

3. Kazakh fairy fabulas de animalibus. - Alma-Ata: Nauka, 1979. – 271 p.

4. Abdildin Zh. M. Taglym homines tagzym.- Almaty: Complexu, 2003.– 176 b.

5. Momyshuly B. familia Nostra: Fabulas et fabulis.- Alma-Ata: Zhazushy, 1974.- 489 p.

6. Karataev M. M. natura aesthetic in Kazakh heroico, epic. // Nomads. Aesthetica: (Scientia mundi traditum Kazakh es).- Almaty: Gylym, 1993.- P. 128-159.

7. Kazakh vulgares fabulas. - Alma-Ata: Zhazushy, 1978. - 280 p.

8. Kazakh parabolas et verba. - Alma-Ata: Zhazushy, 1985-p. 88.

9. Bes gasyr zhyrlaidy: In 2 volumina-Almaty: Zhazushy, 1989. - 1-t. - 384 b.

10. Abai. Kalyn elim kazagym: Olender. - Almaty: Atamura, 2002. – 224 b.

11. Kazakh carmina anthologies. - Almaty: Gylym, 1993. – 488 b.

12. Margulan A. De portarent antiqua poetica cultura Kazakh populus/ / M. O. Auezov: collectio vasa eius sixtieth anniversario.- Alma-Ata: Academia Scientiarum, de Kazakh SSR, 1959.– 70-89 p.

13. Auyl keshi kunildi: olender zhinagi.- Almaty: Kaynar, 1986.– 744 b.

ӘОЖ 101.
ХҒТАР 03.09.55 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.10*

А.С. Утешова[1] М.М. Айтказина[2]

[1]т.ғ.м., лектор Алматы қаласының «Логистика және Көлік академиясы», uteshova86@mail.ru
[2]т.ғ.к., доцент Алматы қаласының «Логистика және Көлік академиясы», m-tangut@mail.ru

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада «мультикультурализм» ұғымының пайда болуы мен оның қалыптасуы, сондай-ақ ғылыми және қоғамдық мәтіндерде жиі қолданылуы қарастырылған. «Мультикультурализм» ұғымына байланысты орыс және шетел ғалымдарының еңбектерінде ұсынылған анықтамалары мен көзқарастары баяндалған. Бұл тұжырымдаманың әртүрлі анықтамаларында, оның белгісіз саяси және мәдени бағыттылығы талданады. Осыған орай «Мультикультурализм» ұғымы әртүрлі ақпарат құралдарында және түрлі аудиторияларда түсіндіріледі, бұл өз кезегінде бұл мәселені егжей-тегжейлі зерделеуді талап ететіні анық. Сонымен қатар, «мультикультурализм» ұғымы этномәдени қозғалыстардың дамуымен байланысты АҚШ, Канада, Австралияның классикалық иммиграциялық елдерде және Еуропа елдерінің көпмәдениеттілігінің негізгі формасы ретінде қалыптасқаны сипатталады. Батыс Еуропадағы мультикультурализмнің пайда болуы мәдени иммиграциялық елдермен салыстырғанда, отаршыл елдердің тарихи дәуіріне байланысты. Батыс Еуропа елдеріндегі мультикультурализм идеологиясы қазіргі заманғы Батыс Еуропа мәдениетінің тиімсіздігі туралы ойланатын либералды құндылықтардың таралуы арқылы нығайтылады. Мұның себебі - Еуропадағы мультикультурализм қарызды және мәжбүрлі саясат ретінде сипат алып отыр. Бұл термин иммиграция және әлеуметтік қиыншылықтар туралы, қазіргі заманғы қоғамдағы келіспеушілік пен ынтымақтастықтың болмауы, мемлекеттің заманауи моделі дағдарысы туралы айтылған кезде туындап көптеген пікірталастарда талқыланып келеді.

Кілт сөздер: мультикультурализм, концепция, миграция, депортация, идеология.

A.C. Uteshova, M.M. Aytkazina

Magistr of Historical Sciences "Academy of Logistics and Transport", Almaty, uteshova86@mail.ru
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor «Academy ofLogistics and Transport" Almaty, m-tangut@mail.ru

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE CONCEPT OF MULTICULTURALISM

Abstract

The article examines the emergence and formation of the concept of" multiculturalism", as well as its frequent use in scientific and public texts. In connection with the concept of" Multiculturalism", the definitions and views presented in the works of Russian and foreign scientists are presented. Various definitions of this concept analyze its uncertain political and cultural orientation. In this regard, the concept of "Multiculturalism" is interpreted in different media and in different audiences, which, in turn, requires a detailed study of this issue. In addition, it is characteristic that the concept of "multiculturalism" was formed in the classical

immigration countries of the United States, Canada, and Australia, which is associated with the development of ethno-cultural movements, and as the main form of multiculturalism in European countries. The emergence of multiculturalism in Western Europe is associated with the historical era of colonial countries compared to countries of cultural immigration. The ideology of multiculturalism in the countries of Western Europe is supported by the spread of liberal values, which make us think about the ineffectiveness of modern Western European culture. The reason for this is that multiculturalism in Europe has a debt and coercive policy.This term appears and is discussed in many discussions when it comes to immigration and social difficulties, the lack of disagreement and cooperation in modern society, the crisis of the modern model of the state.
Keywords: multiculturalism, concept, migration, deportation, ideology.

А.С. Утешова, М.М. Айтказина

м.и.н., лектор «Академия Логистики и Транспорта»
г.Алматы, uteshova86@mail.ru
к.и.н., доцент«Академия Логистики и Транспорта»
г.Алматы, m-tangut@mail.ru

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Аннотация

В статье рассматривается возникновение и становление понятия» мультикультурализм", а также его частое использование в научных и общественных текстах. В связи с понятием» Мультикультурализм " изложены определения и взгляды, представленные в работах российских и зарубежных ученых. В различных определениях этого понятия анализируется его неопределенная политическая и культурная направленность.В связи с этим понятие «Мультикультурализм» трактуется в различных средствах массовой информации и в разных аудиториях, что, в свою очередь, требует детального изучения данного вопроса. Кроме того, характерно, что понятие» мультикультурализм " сформировалось в классических иммиграционных странах США, Канады, Австралии, что связано с развитием этнокультурных движений, и как основная форма поликультурности европейских стран. Появление мультикультурализма в Западной Европе связано с исторической эпохой колониальных стран по сравнению с странами культурной иммиграции.Идеология мультикультурализма в странах Западной Европы подкрепляется распространением либеральных ценностей, которые заставляют задуматься о неэффективности современной западноевропейской культуры.Причина этого в том, что мультикультурализм в Европе носит долговую и принудительную политику. Этот термин появляется и обсуждается во многих дискуссиях, когда речь идет об иммиграции и социальных трудностях, отсутствии разногласий и сотрудничества в современном обществе, кризисе современной модели государства.

Ключевые слова: мультикультурализм, концепция, миграция, депортация, идеология.

Этносаралық қайшылықтардың нашарлауы, өмір сүру сапасына қол жеткізген елдерде тіпті төзімсіздіктің өсуі- қазіргі әлемдегі үрдістің бірі болып табылады. Бұл сонымен қатар, жаһандық экономикалық дағдарыстың және көші-қон ағындарының өсуі. Осыған байланысты мультикультурализмнің пайда болуының тарихи алғы шарттарын және мәдени контекстін қарастырайық. Мұның бәрі ғылыми-философиялық дискурстың, мультикультурализмнің мағынасы мен келешегінің рөлін қайта қараудың маңыздылығын анықтайды. Мультикультурализм концепциясы әртүрлі түсініктер мен мағыналарға ие: белгілі бір саяси және құқықтық идеология, философиялық және теориялық тұрғыдан, әр түрлі елдерде жүзеге асырылатын мәдениетаралық өзара іс-қимылдың түрлі практикалық

үлгілері және т.б. Мультикультурализм терминіне бірыңғай қатаң анықтама беру мумкін емес, бұл терминді көрсететін немесе білдіретін әлеуметтік-мәдени шындықтың белгісіздігі мен өзгермелігі анық [1].

Мультикультурализмнің тарихында көптеген мәдени кеңістіктерде бұл құбылысты түсіну үшін нақты теория мен практиканың жиынтығы ретінде көп мәдениеттілікті және мәдени көп түрлілік арасындағы айырмашылықты айқындау өте маңызды. Мультикультурализм - постмодернизмнің әлемдік мәдениетіндегі ең маңызды өзгерістерді сипаттайтын көкжиелік, ризматикалық мәдени өзара әрекеттестікті іске асыруға тән көріністерінің бірі [2].

Соңғы мыңжылдықта мультикультурализм өзін философиялық теория ретінде айқындай бастады, ол 1980-ші жылдардың ортасынан бастап ашылған либерализм мен коммунитаризмнің теориялық үрдістері арасындағы пікірталас нәтижесінде пайда болды. Мәдени әртүрлілікті тану идеясымен қатар, мультикультурализм либерализм мен коммунитаризм идеяларын біріктіреді, бірлікті біріктіруге және либералды түсінушілікті, сондай-ақ «әр түрлі» төзімділікті қамтиды. Социологиялық және философиялық тұрғыда, мультикультурализм концепциясы жеткілікті кең тұрғыда орын алады. Бүгінде мультикультурализм идеясы және жаһандық азаматтық қоғамның пайда болуы әлемдік дамудың әмбебаптығы арасындағы жағымсыз қайшылықты жеңудің ең ықтимал тәсілі болып табылады.

«Мультикультурализм» ұғымы - әртүрлі елдердің мемлекеттік мекемелерінің елдегі көп бағытты халықты мәдени біріктіруге бағытталған, ассимиляция саясатының сәтсіздікке ұшырауының түпнұсқалық актісі. Батыс Еуропадағы мультикультурализмнің пайда болуы мәдени иммиграциялық елдермен салыстырғанда, отаршыл елдердің тарихи дәуіріне байланысты. Батыс Еуропа елдеріндегі мультикультурализм идеологиясы қазіргі заманғы Батыс Еуропа мәдениетінің тиімсіздігі туралы ойланатын либералды құндылықтардың таралуы арқылы нығайтылады. Мұның себебі - Еуропадағы мультикультурализм қарызды және мәжбүрлі саясат [3].

Бүгінгі күні «мультикультурализм» термині ғылыми және қоғамдық мәтіндерде жиі кездеседі. Саяси ғалымдар, социологтар, әлеуметтік антропологтар, мәдениеттанушылар, әлеуметтік психологтар және, әрине, философтар мен журналистер заманауи қоғамның алдында тұрған көптеген мәселелерді түсіндіруге тырысады. Бұл термин иммиграция және әлеуметтік қиыншылықтар туралы, қазіргі заманғы қоғамдағы келіспеушілік пен ынтымақтастықтың болмауы, мемлекеттің заманауи моделі дағдарысы туралы айтылған кезде туындайды; Мультикультурализм сөзсіз мәдениет мағынасы және жеке басының мәні туралы пікірталастарда талқыланады; онсыз білім беру саясатының немесе адам құқықтары тақырыбының маңызды талқылауын елестету қиын.

1960-1970 жылдары «мультикультурализм» ұғымы кеңінен таралып қолданысқа енген. Дәл осылай 1971 жылы канадалықтар өздерінің әлеуметтік саясатына негізделген принципін атаған. Мұндай кең таралуға қарамастан, мультикультурализмнің нақты анықтамасы әлі күнге дейін жоқ. Көптеген авторлар мультикультурализмнің ерекшеліктері арасында азаматтардың жеке және топтық құқықтарын саяси тану қағидаты; адамның және қоғамның әлеуметтік-саяси өміріндегі мәдениеттің маңызды рөлін айқындау; әртүрлілікті оң қабылдау; қосудың маңыздылығын және оны алып тастау проблемасын түсінуді атайды [4].

«Мультикультурализм» термині алғаш мәдениетті елді басқару мәселесін шешуге жауап ретінде 1960 жылдары Канада да пайда болды. Австралияда термин 1970 жылы ресми дискурста қолданыла бастады.

«Мультикультурализм» терминінің пайда болуыПолитика мультикультурализма и межкультурные коммуникации [5].

1991 жылы неміс энциклопедиясы Брокгауздың 19-шы басылымында бұл термин толық түсіндіріледі.

- Итальян энциклопедиясы Utet Grande Dizionario Enciclopedico оны 1997 жылғы қосымшаларға қосады.
- «Multiculturalism» сөзі 1989 жылы Оксфорд ағылшын тілінің жаңартылған басылымында пайда болды.

Батыста терминді қолданудың алғашқы фактілерін - саяси ғалымдар, әлеуметтанушылар, әлеуметтік философтардың қатысуымен XX ғасырдың 70-ші жылдарының басына жатқызады.

«Мультикультурализм» терминінің семантикалық анықтамасын алдымен қайда және қашан қабылдағанын анықтау қиын.

Алайда, зерттеушілердің көпшілігі бұл ұғымның отаны XX ғасырдың 60-шы жылдарында Канаданың Англо-Француз елі болып табылатын және дәл осы жылдары Квебек сепаратизмінің, француз тілінде сөйлейтін халықтың патримиясының нағыз қаупі бар тұста, осы ұғымның туған жері Канада деп сенуге бейім. Көп ұзамай, Квебек және оның провинциясы ресми түрде Канададан шығу туралы, кейіннен тәуелсіздік жариялау және франкофондық мемлекет құруын талап етті.

Атап өтетін жайт, мәселе неғұрлым актуалды болған сайын, «мультикультурализм» дегеніміз не? деген сұрақ төңірегіндегі дау-дамай толастаған жоқ. Бастапқыда ол әртүрлі этникалық топтар арасындағы кейбір төзімді қатынастарды білдірді. Іс жүзінде, олар «этнос» және «ұлтшылдық» сөздерін қолданып, әлеуметтік қарым-қатынас процестерін сипаттауды тоқтатты және мәдени әр түрлілікті ерекше атап өткенде, «көпше» сөзі қолданылды. Біртіндеп мультикультурализм ұғымы кеңейтіліп, белгілі бір жеке және шағын топтардың құқықтарын қамтиды.

Кейінірек 1970-1980 жылдарда мультикультурализм саясатын Канада үкіметі ресми түрде мемлекеттік саясат ретінде қабылдады. Нәтижесінде Канаданың федералдық үкіметі көші-қонның әлеуметтік маңыздылығына мемлекеттің назарын аудара отырып, мультикультурализм идеологиясының негізін қалаушы ретінде қабылдап, ал Канаданың Корольдік комиссиясы көбінесе екі тілді, қосмәдениетті, мультикультурализмнің саяси сана-сезімінің пионері деп аталады[6].

Бірнеше ғасырлар бойы Канаданың ұлттық мәдениеті жергілікті аборигендердің салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, Франция мен Англиядан келген халықтар мен сондай-ақ жақын американдық көршілерінің мәдениетімен қалыптасты. Канадада әртүрлі діни ағымдарды ұстанатын халықтар бар, олардың көпшілігі католиктер, одан кейін, протестанттар, еврейлер, индустар, мұсылмандар, буддистер және жергілікті байырғы тұрғындардың дәстүрлері.

Канадалықтар «мультикультурализм» терминін қолданды және оған сипаттама жасауды басшылыққа алды. Қолданылатын құндылықтарда мультикультурализм әртүрлі діни дәстүрлер мен мәдени әсердің сипаттамасын білдіреді, канадалық мәдениеттің симбиозын таныстыру, мәдени әртүрлілікке апаратын түрлі нәсілдік, діни және мәдени бірлестіктердің көптеген өкілдерінен тұратын ұлт.

Шын мәнінде, Канададағы мультикультурализм әртүрлі нәсілдік және этникалық шағын топ өкілдерінің елде қалуына байланысты болды.

Идеологиялық мультикультурализм Канаданың мәдени мозаикасының болуына байланысты, идеялары мен идеалдардың бірқалыпты жиынтығынан тұрады. Саяси деңгейдегі мультикультурализм федералдық, провинциялық және муниципалды домендердің формальдық бастамалары шеңберінде әртүрлілікті басқару мәселелеріне негізделген.

Сарапшылар, Канададағы федералды мультикультурализмнің сипаттамалары шартты түрде дамудың үш кезеңіне бөлінуі мүмкін екеніне келіседі: туындаған (1971 жылға дейін), қалыптасқан (1971-1981 жж.) және институционалдық (1982 жылдан қазіргі уақытқа дейін):

1 кезең: туындаған: 1971 жылдан бері уақытты, канадалық қоғамның этностық әртүрлілігін қабылдауға біртіндеп көшу уақыты ретінде түсіндіріледі. Мемлекеттік-

ұлттық құрылыс, символдық және мәдени мағынада Канаданың британдық қоғамының қайталануына бағытталған. Барлық канадалықтар 1947 жылы Канада азаматтығы туралы заң қабылданғанға дейін британдықтар деп танылды және ағылшын тілінде сөйлейтін канадалықтардың британдық күшейтулерімен мәдениет рәміздерінің әртүрлі болуы заңдастырылды. Негізінен, орталық билік ұлттық мүдделерге сәйкес келмейтін нәсілдік және этникалық айырмашылықтарды ескере отырып, мәдени біртұтастығының маңыздылығын жоққа шығарды және олардың пікірінше, елдің тұтастығына зиян келтірді. Тек екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Еуропадан келген, көшіп келушілердің жаппай ағыны билік органдарының канадалық қоғамның өзгеру динамикасындағы «басқа этностардың» рөлі мен мәртебесін қайта қарастыруға себеп болды. 1960 жылдары болған оқиғалар ассимиляцияның мемлекеттік саясат және одан кейінгі мультикультурализмнің пайда болу мүмкіндігінің ыдырауына жол ашты. Ұлттық саясатты өзгертуге түрткі болған Канаданың байырғы халықтарының Квебекте ұлтшылдық өсіп келе жатқандығы және этникалық шағын топтардың қоғамдағы орны туралы наразылықтарының артуы болып табылады [6].

2-кезең: қалыптасқан (1971-1981 жж.): Корольдік комиссияның екі тілдік және бикультурализм бойынша баяндамасы канадалық қоғамда этника аралық қарым-қатынастардың ықтимал нысаны ретінде ассимиляциялауды емес, «интеграциялауды» ұсынды. Комиссияның ұсыныстары инновациялық этномәдени саясатты енгізу үдерісін жеделдетті.

1971 жылы жарияланған саясаттың негізгі мақсаттары:

- жеке тұлғаның мәдени ерекшеліктерін сақтауға жәрдемдесу;

- этникалық шағын топтарға канадалық қоғам өміріне толық қатысуы үшін кедергілерді жеңуде көмектесу [6].

Осылайша, мультикультурализм саясаты этникалық шағын топтардың жалпы білім беру мекемелеріне толық қатысуын және тең құқылы қатысуын өздерінің мәдени өткендерінің кейбір элементтеріне деген көзқарасын өз бетінше анықтауға құқығын жоққа шығармайды.

- Канададағы әртүрлі мәдени топтардың барлық мүшелері арасында шығармашылық алмасуды қолдау;

- кем дегенде, иммигранттарға бір ресми тілді меңгеруге көмек көрсету.

3-кезең: институционалдық (1982 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін): 1980 жылдары көп мәдениетті саясаттың институционализациясы байқалды. Бұл саясаттың өзгеруі Канаданың ұлтаралық қатынастарындағы қиындықтармен сәйкес келді. Ірі қалаларда иммиграция қысқа мерзім ішінде халық құрамын айтарлықтай өзгертті. Үкімет басындағылар институционалдық өзгерістерді ынталандыру үшін, Канаданың үкіметтік мекемелеріне жаңа көшіп келуші топтардың қолжетімді бейімделуіне назар аударған.

1982 жылдың шілдесінде конституциялық акт негізінде Канаданың құқықтары мен бостандықтары туралы хартия қабылданды. Хартияның Хартияның бірінші бөлімі Құқықтар мен бостандықтардың кепілдіктері деп аталды. Онда Канаданың Құқықтары мен Ережелерінің Хартиясы негізінде көрсетілген құқықтар мен бостандықтарға кепілдік береді. Біріншіден бұл құқықтар мен бостандықтар тек қана заңдылық нормаларымен ғана шектеліп негізі еркін және демократиялық қоғамда түсіндірілуі мүмкін [6].

Екіншіден ар-ождан бостандығы және дінді мойындау, баспасөз бостандығы мен байланыс құралдарын қоса алғанда, ой, наным, пікір білдіру еркіндігі, бейбіт мақсатта жиналыс бостандығы, бірлестіктер бостандығы секілді қарастырылған. Сонымен қатар, теңдік құқық бөлімінде келесідей мәселелер қарастырылған: біріншіден, Заң негізінде барлық адамдардың теңдігі және мемлекет тарапынан қолдау көрсету. Заң жеке тұлғаларға қатысты айырмашылық жасамайды және барлығы үшін бірдей қолданылады және әркімнің нәсіліне, ұлттық немесе этникалық шығу тегіне, түсіне, дініне, жынысы, жасына байланысты немесе ақыл-ойының, мүмкіндіктері шектеулі секілді айырмашылықтарына қарамастан, әрбір адам заң алдында тең қорғалуы қажет. Екіншіден,

Әлеуметтік қорғау бағдарламалары халықтың немесе топтардың қолайсыз жағдайларда, атап айтқанда олардың нәсіліне, ұлттық немесе этникалық шығу тегіне, түсіне, дініне, жынысына, жасына немесе нәсіліне байланысты жағдайын жақсартуға бағытталған заңдарды, бағдарламаларды немесе іс-әрекеттерді қабылдауға кедергі келтірмеу секілді мәселелерді қарастырған.

Классикалық иммиграциялық елдерде мемлекет мәдени, этникалық және ұлттық шағын топтарға жауапты. Осыған байланысты этномәдени үрдістер динамикасы тек иммиграция-ның ұлғаюымен қатар аймақтық этномәдени қозғалыстардың дамуымен байланысты АҚШ, Канада, Австралияның классикалық иммиграциялық елдерде және Еуропа елдерінің көпмәдениеттілігінің негізгі формасы - мультикультурализм қалыптасты [7].

«Мультикультурализм» ұғымы «мәдени плюрализм» және «полиэтникалық» сияқты санаттармен тығыз байланысты, ал кейде тіпті синонимдік ұғымдар ретінде қабылданады. Осылайша, Колумбия энциклопедиясында бұл терминдер балама ретінде пайдаланылады, дегенмен, біздің ойымызша, олар тек қоғамның мәдени және этникалық алуан түрлілігінің фактісін тану арқылы біріктіріледі. Ең басты айырмашылығы - бұл полиэтникалық әртүрлілік үшін реттеуші әдістерді дамытуды білдірмейді. Мәдениеттік плюрализм, этникалық топтардан айырмашылығы, этникалық шағын мәдениетін тұтастай алғанда қоғамның заңдары мен құндылықтарына сәйкес келетін біртекті қоғамды сипаттау үшін қолданылады. Көп мәдениетті қоғам, барлық мәдениеттердің теңдігі, олардың толерантты диалогын білдіреді.

«Мультикультурализм» ұғымы, әрине, оны қолдану ауқымын анықтауды талап етеді. Оның үстіне, терминнің түсіндірмелері түсіндірілмегендіктен, оның мәні мағыналы болып көрінеді. Әдетте «мультикультурализм» терминінің аясында кең мағынада біз мәдениетаралық қақтығыс-еркіндіктің парадигмасын түсінеміз, оның үстемдік қағидасы басым ортада шағын топтардың этномәдениетті, тілдік, конфессиялық және басқа да ерекшеліктерін сақтау және қолдау болып табылады [8].

«Мультикультурализм» тар мағынасында - этномәдени бірлестіктердің тең құқылы өмір сүру қағидасы бойынша политехникалық қоғамдар әлеуметтік үйлесімділік пен тұрақтылық стратегиясын жүзеге асыратын мемлекеттік саясат. Мұндай саясат теорияда толеранттылық мәдениетін қалыптастыруға септігін тигізуі керек, бірақ ол қоғамға жиі агрессивті түрде енеді, бұл төзімсіздік табынушылық туралы сөйлесу уақыты келді. Осы екі анықтамаларда мәдени сәйкестілік басым этникалық аспектілерді көрсететіндіктен, мультикультурализмнің концепциялық көрінісінде олардың контекстік тарылығын атап өту маңызды.

Қорыта айтқанда, «Мультикультурализм» кеңінен тарағанына қарамастан, саяси топтарда ұғымның мазмұны туралы бірде-бір идея жоқ. Мысалы, Канаданың, Австралия мен Жаңа Зеландияның саяси дәстүрлерінде мультикультурализм этникалық және мәдени әртүрлілікті қолдау және әр түрлі этникалық және мәдени шағын бөлікке қатысты саясатты енгізу: әртүрлі байырғы халықтардың ұлттық шағын бөліктері мен жаңа иммигранттарға қатысты саясатты қарастырады. Әртүрлі шағын топтарға қатысты нақты шаралар әртүрлі болуы мүмкін, бірақ саяси дискурста да, саяси ғылым әдебиетінде де олар көбінесе бір атаумен біріктіріледі. Еуропада мультикультурализм көбінесе көшіп-қонушылардың ерекше мәдени ерекшелігін қолдауға арналған нақты саясат болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Наумов Ф.В. Модели Языковой политики в мультикультурализме // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. - 2016. - № 1 - С.21-30.

2. Глобализация и мультикультурализм (монография). / отв. ред. Н.С.Кирабаев. –М.: Изд-во РУДН, - 2005. - 331с.

3. Ананьева Е.П. Типология мультикультурализма в структуре социальных изменений // ҚазҰУ хабаршысы /Философия сериясы. Саясаттану. Мәдениеттану сериясы. -2014. - №4. – С. 233-239

4. Веретевская А.В. Значение и значимость мультикультурализма // Политическая наука. – 2010. -№1. -С. 29-45.

5.КравченкоС. А. Социологический энциклопедический англорусский словарь. Более 15000 слов. / Москва: Руссо, - 2002. - 522 с.

6. Day, Richard, 2000, Multiculturalism and the History of Canadian Diversity (Toronto, ON: University of Toronto Press) 465 p.

7. Куропятник А.И. Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильно-сти полиэтнических обществ: дис. ...док. социол. наук: 22.00.04. – СПб.:СПГУ, 2000. - 332с.

8. Ильин А.Н. Массовая культура и субкультуры современного общества: специфика соотношения // ОНС: Общественные науки и современность. – 2011. - №4. – С. 167-176.

References:

1. Naumov F.V. Models of language policy in multiculturalism // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Cultural studies and art history. - 2016. - No. 1-p. 21-30.

2. Globalization and multiculturalism (monograph). / ed. by N. S. Kirabayev. - M.: RUDN Publishing House, - 2005. - 331s.

3. Ananyeva E. P. Typology of multiculturalism in the structure of social changes. Sayasattanu. Madeniettanu seriyasi. -2014. - No. 4. - pp. 233-239.

4. Veretevskaya A.V. The meaning and significance of multiculturalism / / Politicheskaya nauka. - 2010. - No. 1. - pp. 29-45

5. Kravchenko S. A. Sotsiologicheskiy enciklopedicheskiy anglo-Russian dictionary. More than 15,000 words. / Moscow: Russo, - 2002. - 522 p.

6. Day, Richard, 2000, Multiculturalism and the History of Canadian Diversity (Toronto, ON: University of Toronto Press) 465 p.

7. Kuropyatnik A. I. Multiculturalism: ideology and policy of social stability of polyethnic societies: dis. ... doc. of social sciences: 22.00.04. - St. Petersburg: SPSU, 2000. - 332s.

8. Ilyin A. N. Mass culture and subcultures of modern society: the specifics of the ratio.: Social Sciences and Modernity. - 2011. - No. 4. - pp. 167-176.

УДК 316.45
МРНТИ 04.41.61 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.11*

Э.О. Столярова[1]

[1]к.соц.н., главный научный сотрудник научно-исследовательского центра «Алтайтану» Аманжолов университета, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, eleonora193967@gmail.com

ДОСУГОВЫЕ ПРЕДПОЧТЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Современное городское пространство в Казахстане (история формирования, актуальные тенденции и перспективы)», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант AP08957082).

Аннотация

В статье представлены некоторые результаты социологического исследования «Ценностные установки и социальные практики казахской молодежи (на примере Восточно-Казахстанской области)». Основное внимание уделено вопросам досуговых предпочтений современной казахской молодежи. Основной исследовательский акцент сделан на сопоставлении интересов, ценностей и социальных практик трех групп респондентов, различающихся по времени социализации в городской среде – коренных горожан, недавно приехавших в город из сельской местности на учебу или работу, и тех, кто провел детство в селе, но уже несколько лет проходит процесс адаптации к городскому образу жизни. Такой подход позволяет авторам выявить алгоритм изменений ценностей, характерный для процессов модернизации казахской молодежи в контексте урбанизации. Особое внимание уделено досуговой сфере – предпочитаемые занятия, интересы в области литературы, кино и телесериальной продукции. Рассматривается влияние таких факторов, как урбанизация и глобализация на содержание свободного времяпрепровождения казахской городской молодежи. Поэтому, так важно понимать, каков цивилизационный выбор этой категории населения, какими ценностями она руководствует в различных сферах жизнедеятельности и какие поведенческие модели получают распространение в современном городском пространстве Казахстана.

Ключевые слова: казахская молодежь, урбанизация, ценности развития, традиционные ценности, досуг.

Э.О. Столярова[1]

[1]әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Аманжолов университетінің "Алтайтану" ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, Өскемен қаласы, Қазақстан, eleonora193967@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ БОС УАҚЫТЫН ТИІМДІ ӨТКІЗУ

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын (AP08957082 гранты) "Қазақстандағы заманауи қалалық кеңістік (қалыптасу тарихы, өзекті үрдістер мен перспективалар)" жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген

Аңдатпа

Мақалада "қазақ жастарының құндылықтары мен әлеуметтік тәжірибелері"(Шығыс Қазақстан облысы мысалында) әлеуметтік зерттеуінің кейбір нәтижелері келтірілген.

Негізгі зерттеу бағыты қалалық ортада әлеуметтену уақыты бойынша ерекшеленетін респонденттердің үш тобының мүдделерін, құндылықтары мен әлеуметтік тәжірибелерін – жақында қалаға ауылдық жерлерден оқуға немесе жұмысқа келген байырғы тұрғындар мен балалық шағын ауылда өткізген, бірақ бірнеше жылдан бері қалалық өмір салтына бейімделу процесін бастан өткеріп келе жатқан адамдарды салыстыруға бағытталған. Мұндай тәсіл авторларға урбанизация контексінде қазақ жастарын жаңғырту үдерістеріне тән құндылықтардың өзгеру алгоритмін анықтауға мүмкіндік береді. Негізгі назар қазіргі кезде демалыс мәселесіне - кәсіптерге, әдебиет, кино және телехикаялар саласындағы қызығушылықтардағы артықшылықтарға аударылады. Урбандалу және жаһандану сияқты факторлардың қазақ қалалық жастарының бос уақытын тиімді өткізуіне әсері қарастырылуда. Сондықтан, халықтың осы санатының өркениетті таңдауы қандай екенін, оның тыныс-тіршіліктің әртүрлі салаларында қандай құндылықтарды басқаратынын және Қазақстанның қазіргі заманғы қалалық кеңістігінде қандай мінез-құлық үлгілері таралатынын түсіну маңызды.

Түйінді сөздер: қазақ жастары, урбанизация, даму құндылықтары, дәстүрлі құндылықтар, бос уақыт.

E.O. Stolyarova[1]

[1] *candidate of Social Sciences, Chief Researcher of the Altaytanu Research Center of Amanzholov University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, eleonora193967@gmail.com*

LEISURE PREFERENCES OF MODERN KAZAKH YOUTH

The article was prepared within the framework of the project " Modern urban Space in Kazakhstan (history of formation, current trends and prospects)", funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant AP08957082)

Abstract

The article presents some results of the sociological study " Values and social practices of the Kazakh youth (on the example of the East Kazakhstan region)". The main attention is paid to the issues of leisure preferences of modern Kazakh youth. The main research focus is on comparing the interests, values, and social practices of three groups of respondents who differ in the time of socialization in the urban environment – indigenous citizens (group A), who recently came to the city from rural areas to study or work (group B), and those who spent their childhood in the village, but have been undergoing the process of adapting to the urban lifestyle for several years (group C). This approach allows the authors to identify the algorithm of changes in values characteristic of the processes of modernization of the Kazakh youth in the context of urbanization. Special attention is paid to the leisure sphere – preferred activities, interests in literature, movies, and television series. The influence of such factors as urbanization and globalization on the content of free time of the Kazakh urban youth is considered. Therefore, it is so important to understand what the civilizational choice of this category of the population is, what values it guides in various spheres of life and what behavioral models are becoming widespread in the modern urban space of Kazakhstan.

Keywords: Kazakh youth, urbanization, development values, traditional values, leisure.

Введение К особенностям современного состояния казахстанского социума можно отнести высокие темпы урбанизации и модернизации, с одной стороны, и высокую долю молодежи в половозрастной структуре – с другой. Уже сегодня стратегические процессы общественного, экономического, политического и культурного развития страны

показывают наибольшую интенсивность в городах, а в ближайшей перспективе они будут определяться казахстанской, в первую очередь, казахской городской молодежью. Поэтому, так важно понимать, каков цивилизационный выбор этой категории населения, какими ценностями она руководствует в различных сферах жизнедеятельности и какие поведенческие модели получают распространение в современном городском пространстве Казахстана.

Цель: В статье анализируются некоторые результаты социологического исследования «Ценностные установки и социальные практики казахской молодежи (на примере Восточно-Казахстанской области)» [1], которое состоялось в октябре-ноябре 2020 года. В данном материале представлены досуговые предпочтения, прежде всего, каковы предпочтения современной казахской молодежи, проживающей в городах Усть-Каменогорск и Семей. Какой выбор кино- или сериальной продукции в зависимости от стран производителей и жанровой направленности она делает. Научной новизной данного исследования является его междисциплинарный характер – активное использование демографических и социологических инструментов для достижения единой цели – получения объемного, многоаспектного представления о том, как различное время социализации в городской среде отражается на ценностных установках и социальных практиках современной казахской молодежи.

Материалы и методы: Исходя из цели и предмета социологического исследования был определен основной метод сбора и анализа информации – массовый опрос (количественный метод). В целом тематика исследования охватывала различные сферы жизнедеятельности современной городской казахской молодежи, но в данном материале представлены результаты, касающиеся досуговой сферы - интересов, выходящих за пределы основных приоритетов указанной возрастной категории – получения образования, начальной фазы профессиональной карьеры, перспектив семейной жизни. В социологическом опросе приняли участие более 500 представителей казахской молодежи в возрасте 17–25 лет, проживающих в гг. Усть-Каменогорск и Семей. Инструменты исследования в рамках проекта были разработаны автором данного материала самостоятельно, исходя из целей и задач всего проекта.

Обсуждение результатов Одними из первых в своих исследованиях стали поднимать вопросы урбанизации и внутренних миграцийв Казахстане Алексеенко А.Н. [2], Забировой А.Т. [3,4].

В тоже время, за период суверенного развития многие казахстанские ученые обращались и обращаются к вопросам социализации молодежи, хотя зачастую, фактор урбанизации в этих работах не акцентируется. Особое внимание эта проблематика привлекала в нулевые годы, что, вероятно, объясняется общей стабилизацией социально-экономического развития и страны и активной оценкой новых факторов влияния на молодое поколение. Отметим некоторых исследователей в этой области, работы которых оказали значимое влияние на позицию автора - Абдикерова Г. [5], Абдирайымова Г. [6,7], Какимжанова М. [8].

Результаты исследования: Отправной точкой в вопросах исследования систем ценностей различных групп молодежи выступает теория ценностей, получившая широкое распространение в современных социальных науках. В частности, авторы проекты ориентировались на World Values Surevey (WVS) - Исследование жизненных ценностей населения. Основное внимание уделено вопросам досуговых предпочтений современной казахской молодежи. Основной исследовательский акцент сделан на сопоставлении интересов, ценностей и социальных практик трех групп респондентов, различающихся по времени социализации в городской среде – коренных горожан (группа А), недавно приехавших в город из сельской местности на учебу или работу (группа В), и тех, кто провел детство в селе, но уже несколько лет проходит процесс адаптации к городскому образу жизни (группа С).

Усть-Каменогорск и Семей - самые крупные в Восточном Казахстане города, имеют значимые различия в истории своего развития. Усть-Каменогорск - областной центр в настоящее время и один из промышленных центров РК, в то время как Семей – на протяжении долгого времени формировался как центр торговли и культуры. Серьезно отличается и этнический состав населения этих городов.

Важную информацию о ценностных ориентирах сегодняшней казахской молодежи, проживающей в городах, могут дать ответы респондентов на вопрос: *Как Вы предпочитает проводить свое свободное время?* Обобщенные данные показывают, что наиболее популярными занятиями в свободное время для респондентов являются: занятия своим хобби, прогулки с друзьями, занятия спортом, общение с друзьями по телефону или в социальных сетях и интернет-серфинг.

Учитывая возможности и технологии современного медиапространства, особенно когда речь идет о молодежи («цифровом поколении»), фильмы, сериалы и музыка играют большую роль в формировании мировоззрения и ценностных ориентиров личности. Важнейшей особенностью современного медиарынка является его глобальность, то есть доступность продукции любой страны или региона в любой точке мира. Этот фактор определенно значительно влияет на выбор, который делают участники опроса. Вопросы о досуговых предпочтениях задавались в открытой форме, чтобы избежать любого навязывания представлений авторов проекта или подталкивания к определенным вариантам выбора.

Таблица 1 - Рейтинг предпочтений фильмов, сериалов и литературы в зависимости от страны/региона производителя.

Фильмы и сериалы		
Место в рейтинге	Страна/регион	Число упоминаний
1-2	США, Канада	30
1-2	Азиатские страны (Южная Корея, Япония, Турция)	30
3	Европейские страны (Великобритания, Германия, Испания, Франция)	9
4	Россия	3
5	Зарубежные страны	2
6	Казахстан	1
	Всего	75
Литература		
1	Америка, США, Канада	28
2	Казахстан	11
3	Мир, Зарубежная, Иностранная	8
4	Япония	7
5	Европейские страны (Великобритания, Франция)	3
6	Россия	3
	Всего	60

Интересно, что основные предпочтения респондентов имеют разнонаправленные векторы – нельзя утверждать, что интересы казахской молодежи полностью подвержены так называемой «вестернизации», многократно упоминаются медиа продукты азиатского производства – от Южной Кореи до Турции.

Значительно реже мы встречаем продукцию азиатского региона (Япония) когда речь заходит о литературе (Таблица 2), в этом случае безусловно преобладают книги американского и европейского авторства. Вероятно, большое влияние в данном случае оказывает дисбаланс на книжном рынке переводов – известно, что самыми переводимыми и издаваемыми произведениями художественной литературы являются книги

американских и европейских авторов. К тому же многие из этих произведений экранизируются, что привлекает дополнительное внимание молодежи к первоисточникам.

Какие жанры фильмов и сериалов пользуются наибольшей популярностью у респондентов? Данные исследования показали, что современная казахская молодежь делает выбор, мало отличающийся от их сверстников по всему миру (Таблица 2). В тройке лидеров с заметным отрывом – драмы/мелодрамы, комедии, ужасы (хорроры).

Первые три позиции в рейтинге книг занимают драмы, фантастика/фэнтези, а также литература по психологии. Последнее свидетельствует о значительном запросе на самопознание и саморазвитие, характерном для современного глобального социума. Отдельно стоит отметить низкий интерес к приключенческой литературе, сказкам и поэзии. И если первые две из упомянутых позиций можно объяснить возрастными особенностями (можно сказать, что запрос на сказки и приключения трансформировался в запрос на фантастические сюжеты), редкое, фактически единичное упоминание стихов в числе предпочитаемого чтения, ставит не очень удобные вопросы к школьному образованию.

Таблица 2 - Рейтинг предпочтений фильмов, сериалов и литературы в зависимости от жанра/тематики.

Фильмы и сериалы		
Место в рейтинге	Жанр/тематика	Число упоминаний
1	Драмы, Мелодрамы, Дорамы, Романтика	38
2	Комедия	23
3	Ужасы	22
4	Фантастика, Фэнтези, Антиутопия	16
5	Детективы, Триллеры	13
6	Приключения, боевики	10
7	Аниме, яой, седзе	4
8	Документальные, Исторические	3
	Всего	129
Литература		
1	Драма, Романы	14
2	Фантастика, Фэнтези, Антиутопия	13
3	Психология/мотивационная литература	12
4	Казахская литература	8
5	Классика	6
6	Детективы, Триллеры	5
7	Научно-популярные, Исторические	3
8-9-10	Философия	2
8-9-10	Бизнес	2
8-9-10	Саморазвитие	2
11-12-13	Приключения	1
11-12-13	Сказки	1
11-12-13	Стихи	1
	Всего	70

Большое разнообразие жанров фильмов, сериалов и книг, отмеченное участниками опроса, имеет гендерную специфику: драмы, мелодрамы, романы и аниме предпочитают девушки, а детективы, триллеры, боевики и т.д. чаще указывают молодые люди. Так как источником всей этой информации является интернет, то нет заметной разницы в предпочтениях разных групп.

Отметим лишь, что один респондент, указавший Казахстан в качестве предпочитаемой страны производителя кино- и сериальной продукции, принадлежит к группе В. Среди тех 11 опрошенных, кто указал казахскую литературу - по 5 человек из групп В и С, 1 человек из группы А.

Музыкальные интересы участников опроса полностью глобализированы. Из жанров чаще всего называли К-поп (особое музыкальное направление из Южной Кореи, чрезвычайно популярное у молодежи во всем мире), многие респонденты указывали американскую и британскую музыку (рок, блюз, джаз, различные направления поп-музыки). Из восьми ответов, отмечающих интерес к казахстанской/казахской музыке, пять были даны представителями группы В, два – представителями группы С, один – представителем группы А. Судя по полученным данным, коренные горожане проявляют меньшую заинтересованность в казахстанской/казахской музыке, литературе, кино- и сериальной продукции, чем выходцы из сельской местности.

Таким образом, в ходе исследования было выявлено, что наиболее привлекательными занятиями в свободное время для современных молодых казахов являются: занятия своим хобби, прогулки с друзьями, занятия спортом, общение с друзьями по телефону или в социальных сетях и интернет-серфинг. Так как высокоскоростной интернет и устойчивая мобильная связь в Казахстане пока доступны в основном в городах, можно предположить, что распространение таких форм времяпрепровождения является своеобразной городской социальной практикой.

Заключение

По результатам исследования можно сделать ряд выводов:

Круг культурных интересов респондентов, независимо от города проживания (музыка, кинофильмы и сериалы, литература) очень широк и полностью глобализирован. В числе предпочтений - медиа продукция США, Великобритании, стран Евросоюза, современная азиатская культура представлена, в основном, медиа продукцией Южной Кореи. Такая культурная направленность способствует формированию открытого мышления и, без сомнения, отражает ценности развития. В тоже время, казахская городская молодежь проявляет мало интереса к отечественной музыке, литературе, кино- и сериальной продукции. Вероятно, это свидетельствует о недостаточной конкурентоспособности современного казахстанского производства в этих областях деятельности на фоне открытого доступа к глобальному информационному пространству.

Список использованной литературы:

1. Столярова Э.О., Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н., Аналитический отчет по результатам социологического исследования «Ценностные установки и социальные практики казахской молодежи (на примере Восточно-Казахстанской области)». – Усть-Каменогорск: Издательство «Медиа-Альянс», 2020. – 120 с.

2. Алексеенко А.Н. Место встречи Усть-Каменогорск: два мира, два образа жизни в поисках взаимодействия и сотрудничества. ИМЭП. - Астана-Алматы, 2016. -144 с.

3. Забирова А.Т. Миграция, урбанизация и идентификация у казахов. - Астана: Nits Ghylym, 2002. -134 с.

4. Забирова А.Т. Тенденции миграционной подвижности казахов (на примере Астаны) // Социологические исследования. 2002. - №9. - С. 93–100.

5. Абдикерова Г. Новые модели социализации личности в условиях глобализации // Глобализация и вопросы социокультурной адаптации. II конгресс социологов Казахстана. Сборник материалов. Часть 1. Астана 2005. – С. 3–7.

6. Абдираимова Г. Ценностные ориентации современной молодежи. Социологический анализ: Монография. Алматы: из-во «БАЭР», 2005. – 328 с.

7. Абдирайымова Г. Глобальная трансформация общества и структура жизненных ценностей казахстанской молодежи // Глобализация и вопросы

социокультурной адаптации. II конгресс социологов Казахстана. Сборник материалов. Часть 1. – Астана, 2005. – С. 7–12

8. Какимжанова М. Социализация и социальная адаптация: общее и особенное // Саясат. – 2006. – № 12. – С. 40–44

References:

1 Stolyarova E.O., Aubakirova ZH.S., Alekseenko A.N., Analiticheskij otchet po rezul'tatam sociologicheskogo issledovaniya «Cennostnye ustanovki i social'nye praktiki kazahskoj molodezhi (na primere Vostochno-Kazahstanskoj oblasti)». – Ust'-Kamenogorsk: Izdatel'stvo «Media-Al'yans», 2020. – 120 s.

2 Alekseenko A.N. Mesto vstrechi Ust'-Kamenogorsk: dva mira, dva obraza zhizni v poiskah vzaimodejstviya i sotrudnichestva. IMEP. - Astana-Almaty, 2016. -144 s.

3 Zabirova A.T. Migraciya, urbanizaciya i identifikaciya u kazahov. - Astana: Nits Ghylym, 2002. -134 s.

4 Zabirova A.T. Tendencii migracionnoj podvizhnosti kazahov (na primere Astany) // Sociologicheskie issledovaniya. 2002. - №9. - S. 93–100.

5 Abdikerova G. Novye modeli socializacii lichnosti v usloviyah globalizacii // Globalizaciya i voprosy sociokul'turnoj adaptacii. II kongress sociologov Kazahstana. Sbornik materialov. CHast' 1. Astana 2005. – S. 3–7.

6 Abdiraiymova G. Cennostnye orientacii sovremennoj molodezhi. Sociologicheskij analiz: Monografiya. Almaty: iz-vo «BAER», 2005. – 328 s.

7 Abdirajymova G. Global'naya transformaciya obshchestva i struktura zhiznennyh cennostej kazahstanskoj molodezhi // Globalizaciya i voprosy sociokul'turnoj adaptacii. II kongress sociologov Kazahstana. Sbornik materialov. CHast' 1. – Astana, 2005. – S. 7-12

8 Kakimzhanova M. Socializaciya i social'naya adaptaciya: obshchee i osobennoe // Sayasat. – 2006. – № 12. – S. 40–44.

УДК 327(476:574)(091)
«1995/2009»:930.253 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.12*
МРНТИ 03.20.11

Е.А. Александрович[1]

[1]*Научный сотрудник, Институт истории НАН Беларуси,*
Республика Беларусь, г. Минск, ул. Академическая, 1. E-mail: a_alyona@mail.ru

ДОКУМЕНТЫ АРХИВА МИНИСТЕРСТВА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ РАЗВИТИЯ БЕЛОРУССКО-КАЗАХСТАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ В 1995-2009 гг.

Аннотация

В статье на основе анализа документов Архива Министерства иностранных дел Республики Беларусь выделены приоритетные направления двустороннего взаимодействия Беларуси и Казахстана с 1995 по 2009 гг.: сотрудничество в рамках международных организаций и интеграционных объединений, торгово-экономическое и гуманитарное сотрудничество. Несмотря на существующие публикации, в которых в той или иной степени рассмотрены белорусско-казахстанские отношения, политической и гуманитарной сферам не уделено должного внимания.

Дана характеристика документов по уровню информативности, научной ценности и значимости, что позволило более глубоко и профессионально изучить историю белорусско-казахстанских отношений. Автор опиралась на принципы историзма, использовала общенаучные (анализ, синтез, индукция) и специально-исторические методы (историко-сравнительный и историко-системный).

Анализ документов позволил сформировать мнение о том, страны имели схожие позиции на международной арене, что создавало климат доверия между двумя государствами. В тоже время взгляды на интеграционные процессы на постсоветском пространстве несколько отличались. В торгово-экономическом сотрудничестве имелись факторы, которые сдерживали увеличение товарооборота. Благодаря изученным архивным документам выяснено каким образом белорусская диаспора продвигала экономические интересы своей страны в Казахстане.

Ключевые слова: белорусско-казахстанские отношения, Беларусь, Казахстан, архивные документы, Министерство иностранных дел.

Е.А. Александрович[1]

[1]*Беларуссия Ұлттық Ғылым Академиясының Тарих институтының ғылыми қызметкері,*
Беларусь Республикасы, Минск, ул. Академиялық, 1. E-mail: a_alyona@mail.ru

БЕЛОРУСИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ СЫРТҚЫ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ МҰРАҒАТЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫ 1995-2009 ЖЫЛДАРДА БЕЛОРУСИЯ-ҚАЗАҚСТАН ҚАРЫМ-КАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУЫН ЗЕРТТЕУ ҮШІН МАҢЫЗДЫ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Беларусь Республикасы Сыртқы істер министрлігі архивінің құжаттарын талдау негізінде мақалада Беларуссия мен Қазақстан арасындағы 1995 жылдан 2009 жылға дейінгі екіжақты ынтымақтастықтың басым бағыттары көрсетілген: халықаралық ұйымдар мен интеграциялық бірлестіктер шеңберіндегі ынтымақтастық, сауда-экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастық. Беларусь-қазақ қатынастары бір деңгейде қарастырылатын қолданыстағы басылымдарға қарамастан, саяси және гуманитарлық салаларға тиісті көңіл бөлінбеді.

Ақпараттық мазмұнына, ғылыми құндылығы мен маңыздылығына байланысты құжаттардың сипаттамалары берілген, бұл беларусь-қазақ қатынастарының тарихын тереңірек және кәсіби түрде зерттеуге мүмкіндік берді. Автор тарихшылдық ұстанымдарға сүйеніп, жалпы ғылыми (талдау, синтез, индукция) және арнайы-тарихи (тарихи-салыстырмалы және тарихи-жүйелік) әдістерді қолданды.

Құжаттарды талдау елдердің халықаралық аренадағы ұстанымдары ұқсас деген пікір қалыптастыруға мүмкіндік берді, бұл екі мемлекет арасында сенім ахуалын қалыптастырды. Сонымен бірге посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық процестерге көзқарастар біршама өзгеше болды. Сауда-экономикалық ынтымақтастықта сауданың өсуіне кедергі болатын факторлар болды. Зерттелген мұрағат құжаттарының арқасында беларусь диаспорасы өз елінің экономикалық мүдделерін Қазақстанда қалай алға тартқандығы анықталды.

Кілт сөздер: Беларусь-Қазақстан қатынастары, Беларуссия, Қазақстан, мұрағат құжаттары, Сыртқы істер министрлігі.

E.A. Aleksandrovich[1]

[1]*Researcher, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Republic of Belarus, Minsk, st. Academic, 1. E-mail: a_alyona@mail.ru*

DOCUMENTS OF THE ARCHIVE OF THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF BELARUS AS AN IMPORTANT SOURCE FOR STUDYING THE DEVELOPMENT OF BELARUSIAN-KAZAKHSTAN RELATIONS IN 1995-2009

Abstract

Based on the analysis of documents from the Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Belarus, the article highlights the priority areas of bilateral cooperation between Belarus and Kazakhstan from 1995 to 2009: cooperation within international organizations and integration associations, trade, economic and humanitarian cooperation. Despite the existing publications, in which the Belarusian-Kazakh relations are considered to one degree or another, due attention is not paid to the political and humanitarian spheres.

The characteristics of documents in terms of information content, scientific value and significance are given, which made it possible to more deeply and professionally study the history of Belarusian-Kazakh relations. The author relied on the principles of historicism, used general scientific (analysis, synthesis, induction) and special historical methods (historical-comparative and historical-systemic).

The analysis of the documents made it possible to form an opinion that the countries had similar positions in the international arena, which created a climate of trust between the two

states. At the same time, the views on the integration processes in the post-Soviet space were somewhat different. There were factors in trade and economic cooperation that hindered the increase in trade turnover. Due to the studied archival documents, it was found out how the Belarusian diaspora promoted the economic interests of their country in Kazakhstan.

Key words: Belarusian-Kazakh relations, Belarus, Kazakhstan, archival documents, Ministry of Foreign Affairs.

Введение. Связи и контакты между народами Беларуси и Казахстана существовали давно. Это были по-настоящему дружественные, искренние и конструктивные отношения. В истории существует множество примеров, когда белорусы и казахи с сочувствием относились к чужой беде, помогали друг другу в трудную минуту. Так в 1930-е гг. казахи, познавшие голод, измученным и обессиленным женщинам, родственникам репрессированных белорусских «врагов народа», отбывавшим незаслуженное наказание в Акмолинском лагере жен изменников Родины, бросали камушки, в которых впоследствии осужденные распознавали курт. В июне 1941 г. вместе встали на защиту Брестской крепости. В период нахождения в составе СССР экономики обеих республик взаимно дополняли друг друга. На национальные языки переводились произведения классиков белорусской и казахской литературы.

Изучение и научное осмысление проблемы белорусско-казахстанских отношений в период независимости тесно связано с выявлением в белорусских и зарубежных архивах необходимой информации, позволяющей проследить развитие сотрудничества Республики Беларусь с Республикой Казахстан.

Основной корпус белорусских первоисточников по проблеме сотрудничества Беларуси и Казахстана в 1995-2009 гг. содержится в ведомственном Архиве Министерства иностранных дел Республики Беларусь (МИД РБ). К сожалению, по независимым от автора причинам, выявить наличие или отсутствие документов более раннего и позднего периодов не представлялось возможным. Прежде всего, это связано со спецификой работы архивной службы ведомства, которое с определенного времени закрыло непосредственный доступ к описям фондов внешним исследователям, а также провело отбор и предоставило к изучению материалы только данного отрезка времени. Тем не менее, среди выявленных материалов научный интерес представляли документы непосредственно самого МИДа и документы, исходящие из министерств и ведомств, государственных органов, ведомств и дипломатических представительств Беларуси и Казахстана, международных общественных организаций. Среди них — переписка МИД РБ с посольством Беларуси в столице Казахстана, отдельными министерствами и ведомствами Беларуси, отчеты о работе, о проводимых переговорах, информации и справки для МИДа, протоколы заседаний Межправительственной белорусско-казахстанской комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству, документы Постоянного представительства Республики Беларусь в ООН, переписка государственных учреждений Республики Беларусь с международными общественными организациями.

Цель данной статьи — проанализировать документы Архива МИД РБ и выявить основные направления в сотрудничестве двух государств в данный период.

Материалы и методы. Методологическая основа статьи основывается на принципах историзма, опоры на исторические источники и ценностного подхода. Исследование проводилось с использованием таких общенаучных методов как анализ и синтез, что позволило из целого пласта документов выделить те, которые характеризуют отдельные направления в сотрудничестве двух государств. Метод индукции способствовал выявлению общей проблемы невысокого товарооборота двух стран в конце 1990-х — начале 2000-х гг. путем нахождения единичных негативных явлений в торгово-экономическом сотрудничестве. Использование историко-сравнительного метода позволило сопоставить национальные интересы Беларуси и Казахстана и позиции их руководства по отношению к интеграции. Применение историко-системного метода предоставило возможность обозначить сферы взаимодействия двух стран.

Обсуждение. На сегодняшний день существуют публикации, в которых в той или иной степени рассмотрены белорусско-казахстанские отношения. Экономические аспекты были изучены Л. Пакуш, которая с 1997 по 2006 гг. являлась Чрезвычайным и Полномочным Послом Республики Беларусь в Республике Казахстан [10]. В 2001 г. этим же автором была издана монография, посвященная истории белорусско-казахстанских отношений. Большая ценность данной публикации для белорусского исследователя заключается в том, что она содержит много полезной информации статистического и личного характера из материалов казахстанских архивов [11]. В тоже время политической и гуманитарной сферам сотрудничества Беларуси и Казахстана не было уделено должного внимания. В 2016 г. белорусско-казахстанские отношения в условиях углубления евразийской интеграции (в 2011-2015 гг.) были комплексно рассмотрены в публикации А. Тихомирова [12].

Результаты исследования. Документальные материалы из фондов ведомственного Архива МИД РБ являются ценным источником по изучению развития двустороннего сотрудничества Республики Беларусь и Республики Казахстан после обретения ими независимости. Среди таких материалов наибольший интерес для исследователя представляют документы Постоянного представительства Республики Беларусь в ООН: справки, отчеты, докладные записки, заявления для прессы и др., позволяющие определить национальные интересы обоих государств в данное время. Так в отчете об участии на 52 сессии Генеральной Ассамблеи ООН в 1997 г. подчеркивалось, что Беларусь и Казахстан «стали соавторами резолюций по международному чернобыльскому сотрудничеству» и «международному сотрудничеству, направленному на реабилитацию Семипалатинского региона» [1, 20]. В материалах Первого комитета 53-й сессии Генеральной ассамблеи ООН в 1998 г. отмечается поддержка Республики Казахстан, оказанная Республике Беларусь в проекте «Регионального разоружения», направленного на создание зон, свободных от ядерного оружия во всем мире, включая Европу и Центральную Азию [1, 409]. В свою очередь Республика Беларусь на этой же сессии Генассамлеи ООН выступила соавтором резолюции по реабилитации экологии, населения и экономического развития Семипалатинского региона в Казахстане. Руководство Казахстана расценило эту поддержку Республики Беларусь «как свидетельство ее конструктивной внешней политики и проявление дружественного отношения к казахстанскому народу» [1, 435].

Значительная часть документов архива посвящены проблемам интеграции. Следует отметить, что рассматриваемый период является временем, когда обе республики становятся значимыми участниками интеграционных процессов на постсоветском пространстве. В 1995 г. президентами Беларуси, Казахстана и России был подписан договор о создании Таможенного союза. В 1996 г. Беларусь и Россия подписали договор о создании Союза Беларуси и России. Подписание последнего привлекло определенное внимание со стороны мировых политиков, ученых и специалистов. Несмотря на то, что белорусское руководство объясняло свои действия в основном экономическими причинами, многие видели в этом потерю независимости Беларуси. Большую научную ценность в изучении данного вопроса представляет переписка МИДа РБ с Советом Министров РБ, раскрывающая отношение казахстанского лидера к Союзному государству. Согласно этому документу Президент Казахстана Н. Назарбаев был скептически настроен по поводу образования нового союза. По словам главы государства «Республика Казахстан не намерена вступать ни в какие союзы, включая Союз Беларуси и России и это не мое личное желание и даже не политический вопрос, это волеизъявление народа. Поэтому Казахстан будет развиваться как независимое суверенное государство» [2, 62].

Помимо политической составляющей в документах можно найти информацию, раскрывающую проблемы экономического характера новых интеграционных объединений. Например, информационно-аналитическая записка Министерства иностранных дел Республики Беларусь за 1999 г. указывает на существование проблем,

которые сдерживают развитие интеграционных процессов и на возможные пути их преодоления: «…Одной из проблем являются высокие транзитные железнодорожные тарифы, применяемые российскими железными дорогами, которые не способствуют увеличению грузопотоков между нашими государствами. На многие виды грузов введены и действуют повышающие коэффициенты. Введение понижающих коэффициентов позволит активизировать сотрудничество предприятий Беларуси и Казахстана, которые испытывают острую необходимость в сырье, оборудовании и материалах» [2, 131].

Самый обширный материал архивных документов посвящен экономическому развитию двух государств, что свидетельствует о доминировании именно экономического сотрудничества в рассматриваемый период. Важной группой таких документов являются протоколы, докладные и информационно-аналитические записки Межправительственной белорусско-казахстанской комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству, по которым можно проследить эволюцию развития двусторонних торгово-экономических отношений, их успехи и проблемы. Весьма ценной для исследователя стала информация о выполнении Протокола второго заседания межправительственной белорусско-казахстанской торгово-экономической комиссии, которая раскрывает причины возникших проблем в сотрудничестве. Например, негативным моментом, который не способствовал увеличению взаимной торговли стало отсутствие системности в работе совместной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству. Созданная в 1996 г. комиссия первое заседание провела 18 июня 1998 г., а второе — 5-6 марта 2002 г. Заседания комиссии проводились нерегулярно, зачастую откладывались на более поздние сроки. Согласно этой информации, задержка заседаний часто происходила по вине казахстанской стороны. Причиной становились «подготовительные работы по смене столицы», «частая смена правительства», «невыполнение обещаний по подготовке документов, затягивание подтверждений о составе комиссий» [1, 154]. Кроме этого «государственные ведомства двух стран не в полной мере выполняли протокольные поручения по реализации договоренностей и осуществляли недостаточный контроль за их исполнением» [1, 199].

Одним не менее важным архивным документом внешнеполитического ведомства Республики Беларусь стал отчет советника по торгово-экономическим вопросам дипломатического представительства Беларуси в Казахстане. В частности, в подобном отчете за 2004 г. приведена информация, позволяющая сформировать представление о развитии сотрудничества в сфере взаимных инвестиций и о вкладе дипломатического представительства в развитие двустороннего сотрудничества. Согласно которому «Казахстан в последние два года имеет определенные возможности по инвестированию в экономики других стран. В этой связи Посольство проводит встречи с крупными банками Казахстана, на которых информирует о возможностях инвестирования в Республику Беларусь, а также доводит сведения об инвестиционных проектах. …Беларусь пока не рассматривается Казахстаном как страна, куда будут вкладываться казахстанские инвестиции» [3, 22].

Существенный фактологический, а также уникальный статистический материал содержит переписка с Посольством Республики Беларусь в Республике Казахстан по вопросам двустороннего и многостороннего сотрудничества. Так в документе о конъюнктуре рынков для белорусских государственных министерств и ведомств предоставлена стоимость отдельных импортируемых Казахстаном товаров, проанализированы причины утраты казахстанского рынка для отдельных категорий белорусской продукции, а также даны рекомендации по сохранению позиций и наращиванию дальнейших объемов экспорта с учетом сложившейся ситуации [4, 78]. Кроме того, переписка включает информацию о социально-экономическом положении и развитии политической ситуации в Казахстане, об итогах президентских выборов, о региональном сотрудничестве, о культурных акциях и работе с диаспорой [5].

Архивные документы белорусского внешнеполитического ведомства содержат небольшой, но очень значимый материал, касающийся развития социально-гуманитарной

сферы сотрудничества. Среди подобных документов наибольший интерес представляют материалы Министерства труда и социальной защиты Республики Беларусь, обращение международной общественной организации «Союз ветеранов Чернобыля», переписка с Комитетом по делам религий и национальностей при Совете Министров Республики Беларусь и указанная ранее переписка с Посольством Республики Беларусь в Республике Казахстан.

Обращение международной общественной организации «Союз ветеранов Чернобыля» к Комитету по проблемам последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС при Совете Министров Республики Беларусь о награждении правительственными наградами Республики Беларусь активистов организации позволило узнать о том, что в Казахстане придавалось важное значение проблеме последствий аварии на ЧАЭС. «Более 30 тыс. казахстанцев, не зная последствий, выполнили с честью свой гражданский и воинский долг, приняли участие в ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. Получив огромные дозы радиоактивного излучения многие стали инвалидами» [6, 213].

Материалы Министерства труда и социальной защиты содержат информацию о подготовке и согласовании проектов, договоров и соглашений по обеспечению правовой и социальной защиты граждан Беларуси, проживающих на территории Казахстана и граждан Казахстана, проживающих в Беларуси, и их трудоустройства [6, 206].

Важная роль в поддержании связей с соотечественниками за рубежом принадлежит государственным структурам, поэтому переписка с Комитетом по делам религий и национальностей при Совете Министров Республики Беларусь является ценным источником информации по изучению проблем организации взаимоотношений государства с диаспорой. Данные материалы позволяют узнать об оказываемой помощи со стороны государственных ведомств Беларуси и Казахстана белорусским национально-культурным центрам «с учетом реальных возможностей», о «разработке проекта Государственной программы «Белорусы в мире» и о существующей проблеме финансирования [7, 67].

Наиболее информативным документом по изучению диаспоры является переписка с Посольством Республики Беларусь в Республике Казахстан. Данные документы позволяют посмотреть на диаспору как на непосредственного участника белорусско-казахстанских двусторонних отношений. Причем не только в культурной сфере, посредством различных культурных мероприятий, но и в торгово-экономической. Так в состав делегации Восточно-Казахстанской области, которая в июле 2002 г. находилась с визитом в г. Бресте, были включены представители белорусской диаспоры — братья Акуловы. Благодаря налаженным ими связям с белорусским сельхозпроизводителями был подписан контракт на приобретение этой областью 20 автомобилей «МАЗ-МАН» [8, 25]. Также оказывали поддержку в поиске партнеров на казахстанском рынке для ЗАО «Бобруйскмебель» и ОАО «Могилевлифтмаш» представители белорусской диаспоры из Атбасара, Костаная и Павлодара [9, 170].

Заключение. Таким образом, анализ документов Архива МИД РБ позволил выделить приоритетные направления двустороннего взаимодействия Беларуси и Казахстана. Среди них: сотрудничество в рамках международных организаций и интеграционных объединений, торгово-экономическое и гуманитарное сотрудничество. Исторический отрезок времени 1995-2009 гг. оставил после себя «след» конкретных исторических личностей и фактов, засвидетельствованных на страницах уникальных архивных документов, что дает возможность лучше понимать, а порой и сформировать собственное мнение о том, что создавало климат доверия между двумя государствами, какие факторы сдерживали развитие торгово-экономического сотрудничества и каким образом белорусская диаспора продвигала экономические интересы своей страны в Казахстане.

Список использованной литературы:

1. Архив Министерства иностранных дел РБ (Архив МИД РБ). Ф. 907. Оп. 2. Д. 1887а.

2. Архив МИД. Ф. 907. Оп. 09-13. Д. 6. Т. 1.

3. Архив МИД. Ф. 907. Оп. 11-08 (2004). Д. 12. Т. 2.
4. Архив МИД. Ф. 907. Оп. 11-12 (2005). Д. 20. Т. 1.
5. Архив МИД. Ф. 907. Оп. 11-12 (2005). Д. 21. Т. 2.
6. Архив МИД. Ф. 907. Оп. 11-08 (2004). Д. 13. Т. 3.
7. Архив МИД. Ф. 907. Оп. 09-09. Д. 8. Т. 2.
8. Архив МИД. Ф. 907. Оп. 11-12. Д. 10. Т. 1.
9. Архив МИД. Ф. 907. Оп. 11-08. Д. 10. Т. 4.
10. Пакуш, Л. Экономическое сотрудничество Беларуси и Казахстана. Состояние, проблемы, перспективы развития / Л. Пакуш. - Челябинск: Урал Л.Т.Д., 2001. - 174 с.
11. Пакуш, Л. Из истории белорусско-казахстанских отношений / Л. Пакуш. - Алматы: Гылым, 2001. - 131 с.
12. Тихомиров, А. Белорусско-казахстанские отношения в условиях углубления интеграции / А. Тихомиров // Актуальные проблемы международных отношений и глобального развития: сборник научных статей / сост. Е. А. Достанко; Центр международных исследований ФМО БГУ. – Вып. 4. – Минск, 2016. – С.184–196.

References:

1. incolarum, & de Republica a Ministerio Foreign Negotiis de Belarus (incolarum, & de Republica a Ministerio Foreign Negotiis et Belarus). F. 907. c. 2.D. 1887a.
2. Philoponus, de Ministerio Foreign Negotiis. F. 907. c. 09-13. D. 6.Vol. I.
3. Philoponus, de Ministerio Foreign Negotiis. F. 907. c. 11-08 (MMIV). D. 12.Vol. II.
4. Philoponus, de Ministerio Foreign Negotiis. F. 907. c. 11-12 (MMV). D. 20.Vol. I.
5. Philoponus, de Ministerio Foreign Negotiis. F. 907. c. 11-12 (MMV). D. 21.Vol. II.
6. Philoponus, de Ministerio Foreign Negotiis. F. 907. c. 11-08 (MMIV). D. 13.Vol. III.
7. Philoponus, de Ministerio Foreign Negotiis. F. 907. c. 09-09. D. 8.Vol. II.
8. Philoponus, de Ministerio Foreign Negotiis. F. 907. c. 11-12. D. 10.Vol. I.
9. Philoponus, de Ministerio Foreign Negotiis. F. 907. c. 11-08. D. 10.Vol. IV.
10. Pakush, L. Ekonomicheskoe sotrudnichestvo Belarusi i Kazakhstana. Sostoyanie, problemy, perspektivy razvitiya / L. Pakush. - Chelyabinsk: Ural L.T.D., 2001. - 174 s.
11. Pakush, L. Iz istorii belorussko-kazakhstanskikh otnoshenii / L. Pakush. - Almaty: Gylym, 2001. - 131 s
12. Tikhomirov, A. Belorussko-kazakhstanskie otnosheniya v usloviyakh uglubleniya integratsii / A. Tikhomirov // Aktual'nye problemy mezhdunarodnykh otnoshenii i global'nogo razvitiya: sbornik nauchnykh statei / sost. E. A. Dostanko; Tsentr mezhdunarodnykh issledovanii FMO BGU. – Vyp. 4. – Minsk, 2016. – S.184–196.

УДК 902.01:903.54
МРНТИ: 03.41.91 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.15*

С. Ярыгин[1], А. Умарходжиев[2], Н. Ильдеряков[3]

[1]PhD, «Археологическая экспедиция» ЖШС-нің ғылыми кеңесшісі,
Нур-Султан қ., Қазақстан. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com
[2]тарих ғылымдарының магистрі, «Археологическая экспедиция» ЖШС-нің директоры,
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: juvara2010@gmail.com
[3]археология и этнология магистрі,
«Археологическая экспедиция» ЖШС-нің ғылым жөніндегі орынбасары,
Нур-Султан қ., Қазақстан. E-mail: chuvash_nik@mail.ru

ТАУСАМАЛЫ ОБАЛЫ ҚОРЫМЫНЫҢ №33 И 34 ОБАЛАРЫН ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада 2020 жылдың мауысымында Алматы облысы, Ақсу ауданында «Археологическая экспедиция» ЖШС археологтары жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері берілген. Қазба жұмыстары Таусамалы атты обалы қорымының № 33 және 34 обаларында жүргізілген. Қорым Ақсу өзенінің бойында орналасқан және 80-нен астам обалардан тұрады. Қорымның планиграфиясы, оба үйінділерінің құрамы, жерлеу рәсімдері және қорымның солтүстігінде пазырық мәдениетіне жататын обаның табылуына байланысты (2019 жылғы апаттық қазба жұмыстары) Таусамалы қорымын кейінгі пазырық мәдениетіне жатқызамыз. Қорымның басқа обаларын зерттеу жұмыстарының барысында тас жәщіктерге жерленген (циста), бастарымен солтүстік-батыс бағытта жатқызылған жерлеу табылды. Обалардан алынған заттай материалдар ескерткішті б.з.д. I мың ж. аяғы деп тануға болады. Сол кездегі жерлеу рәсімдерінде тас немесе ағаштан жасалған жәщіктерді қолдану Жетісу өңірлерінде кездеседі. Мәселен б.з.д IV ғ-дан б.з. IV ғ. дейінгі ұқсас обалар сақ-үйсін уақытына жататын Қадырбай III, Қызыл-Еспе және т.б. кездеседі. Табылған жаңа обалар және олардың материалдары бұған дейін табылған материалдарды толтыра отырып, б.з.д. I мың ж. Саяно-Алтай мен Моңғолия көшпенділерімен байланысын көруге болады.

Кілт сөздер: Жетісу, ерте темір дәуірі, Таусамалы қорымы, ағаштан жасалған жәщіктер.

S. Yarygin [1], A. Umarkhojiyev [2], N. Ilderyakov [3]

[1]PhD, scientific consultant of LLP Archeological Expedition.
Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com
[2] Master of Historical Sciences, director of LLP Archeological Expedition.
Almaty, Kazakhstan. E-mail: juvara2010@gmail.com
[3]Master of Archeology and Ethnology,
Deputy Director for Science of LLP Archeological Expedition
Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: chuvash_nik@mail.ru

RESEARCHS OF KURGANS No. 33 AND 34 AT THE BURIAL GRAVE OF TAUSAMALY

Abstract

The article presents the materials of archaeological research carried out in the field season of 2020 in the Aksu district, Almaty region of the Republic of Kazakhstan, by the employees of the Archaeological Expedition LLP. The works were carried out on mounds 33 and 34 of the

Tausamaly burial ground. The burial ground consists of more than 80 embankments and occupies the entire alluvial cone of the Aksu River.The planigraphy of the burial ground, the construction of embankments, specific non-burial structures and the presence of a Pazyryk appearance on the northern outskirts of the monument (emergency excavations in 2019) made it possible to attribute the Tausamals to the Late Pazyryk type. As a result of new research, burials in stone boxes, on the back, with their heads in the northwestern sector, were revealed under the mounds of the mounds. Accompanying inventory and funeral rites allow the monuments to be dated to the end of the 1st millennium BC. Analogies are found in a small group of burials in stone and wooden boxes on the territory of Zhetysu. A similar type is found scattered among the mounds of the Sako-Usun time in the burial grounds of Kadyrbai III, at the Chilik tobacco state farm, Kzyl-Espe and others dating from the 4th century. BC. until the IV century. AD Newly examined burials in boxes supplement the available data, and their finding in a burial ground with pronounced Pazyryk features makes it possible to establish links for the entire group with the burial traditions of the nomads of Sayan-Altai and Mongolia at the end of the 1st millennium BC. and the turn of the era.

Keywords: Zhetysu, Early Iron Age, Tausamaly burial ground, burials in boxes.

С. Ярыгин[1], А. Умарходжиев[2], Н. Ильдеряков[3]

[1]PhD, научный консультант ТОО «Археологическая экспедиция»,
г. Нур-Султан, Казахстан. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com
[2]магистр исторических наук, директор ТОО «Археологическая экспедиция»,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: juvara2010@gmail.com
[3]магистр археологии и этнологии, заместитель директора по научной части
ТОО «Археологическая экспедиция»,
г. Нур-Султан, Казахстан, E-mail: chuvash_nik@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНОВ № 33 И 34 НА МОГИЛЬНИКЕ ТАУСАМАЛЫ

Аннотация

В статье представлены материалы археологических исследований, проведенных в полевом сезоне 2020 года в Аксуйском районе, Алматинской области Республики Казахстан, сотрудниками ТОО «Археологическая экспедиция». Работы проводились на курганах № 33 и 34 могильника Таусамалы. Могильник состоит из более 80 насыпей и занимает весь конус выноса реки Аксу. Планиграфия могильника, устройство насыпей, ритуально-поминальные сооружения и наличие на северной окраине памятника погребения пазырыкского облика (аварийные раскопки 2019 года) позволили отнести Таусамалы к позднепазырыкскому типу. В результате новых исследований под насыпями курганов выявлены погребения в каменных ящиках, на спине, головами в северо-западный сектор. Сопроводительный инвентарь и погребальный обряд позволяют датировать памятники концом I тыс. до н.э. Аналогии находятся в небольшой группе погребений в каменных и деревянных ящиках на территории Жетысу. Подобный тип встречается рассеяно среди курганов сако-усуньского времени в могильниках Кадырбай III, у Чиликского табак-совхоза, Кзыл-Эспе и других, датирующихся от IV в. до н.э. до IV в. н.э. Новые исследованные погребения в ящиках дополняют имеющиеся данные, а их нахождение в могильнике с ярко выраженными пазырыкскими чертами позволяют установить связи для всей группы с погребальными традициями кочевников Саяно-Алтая и Монголии конца I тыс. до н.э. и рубежа эр.

Ключевые слова: Жетысу, ранний железный век, могильник Таусамалы, погребения в ящиках.

Введение. В 2020 г. сотрудниками ТОО «Археологическая экспедиция» по заказу КГУ «Алматинский областной центр по охране историко-культурного наследия» реализован проект по поиску и раскопкам памятников пазырыкского типа в Аксуйском районе, Алматинской области. Предпосылками стали охранные работы 2019 г., в зоне строительства и реконструкции автомобильной дороги «Талдыкорган – Калбатау – Усть-Каменогорск» на участке км 325-410. В ходе проведенных археологических исследований на восточной окраине поселка Таусамалы обнаружен погребальный комплекс, имеющий ярко выраженные черты пазырыкской археологической культуры. При проведении разведывательных работ 2020 г., к югу от исследованного в 2019 г. кургана, обнаружен крупный могильник, получивший название Таусамалы. Для определения культурной принадлежности и хронологии могильника для исследования выбрано два кургана в его центре, получившие №№33 и 34. Осмотр территории могильника и его окрестностей позволил зафиксировать в отрогах хребта Кайракколь крупное святилище с многочисленными петроглифами и большой группой тамг и тамгообразных знаков.

Могильник расположен на конусе выноса реки Аксу, в ущелье хребта Кайракколь. Сохранившаяся часть выноса представляет собой выровненную площадку, которая под небольшим уклоном вниз расширяется от устья ущелья на север. Основная часть могильного поля вытянута по оси северо-восток – юго-запад на правом берегу реки, к юго-востоку от окраины п. Таусамалы. Длина могильника по оси СВ–ЮЗ – 1,4 км, ширина – 977 м. Всего зафиксировано около 80 насыпей. Ближайшие аналогии планиграфии могильника Таусамалы с поминально-ритуальными сооружениям в виде жертвенников и верениц балбалов, обнаруживаются в пазырыкской археологической культуре на территории Алтая.

Материалы и методы. Во время осуществления раскопок использовались стандартные археологические методы изучения курганных памятников с документацией всего процесса исследования. Курган № 33, диаметром 9,5 м, высотой 0,3 м, имел округлую в плане насыпь из земли и камня. Вокруг насыпи располагалась квадратная каменная ограда. Могильная яма находилась в центре подкурганной площадки на глубине 0,15 м от уровня погребенной поверхности. Устье ямы прямоугольных очертаний размерами 3,2×2,1 м. На глубине 0,45 м могильная яма сужалась до размеров каменного ящика. Заполнение ямы представляло собой светло-коричневую супесь с включением окатанных валунов и гальки. На глубине 0,2 м от погребенной поверхности располагалось каменное перекрытие ящика, состоявшее из четырех слоев сланцевых плит и плиток. Общая высота всего перекрытия составила 0,4 м.

Каменный ящик устроен из вертикально поставленных сланцевых плит, по 4 плиты длинных сторон и 2 плиты коротких. Средняя высота плит 0,4 м, ширина 0,5 м, толщина 0,05 м. Общая длина каменного ящика по верхним границам составила 2,4 м, ширина 0,7 м.

Вдоль длинной западной стены ящика на небольшой глубине находилось небольшое скопление переотложенных костей погребенного: зубы, фаланги правой руки, фрагменты ребер. Здесь же выявлен фрагмент железного заостренного стержня. Само погребение располагалось на глубине 0,6 м от уровня погребенной поверхности. Костяк был уложен на спину, головой на северо-запад. Ноги вытянуты, руки сложены в районе таза, голова немного приподнята. Отсутствуют кости левой руки ниже локтя, кости стоп. Черепная коробка деформирована из-за обрушения части перекрытия. Дно ящика грунтовое. Глубина могильной ямы 0,65 м от уровня погребенной поверхности.

В 4 м северо-восточнее основания кургана № 33 расположена плоская каменная выкладка (курган № 34), диаметром 4 м, высотой 0,1 м. Выкладка состояла из выложенных на глиняный раствор окатанных валунов. Под кладкой и частично за ее пределами был расположен развал сооружения из камней сланцевой породы.

Фиксируемые размеры составили 2,85×0,85×1,15 м, после расчистки более четко выявлен каменный ящик прямоугольной формы размерами 1,9×1,3 м.

На глубине 0,8 м от уровня погребенной поверхности расчищены костные останки погребенного, уложенного на спину. Под правой стороной тазобедренной кости и ребер расчищено бронзовое зеркало с массивным прямым бортиком и центральной петелькой. Зеркало было уложено петелькой и бортиком кверху. На поверхности зеркала прослежены остатки органики. Слева и справа от головы в районе височных костей найдены бронзовые серьги из проволоки. По всему периметру грудного и шейного отделов скелета погребенного выявлено порядка 15 пастовых бус плохой сохранности. В районе теменной части черепа найдена бронзовая шпилька, справа от шпильки обнаружены фрагменты отмученной охристой краски темно-бардового цвета. Диаметр фрагментов не превышает 1 см. Под бронзовой шпилькой в районе макушки черепа расчищен фрагмент плоского изделия из кости с просверленными по дуге пятью отверстиями.

К востоку от обоих сооружений (№№ 33 и 34) расположены вереницы балбалов, которые состоят из достаточно разрозненных окатанных валунов, идущих в восточном и юго-восточном направлениях. Длина восточной линии балбалов около 32 м, расстояние между камнями от 1 до 7 м.

Обсуждение. Организацией, раскопками и научным сопровождением, теоретическим анализом полученных данных занимались сотрудники ТОО «Археологическая экспедиция».

Результаты исследования. Погребальный обряд и инвентарь позволяет сделать несколько выводов относительно культурной принадлежности и хронологии могильника Таусамалы.

Погребальный обряд, зафиксированный в 2020 г. находит аналогии в небольшой группе погребений в каменных ящиках на территории Алматинской области, от Кербулакского района на востоке, до Жамбылского района на западе. Группа рассеянна среди курганов сако-усуньского времени в могильниках Кадырбай III, у Чиликского табак-совхоза, Кзыл-Эспе и других, которые датируются от IV в. до н.э. до IV в. н.э. (Агеева Е.И., 1959, С. 83-84, Рис. 2.13 – 14; она же 1961, С. 37; Акишев К.А., Кушаев Г.А., 1963, С. 88–89, 159, 203; Рис. 9, 71).

В кургане №33 обнаружен фрагмент железного заостренного стержня. В кургане № 34 найдено бронзовое зеркало с застежкой в чехле, бусы, серьги, шпилька и костяная накладка.

Длина фрагмента стержня 10,3 см, толщина у основания до 1,6 см. Железный фрагмент выявлен среди скоплений костей погребенного и мелких грызунов, что дает основание предполагать переотложенное состояние находки. Два подобных стержня обнаружены при исследовании двойного погребения в кургане № 1 могильника Таусамалы, над черепами погребенных. Близких размеров и форм шпили обнаружены в курганах № 5 и 7 могильника Новотроицкое – 1, расположенного в бассейне р. Чумыш (Алтайский край) и относящегося к каменской культуре (V–III вв. до н.э. или IV–III вв. до н.э.). Один из стержней принят за зубило, которое случайно попало в заполнение могильной ямы (или в насыпь), второй обнаруженный над черепом интерпретирован, как заколка. (Шульга П.И. и др., 2009, С. 204, 209; Рис. 4. 12; 9. *3*). Крупные железные заколки известны и на территории пазырыкской культуры – курган № 7 могильника Бике – III (Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф., 2004, С. 278; Рис. 97. *7*).

Простое бронзовое зеркало без орнамента с центральной петелькой и бортиком (Рис. 1). Диаметр диска 15,8 см. Ширина бортика 1 см. Толщина полотна диска и бортика 0,15-0,2 см. Ширина ручки 0,9 см. Расстояние между припаянными концами петельки 2 см. Здесь же найдена бронзовая каплевидная застежка со сквозным отверстием и «Т» – образной припайкой на обратной стороне (Рис. 2). Зеркало имеет широкие культурно-хронологические параллели. Начало распространения зеркал данного типа относится к VII

– VI вв. до н.э., но продолжают использоваться вплоть до IV в. н.э. (Вишневская О.А., 1973, с. 84–85, табл. II, 9, V, 6; XVI, 13; Левина Л.М., 1996, С. 232–233; Рис. 158.7).

Бронзовые серьги из проволоки (Рис. 3). Проволока округлая в сечении, толщиной 0,3–0,45 см, образует кольцо диаметром 7,4 см, при этом, после замыкания кольца, один конец проволоки отогнут наружу перпендикулярно дуге кольца. Образованный отогнутым краем проволоки хвостик длиной 3,8 см. Общая длинна изделия 12,1 см. Такая же серьга найдена справа от головы погребенного в районе височной кости. Диаметр проволоки в разрезе составил 0,35–0,4 см, диаметр образованного кольца 8,1 см. Отогнутый край (хвостик) проволоки обломался, на внешнем крае хвостика зафиксированы две золотые бусинки. В основании изгиба хвостика серьги, над золотыми бусинками выявлены фрагменты оранжевой полупрозрачной продолговатой бусинки из полудрагоценного камня (сердолик). Длина хвостика 4 см. Длина сердоликовой бусинки составляла 1,7 см, диаметр 0,9×1,2 см. Диаметр отверстия 0,4 см. Длина золотых бусин 0,75–0,8 см, диаметр 0,16–0,2 см. Толщина золотого листа 0,1–0,2 см. Общая длина серьги 12,3 см. Кольчатые серьги широко распространены в сакских памятниках Притяньшанья и датируются в пределах от VI до рубежа IV–III вв. до н.э., однако ближайшими аналогиями выступает небольшая серия кольчатых серег из позднепазырыкских курганов Юстыда (Кубарев В.Д., 1991, С.131–132; Табл. XXXVIII.*32–33*).

Пастовые бусы (15 шт.). Часть бус расколота, большинство истлело. Основное количество сохранившихся бус округлой формы со взаиморасположенными уплощенными боками имеющими сквозные отверстия. Диаметр бус от 4 до 8 мм, отверстие в пределах 2 мм. Несколько бус отличаются более продолговатой формой длиной до 1 см и слабовыраженной ребристостью. Похожие бусы известны из раскопок кургана №22 могильника Капчагай III и кургана №11 могильника Бесшатыр II датирующихся III–II вв. до н.э. (Акишев К.А., Кушаев Г.А., 1963, С. 147, 153; Табл. III. *4–5*).

Бронзовая шпилька, заостренная в верхней части и уплощенная, завернутая в два оборота в нижней части (Рис.4). Длина шпильки 14,2 см, толщина в разрезе 0,4 см. Диаметр навершия 0,7 см. Ширина проволоки образующей полуспиральное навершие 0,6 см, толщина 0,2 см. Диаметр отверстия 0,5 см. Под бронзовой шпилькой в районе макушки черепа расчищен фрагмент плоского изделия из кости с просверленными по дуге пятью отверстиями диаметром от 2 – 4 мм. Шпильки получают широкое распространение в памятниках Жетысу III – II вв. до н.э. (Акишев К.А., Кушаев Г.А., 1963, Табл. I. *1–4*; Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж., 2020). Прямые аналогии шпильке из женского погребения в кургане № 34 обнаруживаются в женских погребениях могильника Тавдушка на р. Катунь (Алтайский район, Алтайский край), относящегося к северному варианту пазырыкской культуры. Шпильки с уплощенной и завернутой спиралью или загнутой верхней частью выявлены в курганах №№3, 4 (погребение в каменном ящике) и 9 указанного могильника. Могильник датирован авторами исследования V–IV вв. до н.э. (Шульга П.И., 2016, С.253–272; Рис. 127. *3, 21, 23*).

В качестве истока зафиксированного в 2020 г. погребального обряда, в ящиках, с положением на спине и ориентацией в западный сектор, можно указать группу погребений пазырыкской культуры. Это погребения в ящиках и деревянных рамах с идентичным положением костяков встречающиеся в могильниках Айрыдаш – III, IV, Верхняя Еланда – 2, Кайнду, Карбан, Ороктой-Эке, Тыткескень – VI, Чолтух. В пазырыкских памятниках средней Катуни таковых около 26,3% (Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф., 2004, С.12–15).

Нельзя не отметить аналогии из постскифских культур Саяно-Алтая: булан-кобинской, улуг-хемской или в памятниках типа могильника Шомбуузийн бэльчээр в Монгольском Алтае. Значительная часть погребений в них совершена в каменных или комбинированных с деревом ящиках, на спине головами в западный сектор. Нижняя дата для данных памятников III в. до н.э., верхняя в ряде случаев поднимается до V в. н.э.

(Археологические исследования…, 2020; Килуновская М.Е., Леус П.М., 2018, С.125–152; Коновалов П.Б. и др., 2011, С. 129–149).

Заключение (выводы). Совокупность имеющихся материалов, инвентаря, типа погребальной конструкции и глубины могильных ям, позволяет датировать погребения в курганах №№33 и 34 могильника Таусамалы не раньше IV в. до н.э., вероятно III–II вв. до н.э. Погребения данного типа образуют единый культурный пласт с небольшой группой погребений в ящиках на территории Жетысу и предположительно восходят к погребальным традициям кочевников Саяно-Алтая скифского или постскифского времени. Дополнительно об этом свидетельствует устройство насыпей, балбалы и включение в состав крупного и единообразного могильника с пазырыкскими планиграфическими чертами. Как сказано выше, в 2019 г. на могильнике исследовано погребение с обрядом характерным для позднепазырыкской культуры.

Исследования могильника Таусамалы в 2020 г. позволяют ответить на ряд научных вопросов о хронологии и культурной принадлежности памятника. Важной и актуальной для археологии раннего железного века является возможность вновь поставить вопрос о связи семиреченских погребений в каменных ящиках с восточными культурными традициями.

Рисунки

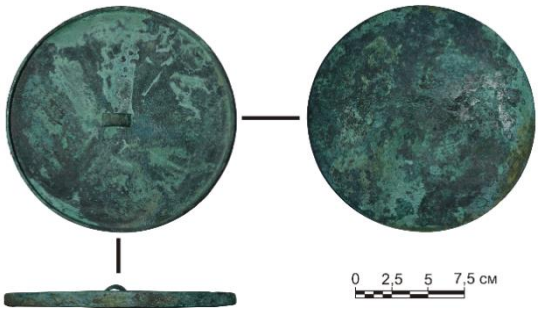

Рис. 1. Бронзовое зеркало. Курган №34

Рис. 2. Бронзовая застежка. Курган №34

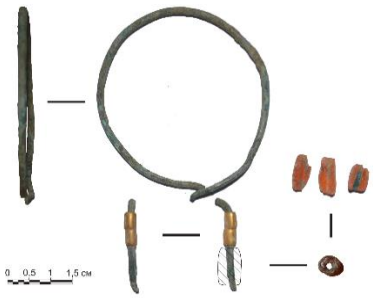

Рис. 3. Бронзовая серьга с золотой обмоткой и бусиной. Курган №34

Рис. 3. Бронзовая шпилька. Курган №34

Список использованной литературы:

1. *Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Труды института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 12: Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – С. 21–40.*

2. *Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Наука, 1963. – 320 с.*

3. Археологические исследования могильника Берел // [Электронный ресурс]. – URL: http://mogilnik-berel.kz/, (дата обращения: 04.07.2020).

4. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археологические памятники Усуней. В кн. Археология Казахстана [Электрон. ресурс]. – URL: https://arheologija.ru/arheologicheskie-pamyatniki-usuney/, (дата обращения: 11.07.2020).

5. Вишневская О.А. Культура сакских племён низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. По материалам Уйгарака. / Тр. ХАЭЭ. VIII. – М.: 1973. – 160 с.

6. Килуновская М.Е., Леус П.М. Новые материалы улуг-хемской культуры в Туве // Археологические вести. – 1992. – Вып. 24. – 2018. – С. 125–152.

7. Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф. Скифская эпоха Горного Алтая. Часть III. Погребальные комплексы скифского времени Средней Катуни. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2004. – 292 с.

8. Коновалов П.Б., Миллер Б.К., Баярсайхан Ж., Эгиймаа Ц., Логан Дж., Махичек М. Хуннский некрополь Шомбуузийн бэльчээр в горах Монгольского Алтая // Хунну: археология, происхождение культуры, этническая история. – Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2011. – С. 129–149.

9. Кубарев В.Д. Курганы Уландрыка. – Новосибирск: Наука, 1987. – 302 с.

10. Кубарев В.Д. Курганы Юстыда. – Новосибирск: Наука, 1991. – 190 с.

11. Кубарев, В.Д. Курганы Сайлюгема. – Новосибирск: Наука, 1992. – 220 с.

12. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. – М.: Восточная литература, 1996. – 396 с.

13. Шульга П.И. Раскопки могильника Тавдушка на Катуни // Алтай в кругу евразийских древностей. – Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2016. – С. 253 –272.

14. Шульга П.И., Уманский А.П., Могильников В.А. Новотроицкий некрополь. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2009. – 329 с.

The list of the used literature:

1. Ageeva E. I. On the question of the types of ancient burials of the Alma-Ata region / / Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Vol. 12: New materials on archeology and ethnography of Kazakhstan. - Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. - pp. 21-40.

2. Akishev K. A., Kushaev G. A. Ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili River valley – - Alma-Ata: Nauka, 1963. - 320 p.

3. Archaeological research of the Berel burial ground / /[Electronic resource]. - URL: http://mogilnik-berel.kz/, (accessed: 04.07.2020).

4. Baipakov K. M., Taimagambetov Zh. K. Archaeological monuments of the Usuns. In the book. Archeology of Kazakhstan [Electron. resource]. - URL: https://arheologija.ru/arheologicheskie-pamyatniki-usuney/, (accessed: 11.07.2020).

5. Vishnevskaya O. A. Culture of the Saka tribes of the lower reaches of the Syr Darya in the VII-V centuries BC. Based on the materials of Uygarak. / Tr. HAEE. VIII. - Moscow: 1973. - 160 p.

6. Kilunovskaya M. E., Leus P. M. New materials of the Ulugh-Khem culture in Tuva / / Archaeological news. - 1992. - Vol. 24. - 2018. - pp. 125-152.

7. Kiryushin Yu. F., Stepanova N. F. The Scythian epoch of the Altai Mountains. Part III. Burial complexes of the Scythian period of the Middle Katun. - Barnaul: Publishing house of Alt. un-ta, 2004. - 292 p.

8. Konovalov P. B., Miller B. K., Bayarsaykhan Zh., Egiimaa Ts., Logan J., Makhichek M. The Hunnic necropolis of Shombuuziin balcheer in the mountains of the Mongolian Altai // Hunnu: archeology, the origin of culture, ethnic history. - Ulan-Ude: BNC SB RAS, 2011. - pp. 129-149.

9. Kubarev V. D. Kurgans of Ulandryk. - Novosibirsk: Nauka, 1987 – - 302 p.

10. Kubarev V. D. The mounds of Yustida. - Novosibirsk: Nauka, 1991. - 190 p. 11. Kubarev, V. D. Saylyugem mounds. - Novosibirsk: Nauka, 1992. - 220 p.

12. Levina L. M. Ethnocultural history of the Eastern Aral Sea region. I millennium BC – I millennium AD-Moscow: Oriental Literature, 1996. - 396 p.

13. Shulga P. I. Excavations of the Tavdushka burial ground on Katun / / Altai in the circle of Eurasian antiquities. - Novosibirsk: IAET SB RAS, 2016. - pp. 253 -272.

14. Shulga P. I., Umansky A. P., Mogilnikov V. A. Novotroitsky necropolis. - Barnaul: Publishing house of Alt. un-ta, 2009. - 329 p.

ӘӨЖ 902.01
МҒТАР 03.41.91 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.14*

В.Г. Ломан[1]

[1]*т.ғ.к., академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті жанындағы Сарыарқа археологиялық институтының директоры, Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail: lvg7@yandex.ru*

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДОҢҒАЛ ҚОНЫСЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Доңғал елді мекені Қарағанды қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 208 км жерде, Кент тауларында, Талды өзенінің саласы Қызылкеныш өзенінің сол жағалауында орналасқан. Автор қоныстың бірнеше тұрғын үйінде қазба жұмыстарын жүргізді, соның арқасында олардың қабырғаларының құрылымы және ішкі интерьер ерекшеліктері анықталды. Тұрғын үйлер жоспарда тікбұрышты пішінді, дәліз тәрізді кіреберістері және бесбұрышты ошақтары қабырғасына орнатылған тақта тастардан құралған. Қабырғалары ішінен жалпақ тақта тастармен орналастырылған және күлмен жабылған. Олардың жанындағы тұрғын үйлерде тас және сүйектен жасалған құралдар, қола тойтарма, қола пышақ сынығы. Доңғал қонысының сазды ыдыстарының маңызды ерекше оюы және фомалары, оның сәулеткерлігі негізінде, автор соңғы қола дәуірінен ерте темір ғасырына өтпелі кезеңмен мерзімделген ескерткіштердің доңғалдық типін бөліп шығарды. Сонымен бірге, қыштың оюы және дайындалу технологиясы сарғара-алексеев мәдениеті (соңғы қола дәуірі) қыштық кешенімен айқын ұқсас болып келеді, ол олардың генетикалық байланысын көрсетеді.

Түйін сөздер:соңғы қола дәуірі, өтпелі кезең, сарғара-алексеев мәдениеті, доңғалдық тип, қыш, қоныс, ошақ, тұрғын үй, археозоологиялық сараптама.

V.G. Loman[1]

[1]*Candidate of Historical Sciences, Director of the Saryarka Archaeological Institute at the Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: lvg7@yandex.ru*

RESEARCH OF THE DONGAL SETTLEMENT IN THE KARAGANDA REGION

Abstract

The Dongal settlement is located 208 km southeast of the city of Karaganda, in the Kent mountains, on the left bank of the river Kyzylkenysh, a tributary of the river Taldy. The author carried out excavations of several dwellings of the settlement, thanks to which the structure of their walls and the features of the internal interior were established. The dwellings were rectangular in plan, corridor-shaped entrances and pentagonal hearths of stone slabs placed on the edge. The walls were furnished from the inside with flat stone slabs and were filled with ash. Tools made of stone and bone, a bronze rivet, and a fragment of a bronze knife were found in and around the dwellings. Based on the essential features of ornamentation and forms of clay vessels of the Dongal settlement, its architecture, the author singled out the Dongal type of sites dated from the time of the transition from the Final Bronze Age to the Early Iron Age. At the same time, the ornament and the technology of making ceramics have a certain similarity with the ceramic complex of the Sargary-Alekseevsk culture (the Late Bronze Age), which indicates their genetic relationship.

Key words: Bronze Age, transition period, Sargary-Alekseevsk culture, Dongal type, ceramics, settlement, hearth, dwelling, archaeo-zoological analysis.

В.Г. Ломан[1]

[1]*к.и.н., директор Сарыаркинского археологического института при Карагандинском университете им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан, e-mail: lvg7@yandex.ru*

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ ДОНГАЛ В КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

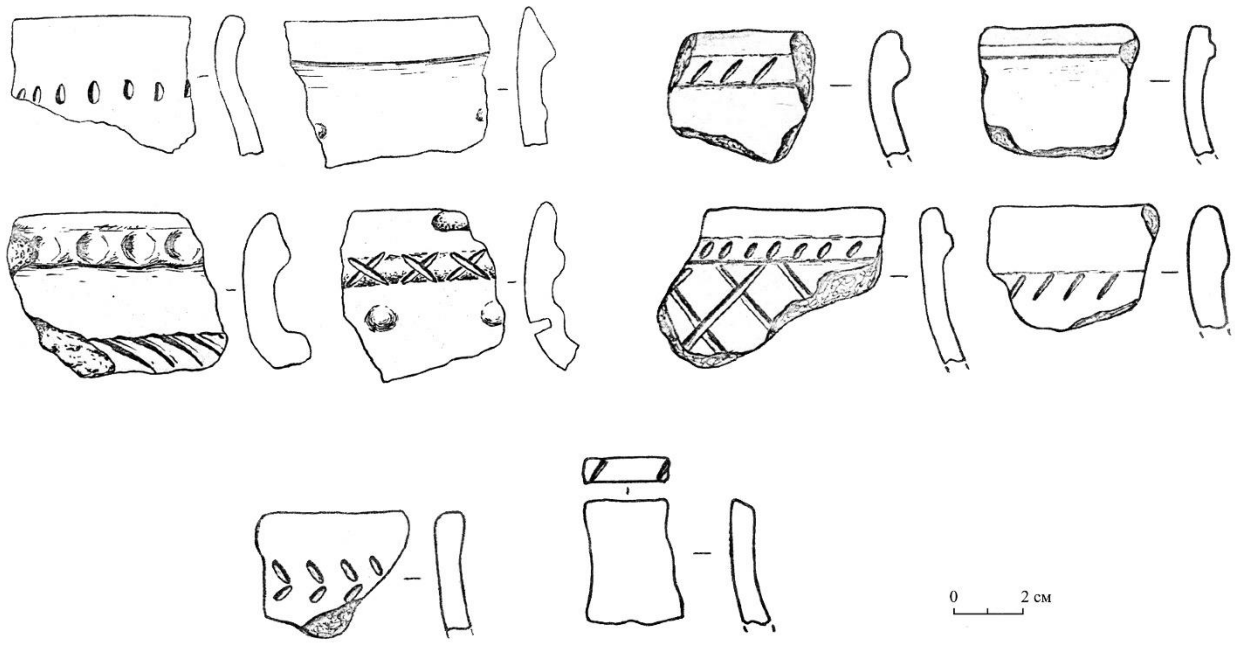
Поселение Донгал располагается в 208 км к юго-востоку от г. Караганды, в горах Кент, на левом берегу р. Кызылкеныш, притока р. Талды. Автор провел раскопки нескольких жилищ поселения,благодаря чему была установлена конструкция их стен и особенности внутреннего интерьера.Жилища имели в плане прямоугольную форму, коридорообразные входы и пятиугольные очаги изкаменных плит, поставленных на ребро. Стены были обставлены изнутри плоскими каменнымиплитами и имели подсыпку из золы. В жилищах и рядом с ними найдены орудия из камня и кости,бронзовая заклепка, обломок бронзового ножа. На основании существенных особенностейорнаментации и форм глиняных сосудов поселения Донгал, его архитектуры, автор выделилдонгальский тип памятников, датированный временем перехода от эпохи финальной бронзы краннему железному веку. Вместе с тем, орнамент и технология изготовления керамики имеютопределенное сходство с керамическим комплексом саргаринско-алексеевской культуры (эпохапоздней бронзы), что говорит об их генетической связи.

Ключевые слова: эпоха бронзы, переходный период, саргаринско-алексеевская культура, донгальский тип, керамика, поселение, очаг, жилище, археозоологический анализ.

Кіріспе. Қола және ерте темір ғасыры археологиялық мәселелерін мұқият өңдеген кезде осы дәуірлер аралығының өтпелі кезеңі бойынша арнайы зерттеулердің болмауы ежелгі Қазақстан тарихын зерттеуде үлкен тосқауыл болып табылады. Сол арада, қоладан ерте темір ғасырына өту ұдайы әлеуметтік-экономикалық және технологиялық өзгерістер кезеңі болды – шаруашылықтың көшпелі типіне өту жаппай жүргізілді, ол адаммен жаңа метал және темірді байытумен бір кезде болды және миграциялық үрдістердің күшеюімен, қақтығыстардың жиіленуімен, қоғам әлеуметтік құрылымының қайта құруымен және дүниетаным жүйесінің түбегейлі ауысуымен сүйемелденді. Осы маңызды тарихи кезеңді зерттеудің әрі қарай жылжуына материалдардың өткір дефициті кедергі. Қола дәуірінен ерте темір ғасырына өтпелі кезең ескерткіштерін зерттеу, Қазақстан ғана емес шекаралас орналасқан аймақтардың ежелгі тарихының бірқатар мәселелерін шешу үшін төтенше маңызды және перспективті болып табылады. Мұндай ескерткіштердің қатарына Доңғал қонысы.

Материалдар және әдістер. Ескерткіш Қарағанды қ. 208 км оңтүстік-шығысқа қарай, Кент ауылынан (Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы) 1 км оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Қоныс Қызылкент (Кент таулары) сайына кіреберісте, Қызылкеніш өзенінің сол жағалауындағы жартасты төбеде орналасқан.

Сурет 1 – Доңғал қонысының қыш ыдысы

Қазіргі жер қабатында көзге көрінетін шамамен 10 құрылыс ойыстары тіркелді. ҚарМУ археологиялық экспедициясымен 4 тұрғын үйлер зерттелді [1, 453; 2, 507-508; 3].

Тұрғын үй 1 жоспарда алаңы 73,44 ш.м. тік бұрышты пішінді және «оңтүстік-батыс – солтүстік-шығыс» бойын бағытталған. Батыс көлденең қабырғасы жағынан көлемді тақта тастардан құралған тік бұрышта жанасқан түріндегі кіреберіс қалдықтары тіркелді. Аршылғаннан кейін сақталған қабырғаларының бөлігі қалыңдығы 3 м дейін, биіктігі 0,5 м дейінгі тасты үйіндісімен көрсетілді. Қабырғалары тақта тастардан қаланды көмегімен құрастырылғаны нақты орнатылды. Тұрғын үй ішіндегі қабырғалары тік орнатылған тақта тастармен қапталған. Қабырғаларының жанынан күл себіндісі байқалды. Күлмен араласып сүйектер және қыш фрагменттері және тұрғын үй қабырғалары арасындағы қуысқа көмілді. Тұрғын үй еденінде ошақ, шаруашылық және діңгек шұңқырлары тіркелді. Шаруашылық шұңқырлары тұрғын үй бөлігінің орталығы, ошақ айналасы және қабырғалары маңы периметрлері бойынша басымырақ орналасқан. Шұңқырлардың үйіндісінде жануарлар сүйектері, қыш фрагменттері байқалды. Бір шұңқырда қыш ыдыс тұрды, оның жанында бірнеше сүйектер жатты. Діңгек шұңқырлар жоспарда дөңгелек (диаметрі 0,05-0,4 м), қимасында – қазан тәрізді және конус тәрізді пішінді. Тұрғын үйден қыш фрагменттері, қола тойтарма, тас құралдар (үккіш тас сынығы, кетпен, екі өңдеу тасы, екі диск тәрізді қырғыш, екі жануарлардың иек сүйектерінен жасалған қырғыштар) табылды. Тұрғын үй 1 батысқа және солтүстікке қарай түрлі құралдардың, сонымен бірге екі тас келсап, диск тәрізді қырғыш, сүйек құралдың дайындамасы жиналды.

Тұрғын үй 2, көлемі 79,6 ш.м., шығыс жағынан тұрғын үй 1 жанасады және онымен ортақ бір қабырғасы бар. Тұрғын үйге кіреберіс жағы болжаммен шығыс жағынан болды. Тереңдігі 0,4 м қазаншұңқыр түбінен ошақ, шаруашылық және діңгек шұңқырлары тіркелді. Ошақ тұрғын үйдің ортасында орналасты. Ошақ шұңқыры жоспарда ось бойы 1,1х1,1 м бес бұрышты құрайтын периметрі бойынша тақта тастармен орналастырылған. Шаруашылық шұңқыр үйіндісінен жануарлар сүйектері және қыш фрагменттері байқалды, № XIII шұңқырда кішігірім сазды ыдыс тұрды. Тұрғын үй 2 заттай олжалары келесідей нәрселермен көрсетілген: қыш диск, үш сүйектен жасалған біз, сүйектен

жасалған қару, тас диск тәрізді қырғыш, анықтамаған тас және сүйек қаруалрдың сынықтары. Бұдан басқа, тұрғын үй сыртында, солтүстік қабырғаның жанында, иық тұсынан штрихталған үйбұрыш бастары төмен қаратылып оюланған қыш ыдыс тұрды. Тұрғын үй маңынан шақпақ тастан жасалған жебе ұшының сынығы мен екі сүйек қару табылды.

Сондай-ақ, тұрғын үй 3 (көлемі 66,7 ш.м.) тұрғын үй 1 ортақ қабырғасы бар, одан оңтүстікке қарай орналаса отырып, тұрғын үй 2 ішінара шығыс жағынан қабырға бөлігін бөліседі. Оңтүстік қабырғаның бір бөлігі қираған. Қабырға конструкциясы тұрғын үй 1, 2 конструкциясына ұқсас. Батыс қабырғаға бұрышы жағынан кіреберіс жақ жанасады, ол жоспарда «Г»-бейнелі пішіні бар және оңтүстікке қарай ашылады. Кіреберіс тік орнатылған тақта тастардан құрылды. Тұрғын үй еденінен ошақ, шаруашылық және діңгек шұңқырлар тіркелді. Ошақ тұрғын үйдің орталығында орналасқан, ошақ шұңқыры жиектеріне қабырғасына тақта тастардан орнатылған бесбұрыш түріндегі конструкциясымен көрсетілген. Шаруашылық шұңқырлары тұрғын үйдің солтүстік-батыс және солтүстік-шығыс бұрыштарында топталған. Кіреберістен алыс емес № I, II бір-бір қыш ыдыстан тұрды. Басқа шұңқыр үйінділерінде жануарлар сүйектері кездеседі. Тұрғын үй 3 мәдени қабатында қыш фрагменттері, екі тас келсап сынықтары, тас балға, диск тәрізді қырғыш, екі жылтыратқыш, тас және сүйектен жасалған заттардың сынықтары, сонымен бірге кіреберістен табылған тұтқасы бар екі тас ыдыс болды.

Тұрғын үй 4 тұрғын үй 3 оңтүстік-батысқа қарай 13 м жерде орналасқан. Тұрғын үй қазаншұңқыры жоспарда тік бұрышты пішінді, көлемі 78,1 ш.м., «солтүстік-оңтүстік» бойымен бағдарланған. Тұрғын үйге кіреберіс солтүстік қабырғаға жанастыра құрастырылған және дәліз және шығысқа қараған шығу жағындағы тамбурды құрайтын, тік қазылып орнатылған «Г»-бейнелі конструкциясын көрсетеді. Тұрғын үй еденінен ошақ, діңгек шұңқырлары тіркелді. Ошақ тұрғын үйдің оңтүстік жартысында орналасқан. Ошақ шұңқыры бесбұрыш құрайтын тақта тастармен орналастырылған. Діңгек шұңқырлары жоспарда дөңгелек, диаметрі 0,1-0,3 м, кескінінде қазаншұңқыр және бесбұрышты пішінді. Жеті шұңқыр, диаметрі 0,2-0,2 м, тұрғын үйдің орталық бөлігінде екі параллельді қабырғаларға қатар құрады. Шамасы, бұл шұңқырлар тұрғын үй жабындысын ұстап тұратын тірек діңгектерге жатады. Үйдің шығыс жағында күл шұңқыры кесіліп, оның үстіне тұрғын үйдің сыртында мәдени қабат пайда болды, яғни тұрғын үй 1-3 тұрғын үйден кейінірек салынды. Тұрғын үйден тас келсап пен үккіш сынығы, қыш ыдыстардан тәж фрагменттері табылды. Тұрғын үйдің оңтүстік-шығыс бұрышы жанынан, сыртқы жағынан бес тас диск тәрізді қырғыштар мен алтыншының сынығы табылды. Тағы осындай қырғыш тұрғын үйдің оңтүстігінен және тағы біреуі – осыдан шығысқа қарай күлден табылды. Бұдан басқа, тұрғын үй 4 айналасынан келесі заттар табылды: тас жылтыратқыш, балға, қыш диск, қола пышақ жүзінің сынығы, белгісіз бағытта қолданылған бірнеше тас құралдар табылды.

Тұрғын 1 және 3 қабырғалары арасын талдау барысында екі диск тәрізді қырғыштар, сылау үшін арналған екі тас, кварциттік шар, сүйектен жасалған қару және ойнауға арналған сүйек – өтпелі саңылауы бар және бетіне қоланың бір бөлігі бекітілген астрагал (таспа) табылды.

Сақталған тас қалдықтары бойынша тұрғын үй қабырғалары негізінің конструкциясын суреттеуге мүмкіндік береді. Ол ішкі кеңістігі құммен бітелген тақта тастардан, ұсақ тастармен араластырылған екі қатарлы тастан жасалған.

Қоныстан табылған жануарлар сүйектері археозоологиялық срапатамаға тартылған болатын [9], Оның нәтижесінде, үй жануарлары түрлері жалпы ет өнімдерінің 92,7% бергендігі анықталды. Мал шаруашылығының ет өнімдерін дәстүрлі жеткізушілерде өсірілетін тұяқтылардың үлесі 92,6% құрады.Олардың ішінде жетекші орынды жылқы еті (48,3%), екінші – сиыр еті (32%), қой етінің үлесі 10% сәл аз болды (9,6%). Жалпы ет тағамының 7,2% берген жабайы жануарлар тобында құлан жануары басым.Қалған түрлердің үлесі пайыз үлесінен аспайды. Доңғал елді мекенінің ежелгі тұрғындарының

экономикасы мал шаруашылығына негізделгені анық. Жетекші сала жылқы шаруашылығы болды. Екінші орында ірі-қара мал, үшінші орында – қой шаруашылығы болды.Мамандандырылған ешкі шаруашылығына қатысты қолда бар материалдар негізінде нақты бағалау мүмкін емес. Түйе шаруашылығы болмаған, ал сойылған түйелер керуендермен бірге келген болуы мүмкін. Аңшылық олжасы ет тағамдарының 7% астамын әкелетін рационын әртараптандырды.Аң аулау жабайы жануарлардың ет түрлеріне де, аң терісіне де жүргізілді, бірақ соңғыларының үлесі онша маңызды емес.

Қоныстың қышы көлбеу және қиылысатын сегменттермен, көлденең зигзагпен, көлденең сызықтармен, үшбұрыштармен, батырылған қатарлармен өрнектелген.Ою-өрнек салу техникасы – сызықтық, тарақты мөртабандық, майда мөртабандық.Бір кең таралған әдіс – саусақтардың бүкпесіні. Көптеген ыдыстардың білікшесі жабыстырылатын немесе қалыптасқан болып келеді. Ыдыстардың тұрқысында орналасқан қиғаш қойылған білікше кесінділері түпнұсқалы болып табылады. Тұрқысы толықсыған және мойын жағы айқын көрінетін құмыра пішінді ыдыстар басымырақ. Болмашы көлемде құты түріндегі ыдыстар да табылды. Ыдыстардың тәждері дөңгеленген, тығыздалған және үшкірленген. Олардың ішінен ернеуі бар тәждер, толықтырылған тәждер, «жағашалары» бар тәждерді бөліп алуға болады.

Талқылау. Сарғара-алексеев мәдениетінің ыдыстарымен белгілі бір морфологиялық ұқсастығы бар, бірақ одан бірқатар маңызды ерекшеліктерімен айрықшаланатын қоныстың қыш топтамасы (сурет 1) автормен [4] доңғалдық типке бөлінді: 1) жағдайлардың басым көпшілігінде білікшені орналастыру ыдыс тәжінің дәл астында болды, осы уақыттағы сарғара-алексеев білікшелері жиі мойын негізінде орналастырылған болатын; 2) кескінінде білікшелер жиі жіңішке, тікбұрышты және үшбұрышты болатын; 3) ыдысты әшекейлеу білікше үзіктеріне қиғаш қойылды; 4) декор элементтерінің арасында тырнақтармен немесе саусақтармен жасалған көптеген қысымның болуы. Осымен бірге, ою және технологиялық дәстүрлер [5; 6] элементтеріндегі сарғара-алексеев ыдыстарының бар аналогиясы, сарғара-алексеев қышы эволюциясының нәтижесі доңғалдық қыш болып табылатынын көрсетеді.

Барлық анықталған белгілер бойынша таңқаларлық ұқсастық Обиточная-12 қонысының қыштық типінде байқалады, оны өз кезінде Азов маңында және Солтүстік-Батыс Қара теңіз маңында О.А. Кривцова-Гракова [7] бөліп алды, б.д.д. VII ғ. мерзімдеді. Өзіндік кезеңдеуден шыға отырып, ол обиточная қышы сабатинов қышына едәуір жақындығын көрсетеді. Обиточная қышы сабатин қышымен бастысы жоғары орналасқан білікше арқылы байланысады. Алайда, егер сабатинов ыдыстарының негізгі бөлігі құтылар болса, онда Обиточная-12 елді мекенінде көп бөлігі құмыраларға тиесілі болды. О.А. Кривцова-Гракова скиф ыдыстарында дамыған ерекшеліктерді көрсете отырып, тұрмыстық қыштың сабатиновтікінен айырмашылығына басты назар аударды. Жоғары орналасқан білікшеге келетін болсақ, ол тек сабатиновта ғана емес, сонымен қатар скиф мөртабандық қышында да кездеседі.

Доңғал қонысының қыштық кешенінде Батыс Сібірдің б.д.д. IX-VIII ғасырлардағы ирмен қышына тән ою-өрнекті композициялары бар ыдыстардың фрагменттері бар екенін ескереміз. Көлбеу білікшелермен безендірілген ыдыстар скиф уақытына дейінгі кешендерде де бар.Доңғал типінің қола дәуірінен ерте темір ғасырына өту кезеңіне жататын Төменгі Еділдің қышымен ұқсастығы байқалады [8].

Нәтижелер. Қыш ыдысқа жүргізілген [5; 6] технологиялық талдау бастапқы шикізатты іріктеу және қалыптау массаларын жасау кезінде қалыптасқан сарғара-алексеев және доңғал қышшыларының мәдени дәстүрлері негізінен ерекшеленбегенін көрсетті. Осылайша, осы және басқа ыдыс-аяқтардың генетикалық байланысы туралы болжам оның пайдасына жақсы дәлел болды. Барнаул археологтарының Орталық Қазақстанға Алтайдан немесе Шығыс Қазақстаннан халықтың белгілі бір топтарының жылжуы нәтижесінде донгалдық қыш түрінің пайда болуы туралы гипотезасы [10, 123], менің ойымша, әлі жеткілікті негіздері жоқ. Керамикадағы ұқсастықтар бойынша және Кент қонысының

стратиграфиясы негізінде доңғал ыдыстары бар ескерткіштердің өмір сүру[1] уақыты б. з. д. VIII ғ. [4, 128], немесе тіпті VIII – б. з. д. VII ғ. басы [12, 66; 14, 102]. Әрине, бұл мерзімді жалпы шартты деп санау керек, өйткені біз хронологиялық тұрғыдан анықтайтын бірде-бір нәрсені алған жоқпыз.

Доңғал типіндегі ескерткіштер қыш ыдыстардан басқа мәдени ерекшеліктерге ие болды. Сонымен, қазірдің өзінде доңғалдық үй құрылысының ерекшелігі туралы айтуға болады, мысалы, сарғара-алексеевтікімен салыстырғанда [15][1]:

1) сарғара-алексеев тұрғын үйлерінің алаңы – 200-400 ш.м, доңғалдық – 60-80 ш.м; 2) бірінші қабырғалары – ағаштан жасалған немесе өрілген, екіншілері, олар қалау арқылы тақта тасрдан жасалған; 3) сарғара-алексеев ошақтары – тесілген дақтар мен саз бен тастан жасалған төсеніштер түрінде, шұңқырларда немесе еденде, ал доңғалдық – бұл қабырғаға қазылған төмен тақта тастардың бесбұрышы ретінде көрсетілген; 4) көп камералы сарғара-алексеев тұрғын үйлерінен доңғал типінен айырмашылығы, бір-бірінен оқшауланған, бірақ олар 0,5-0,8 м қашықтықта өте жақын орналасқан.

Сонымен бірге, сарғара-алексеев доңғал ескерткіштерінің пайда болуының пайдасына қосымша куәлік бола алатын кейбір жалпы белгілерді атап өткен жөн: қабырғалар ішкі жағынан тақта тастармен қаптау әдісімен жүргізілген; жоспарда тік бұрышты пішінді; дәліз бейнелі шыға берістер (анығында, доңғалда негізгі дәлізге перпендикуляр тамбур бар).

Қорытынды. Сірә, В.В. Евдокимовпен [14] доңғалдық мәдениетке бөлінген доңғалдық тип қыш ыдысы бар ескерткіштердің ертеректе олар үшін ұсынылған мерзім дәлелденсе, олар соңғы қоладан ерте темір ғасырына өтпелі кезең мәдениеттер тұтастығына кіргенін аңғартады. Доңғалдықтың толық аналогы болып табылатын [7, 151-154, сурет 37], шығысы – трушников кезеңінің [17, кесте XXX - 7, 10; кесте XLI - 15, 16; кесте LVI - 3; кесте LVIII - 2, 3; кесте LX - 3] (Шығыс Қазақстан) және Құлынды жазықтарына дейін жеткен Обиточный типінің (Азов маңы) қыш ыдысы бар осы тұтастық ескерткіштерінің батыс шекарасы белгіленді [18; 19]. Оның өзінің немесе оның байланысының таралуының оңтүстік жиектері доңғалдыққа аналогиялы қыштың табылған жерлері [20, кесте XXX, 2, 3, 5; кесте XXXI, 5, 6; кесте XXXII] Солтүстік Қырғызстандағы Қайыңды тұрақтары деп белгіленді. Бұл тұтастық соңғы қола дәуірінің біліктің қыш тұтас мәдениеті эволюциясының нәтижесі болып табылуы мүмкін, аталған аумақ кіретін аймаққа және оның негізінде скиф-сібір әлемі мәдениеттерінің дамуы мүмкіндігін жоққа шығармайды (кем дегенде, кейбір). Осылайша, Доңғал қонысын зерттеу Қазақстанның ғана емес, сонымен қатар іргелес аймақтардың ежелгі тарихының бірқатар мәселелерін шешу үшін өте маңызды және перспективалы болып көрінеді. Оның материалдары кейінгі скиф-сақ өркениетінің бастауын нақтылауға көмектеседі.

Ризашылық. Аталған жұмыс, ҚР Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті гранты бойынша орындалды (№ AP09261083 «Соңғы қола дәуіріндегі трансмәдени қатынастар (Батыс Сібір – Қазақстан – Орталық Азия)».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Евдокимов В.В. Работы Талдинского отряда // Археологические открытия- 1982. – М.: Наука, 1984. – С. 453-454.

2. Евдокимов В.В. Исследования в Карагандинской области // Археологические открытия-1983. – М.: Наука, 1985. – С. 507-508.

3. Ломан В.Г. Новое поселение эпохи поздней бронзы в горах Кент // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых университета. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1984. – С. 56-58.

---

[1]*Біз ежелгі екі қоныстағы (Доңғалжәне Кент) алты тұрғын үйді зерттедік. Сондай-ақ Тағибай-Бұлақта (Павлодар облысы) осыған ұқсас орналасқан үйді қосуға болады және қыш[16, 225-233].*

4. Ломан В.Г. Донгальский тип керамики // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1987. – С. 115-129.

5. Ломан В.Г. Об эволюции валиковой керамики Центрального Казахстана (по данным гончарной технологии) // Актуальные проблемы методики западносибирской археологии. – Новосибирск: Изд-во ТюмГУ, 1989. – С. 78-80.

6. Ломан В.Г. Особенности гончарной технологии эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана // Краткие сообщения института археологии. – 1991. – Вып. 203. – С. 47–53.

7. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1955. – № 46. – 166 с.

8. Качалова Н.К. О заключительном периоде бронзового века на территории Нижнего Поволжья (к постановке проблемы) // Советская археология. – 1989. – № 1. – С. 33-47.

9. Гайдученко Л.Л., Ломан В.Г. Фаунистический комплекс поселения Донгал в Центральном Казахстане // Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований. – Барнаул: Изд-во Алт. ГУ, 2015. – С. 200-204.

10. Кирюшин Ю.Ф., Иванов Г.Е., Удодов В.С. Новые материалы эпохи поздней бронзы степного Алтая // Проблемы археологии и этнографии Южной Сибири. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1990. – С. 104-128.

11. Евдокимов В.В. Отчет об исследованиях Павлодарского археологического отряда в 1982 г. // Архив САИ КарУ. – Караганда,1982.

12. Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1987. – С. 56-68.

13. Варфоломеев В.В., Ломан В.Г., Евдокимов В.В. Кент – город бронзового века в центре казахских степей. – Астана: Изд-во КазНИИ культуры, 2017. – 338 с.

14. Евдокимов В.В. О выделении донгальской культуры переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку в Центральном Казахстане // Проблемы археологии Степной Евразии. – Кемерово: Изд-во КемГУ, 1988. – С. 101-103.

15. Зданович С.Я. Поселения и жилища саргаринской культуры // Поселения и жилища древних племен Южного Урала. – Уфа: Изд-во БФ АН СССР, 1983. – С. 59-76.

16. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука АН КазССР, 1979. – 360 с.

17. Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1960. – № 88. – 272 с.

18. Папин Д.В., Федорук А.С. О своеобразии памятников финальной бронзы степного Алтая // Экология древних и традиционных обществ. Вып. 3. – Тюмень: Вектор Бук, 2007. – С. 121-124.

19. Ситников С.М. Культура саргаринско-алексеевского населения лесостепного и степного Алтая. – Барнаул: Изд-во АлтГПУ, 2015. – 254 с.

20. Труды Семиреченской археологической экспедиции // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1950. – № 14. – С. 84-143.

References:

1. Evdokimov V.V. Raboty Taldinskogo otryada [Works of the Taldinsky detachment] // Arheologicheskie otkrytiya-1982. – M.: Nauka, 1984. – S. 453-454. [in Russian].

2. Evdokimov V.V. Issledovaniya v Karagandinskoj oblasti [Research in the Karaganda region] // Arheologicheskie otkrytiya-1983. – M.: Nauka, 1985. – S. 507-508. [in Russian].

3. Loman V.G. Novoe poselenie epohi pozdnej bronzy v gorah Kent [New Late Bronze Age settlement in the Kent Mountains] // Tezisy dokladov nauchnoj konferencii molodyh uchenyh universiteta. – Karaganda: Izd-vo KarGU, 1984. – S. 56-58. [in Russian].

4. Loman V.G. Dongal'skij tip keramiki [Dongal type of pottery] // Voprosy periodizacii arheologicheskih pamyatnikov Central'nogo i Severnogo Kazahstana. – Karaganda: Izd-vo KarGU, 1987. – S. 115-129. [in Russian].

5. Loman V.G. Ob evolyucii valikovoj keramiki Central'nogo Kazahstana (po dannym goncharnoj tekhnologii) [On the evolution of roller ceramics in Central Kazakhstan (according to pottery technology)] // Aktual'nye problemy metodiki zapadnosibirskoj arheologii. – Novosibirsk: Izd-vo TyumGU, 1989. – S. 78-80. [in Russian].

6. Loman V.G. Osobennosti goncharnoj tekhnologii epohi pozdnej bronzy Central'nogo Kazahstana [Features of pottery technology of the Late Bronze Age in Central Kazakhstan] // Kratkie soobshcheniya instituta arheologii. – 1991. – Vyp. 203. – S. 47–53. [in Russian].

7. Krivcova-Grakova O.A. Stepnoe Povolzh'e i Prichernomor'e v epohu pozdnej bronzy [Steppe Volga and Black Sea regions in the Late Bronze Age]// Materialy i issledovaniya po arheologii CCCR. – 1955. – № 46. – 166 s. [in Russian].

8. Kachalova N.K. O zaklyuchitel'nom periode bronzovogo veka na territorii Nizhnego Povolzh'ya (k postanovke problemy) [On the final period of the Bronze Age on the territory of the Lower Volga region (to the formulation of the problem)] // Sovetskaya arheologiya. – 1989. – № 1. – S. 33-47. [in Russian].

9. Gajduchenko L.L., Loman V.G. Faunisticheskij kompleks poseleniya Dongal v Central'nom Kazahstane [Faunistic complex of the Dongal settlement in Central Kazakhstan] // Arheologiya Zapadnoj Sibiri i Altaya: opyt mezhdisciplinarnyh issledovanij. – Barnaul: Izd-vo Alt. GU, 2015. – S. 200-204. [in Russian].

10. Kiryushin YU.F., Ivanov G.E., Udodov V.S. Novye materialy epohi pozdnej bronzy stepnogo Altaya [New Materials of the Late Bronze Age of the Steppe Altai] // Problemy arheologii i etnografii YUzhnoj Sibiri. – Barnaul: Izd-vo AltGU, 1990. – C. 104-128. [in Russian].

11. Evdokimov V.V. Otchet ob issledovaniyah Pavlodarskogo arheologicheskogo otryada v 1982 g. [Report on the research of the Pavlodar archaeological detachment in 1982] // Arhiv SAI KarU. – Karaganda,1982. [in Russian].

12. Varfolomeev V.V. Otnositel'naya hronologiya keramicheskih kompleksov poseleniya Kent [Relative chronology of Kent pottery assemblages] // Voprosy periodizacii arheologicheskih pamyatnikov Central'nogo i Severnogo Kazahstana. – Karaganda: Izd-vo KarGU, 1987. – S. 56-68. [in Russian].

13. Varfolomeev V.V., Loman V.G., Evdokimov V.V. Kent – gorod bronzovogo veka v centre kazahskih stepej. [Kent - the city of the Bronze Age in the center of the Kazakh steppes]. – Astana: Izd-vo KazNII kul'tury, 2017. – 338 s. [in Russian].

14. Evdokimov V.V. O vydelenii dongal'skoj kul'tury perekhodnogo perioda ot epohi bronzy k rannemu zheleznomu veku v Central'nom Kazahstane [On the allocation of the Dongal culture of the transition period from the Bronze Age to the Early Iron Age in Central Kazakhstan] // Problemy arheologii Stepnoj Evrazii. – Kemerovo: Izd-vo KemGU, 1988. – S. 101-103. [in Russian].

15. Zdanovich S.YA. Poseleniya i zhilishcha sargarinskoj kul'tury [Settlements and dwellings of the Sargary culture] // Poseleniya i zhilishcha drevnih plemen Yuzhnogo Urala. – Ufa: Izd-vo BF AN SSSR, 1983. – S. 59-76. [in Russian].

16. Margulan A.H. Begazy-dandybaevskaya kul'tura Central'nogo Kazahstana. [Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. – Alma-Ata: Nauka AN KazSSR, 1979. – 360 s. [in Russian].

17. Chernikov S.S. Vostochnyj Kazahstan v epohu bronzy [East Kazakhstan in the Bronze Age] // Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR. – 1960. – № 88. – 272 s. [in Russian].

18. Papin D.V., Fedoruk A.S. O svoeobrazii pamyatnikov final'noj bronzy stepnogo Altaya [On the originality of the monuments of the final bronze of the steppe Altai] // Ekologiya drevnih i tradicionnyh obshchestv. Vyp. 3. – Tyumen': Vektor Buk, 2007. – S. 121-124. [in Russian].

19. Sitnikov S.M. Kul'tura sargarinsko-alekseevskogo naseleniya lesostepnogo i stepnogo Altaya. [Culture of the Sargary-Alekseev population of the forest-steppe and steppe Altai]. – Barnaul: Izd-vo AltGPU, 2015. – 254 s. [in Russian].

20. Trudy Semirechenskoj arheologicheskoj ekspedicii [Proceedings of the Semirechensk archaeological expedition] // Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR. – 1950. – № 14. – S. 84-143. [inRussian].

УДК 574.02
МРНТИ 03.20 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.13*

Д.Асымова[1]

[1]*PhD, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ*
Damu_kaznpu@mail.ru

XX ғ. ГЕНДЕРЛІК МӘДЕНИ БЕЙНЕЛЕРДІҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ: ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Қазіргі кезде «гендер» мәселесін зерттеу қазақстандық ғылым үшін жас сала болып есептеледі. Бүгінгі күні қоғамдағы гендер түсінігі бойынша ер және әйелдің орны, олардың рөлімен осыған байланысты әлеуметтік үрдістер ерекше өзекті мәселеге айналып отыр. Бұл мақалада Шымкент қаласында орналасқан мәдени ескерткіштер, атап айтсақ қалады орнатылған мүсіндер, ескерткіштер, инстоляциялар, Түркістан облыстық өлкетану музейінің экспонаттары мен қойылымдары, Түркістан орталық мемлекеттік архивінің фото, кино деректеріндегі гендірлік образдардың ортақ бейнесі жинақталып қарастырылды. Аталмыш мәдени ескерткіштердің ғылыми әлеуетін көрсетуге әрекет жасалды. Сонымен қатар өңірдегі әйелдің тарихы, қоғамдағы рөлі, әлеуметтік белсенділігіне сипат берілді. Отбасылық құндылықтардың қала тұрғындары үшін алатын орны, салт дәстүрдің сақталу деңгейі көрсетілген. Сонымен қатар қала агломерациясы, урбанизация мәселесі қарастырылды. Бүгінгі Шымкент қаласының даму тенденциясы. Заманауи қаладағы мәдениетің даму бағытары, мәдениет құндылықтарын паш ететін жаңа мекемелер, ғимараттар. Қала безендіру жұмыстарына түрткі болатын идеялары мен шабыттарының тарихи үні мен бүгінгі күнмен үндестігі. Жинақталған Шымкент қаласының әйел бейнесі мен обрызының бүгінгі күнмен байланысы, даму эволюциясы мен қоғам жадындағы орны анықталды.

Кілт сөздер: Визуалды бейнелер, гендерлі тарих, қала тұрғындарының тарихы, мәдени ескерткіштер, оңтүстік өңірі, бейнелер композициялары.

D. Assymova[1]

PhD, Senior Lecturer, KazNPU named after Abai
Damu_kaznpu@mail.ru

REPRESENTATION OF GENDER CULTURAL IMAGES OF THE XX CENTURY: ON THE EXAMPLE OF SHYMKENT CITY

Abstract

At present, the study of "gender" is a young direction for Kazakhstani science. Today, the role of men and women in the concept of gender in society, their role and associated social trends are becoming more and more important. The article summarizes the cultural monuments of Shymkent, in particular sculptures, monuments, installations, exhibits and performances of the Turkestan Regional Museum of Local Lore, photographs of the Central State Archive of Turkestan, a general image of gender images in the film. Attempts have been made to demonstrate the scientific potential of these cultural monuments. The history of women in the region, their role in society, and social activity were also described. The role of family values for city residents, the level of preservation of traditions are indicated. The issues of urban agglomeration and urbanization were also considered. Trends in the development of Shymkent today. Trends in the development of culture in a modern city, new institutions and buildings that

reflect the values of culture. Historical tone and harmony of ideas and inspirations that motivate the work of decorating cities with modernity. The connection between the image and the image of a Shymkent woman with the present day, the evolution of development and her place in the memory of society are revealed.

Keywords: Visual images, gender history, history of townspeople, cultural monuments, southern region, composition of images.

Д.Асымова[1]

[1]*PhD, старший преподаватель КазНПУ имени Абая*
Damu_kaznpu@mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ГЕНДЕРНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ОБРАЗОВ XX ВЕКА: НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА ШЫМКЕНТ

Аннотация

В настоящее время изучение «гендера» - молодое направление для казахстанской науки. Сегодня роль мужчин и женщин в концепции гендера в обществе, их роль и связанные с ними социальные тенденции становятся все более важными. В статье обобщены памятники культуры Шымкента, в частности скульптуры, памятники, инсталляции, экспонаты и перформансы Туркестанского областного краеведческого музея, фотографии Центрального государственного архива Туркестана, общее изображение гендерных образов в фильме. Были предприняты попытки продемонстрировать научный потенциал этих памятников культуры. Также были описаны история женщин региона, их роль в обществе, социальная активность. Указана роль семейных ценностей для жителей города, уровень сохранности традиций. Также были рассмотрены вопросы городской агломерации и урбанизации. Тенденции развития Шымкента сегодня. Тенденции развития культуры в современном городе, новые учреждения и здания, отражающие ценности культуры. Исторический тон и гармония идей и вдохновений, которые мотивируют работу по оформлению городов с современностью. Выявлена связь образа и образа женщины Шымкента с сегодняшним днем, эволюция развития и ее место в памяти общества.

Ключевые слова: Визуальные образы, гендерная история, история горожан, памятники культуры, южный регион, композиции образов.

Кіріспе. Мақалада көтерілген тақырып, Қазақстаның тарих ғылымы үшін жаңа тақырып деп есептеуге болады. Музейлер, архивтердің тарихына арналған зерттеулер бар болғанымен, ондағы қойылымдар мен бейнелердің визуалды нарративтеріне тарихи-антропологиялық тұрғыдан сипаттама берілмеген. Сонымен қатар, өңірдің гендер мәселесінің музей мен архивтердегі визуалды құжаттар негізінде ортақ бір бейнесі жинақтауға әрекет жасалды.

Жаңа статусқа ие болған қала тарихын визуалды бағыт негізінде зерделеу, өзекті және қажетті деп санаймыз [1]. Себебі, қарастырылған деректер негізінде қала тарихына арналған зертеулер жоқтың қасы. Бұл мәдени ескерткіштердің әлеуметтік маңыздылығы, тарихи құндылығы жоғары болғандықтан, қала және қала тұрғындарының өмірін бейнелер негізінде, тұтас тарихын қарастыруға мүмкіндік беретін әлеуеті бар екені байқалды.

Мақсаты. Мәдени ескерткіштерді репрезентациялау арқылы деректік маңызы бар көркем бейнелерді талдау мақстында, феноменологиялық талдау жасауға әрекет ету. Визуалды мәдениеттің, артефактілерді философиялық, мәдениеттанушылық талдау негізінде, бір-бірімен қалай байланысатынын оптикалық және тактильді әдістермен бақылау [2].

Материалдар мен әдістер: Мақаланың теориялық бөлімі мәдени ескерткіштердің гендерлік репрезентациясы ұғымына арналады. Қазақ тарихында гендерлік бейнелердің репрезентациясы ғылыми термин тұрғысынан зерттеле қоймағандықтан біз шетелдік өнертанушылар мен ағылшын, орыс тілінде жарық көрген зерттеулерге жүгінеміз [3].

Қазақ тарихында гендер репрезентациясы ғылыми термин тұрғысынан зерттеліп қарастырылмаған. Сол себепті қазақ тарихындағы гендер репрезентациясының өзіндік ерекшеліктерін жан – жақты қарастыру үшін ғылымның өзге де салаларында гендер мәселесін зерттеп көрсеткен әлемдік және отандық ғалымдардың зерттелу жұмыстары қарастырылды [4].

Жыныстық бастау тақырыбы Аристотель, Платон сияқты ежелгі грек ойшылдарының еңбектерінде көрініс тапқанын байқауға болады. Сонымен қатар, гендер жайлы ойларын жаңа заман философтары: И.Кант, Г.В. Ф. Гегель, А.Шопенгауэр, З.Фрейд және психоаналитиктер К.Г. Юнг, А.Адлер, Э.Бадентер, Э.Берн, Дж. Бернард, М.Мид, Б.Фридан, К.Миллет, И.С. Кон, К.Хорни сынды ғалымдар жыныстың әлеуметтік теориясының дамуына үлкен үлес қосты. Сондай-ақ, Ж. Лакан, М. Фуко, Ж. Делез, Ж. Деррида сияқты постмодернистердің еңбектері, әсіресе С.де Бовуардың әлемге әйгілі «Екінші жыныс» (Второй пол) кітабы аталмыш тақырыпты жан-жақты қарастырды [5].

«Гендер» ұғымына Қазақстан ғалымдары тәуелсіздік алған жылдардан кейін шындап назар аудара бастады. Қазақстандағы гендерлік саясат институтының даму бағыттарына сәйкес тарихта, психологияда, философияда, этнологияда, әдебиеттануда, лингвистика салаларда бірнеше ғалымдар еңбек жазып, зерттеді [6]. Бұған бірден-бір түрткі болған қазақ қоғамындағы әйел бейнесі және гендерлік мәселені зерттеу мен дамуына арналған 1999 жылы жарық көрген «Гендер теориясына кіріспе» («Введение в теорию гендера») және артынша 2000 жылы шыққан «Әйел жынысы» («Пол женщины») топтық ғылыми жинақ болды. Ә.Н. Нысанбаев, Т.Х. Ғабитов, Ғ.Есім, А.Құлсариева, Ә.Масалимова, М.Орынбеков, С.Қондыбай, Н.Ж. Байтенова, Қ.Ш. Нұрланова, Г.Г. Соловьева, З.Н. Исмағамбетова, З.А. Мұқашев, Н.А. Усачева, З.Қодар сынды беделді отандық философтар әйелдің қоғамдағы рөліне баса назар аударса, Г.Адаева, С.Қарпыкова, С.М. Шәкірова, Н.Шеденова аталмыш тақырыпта кандидаттық жұмыстар қорғап, өз саласында арнайы зерттеген [7].

Бұл еңбектермен қатар, әртүрлі ғылыми басылымдарда қазақ және орыс тілдерінде жарияланған саясаттану, әлеуметтану, экономика зерттеулері салаларында талқыланған бірнеше ғылыми еңбектер де бар. Олардың қатарында И. Б. Сүлейменованың «Тәуелсіз Қазақстандағы әйелдердің саяси көшбасшылығын қалыптастыру», Д. М. Айкупешованың «ҚР әйел күші рыногының қалыптасуындағы гендерлік теңдіктің дамуы 2008», Б. Х. Жұбановаңың «Қазақстандық педагогикалық ойлар тарихындағы гендерлік идеялар» («Гендерые идеи в истории педагогической мысли Казахстана» 2008), А. Б. Самаковаңың «Қазақстан қоғамының әлеуметтік трансформациясы аясында гендерлік саясат» 2010), Р. С. Тұрдалиеваңың «Көркем әдебиеттегі гендерлік сипат: психолингвистикалық талдау» (2009), Г. Х. Ғаниеваңың «Әлеуметсіздену жеке мінез – құлқына байланысты гендерлік аспектілері» («Гендерные аспекты ассоциального поведение личности» 2010) санауға болады [8]. Олар әйелдердің қоғамдағы рөлінің теориялық аспектілері мен бейнелерінің эволюциясын, Қазақстанның дәстүрлі қоғамындағы әйелдің тарихи ерекшелігін анықтауға, отбасындағы рөлін, нарықтық қатынас кезіндегі түрлі тенденцияларды қарастырды [9].

Нәтижелерді талқылау: Қазіргі таңда Шымкент қаласында бір облыс деңгейіндегі және бір қалалық мемлекеттік архивтері ғалымдар үшін қызмет етеді. Музейлер мен галереялар бағыты, тарихи кезең мен тақырыбына қарай бөлінген. Атап өтсек, Түркістан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Саяси репрессия құрбандарының музейі, «Қылует» этно – музейі, «Алтынорда» көркем өнер галерясы мен көркем өнер галереясын атап өтуге болады. Аталмыш мекемелердің мәдени мұра ретінде сақтап отырған құндылықтардың барлығы дерлік, өңір мен осы жерді мекен еткен адамдардың өмірі, тұрмыс тіршілігін,

бүтін бір идея ретінде көрсете алатын деректер тізбегі [11]. Біз көрген бейнелердің арасынан, мәдени ескерткіштердің (фото, кино, мүсін, портреттер, тұрмыстық заттар, әшекейлер) көп мөлшерде көрсетілгеннен соң, мәдени ескерткіштердің гендерлік сипатына ерекше назар аударуды жөн санадық. Осында көрген әйел образы белгілі бір ұстаным, өмір сүру тұжырымдамасын, бірігейліліктің қалыптасу үдерісіне сипат беретінін байқадық. Өңірдің бейнесін қаладағы ескерткіштер мен безендіруден бөлек, жоғарыда аталып кеткен архивтер мен музейлердің қорларынан да көру мүмкіндігі бар [12]. Шымкент қаласындағы Түркістан облысының мұрағатының фото қорларына жүгінетін болсақ, қордың жалпы көлемі бес мың бес жүз отыз жеті (5537) фото суретті құрайды. Соның (2835) гендірлік сипаттағы суреттер. Жалпы 15 қор сонымен қатар қала мен облыстың дамуына ерекше үлес қосқан қоғам қайраткерлері мен ғалымдардың жеке қорлары сақталған. Мәдени ескерткіштердің барлығы дерлік, өлкеді әйел бейнесінің өзгеру эволюциясына тарихи-антропологиялық сипат бере алды [13].

Зерттеу нәтижесі: Қазіргі таңда Шымкент қаласында бір облыс деңгейіндегі және бір қалалық мемлекеттік архивтері ғалымдар үшін қызмет етеді. Мұражайлар мен галереялар бағыты, тарихи кезең мен тақырыбына қарай бөлінген. Атап өтсек, Түркістан облыстық тарихи-өлкетану мұражайы, Саяси репрессия құрбандарының мұражайы, «Қылует» этно – мұражайы, «Алтынорда» көркем өнер галерясы мен көркем өнер галереясын атап өтуге болады. Аталмыш мекемелердің мәдени құндылықтарды мұра ретінде сақтап отырған барлығы дерлік, өңір мен осы жерді мекен еткен адамдардың өмірі, тұрмыс тіршілігін, бүтін бір идея ретінде көрсете алатын деректер тізбегі. Біз көрген бейнелердің арасынан, мәдени ескерткіштердің (фото, кино, мүсін, портреттер, тұрмыстық заттар, әшекейлер) көп мөлшерде көрсетілгеннен соң, мәдени ескерткіштердің гендерлік сипатына ерекше назар аударуды жөн санадық. Осында көрген әйел образы белгілі бір ұстаным, өмір сүру тұжырымдамасын, бірігейліліктің қалыптасу үдерісіне сипат беретінін байқадық. Қала тарихының болмысын, қаланы ұлттық нақышта безендіру стилі мен көшелеріндегі орнатылған мүсіндер мен ескерткіштері сыр шертеді. Қалада қойылған мүсіндер өмірдің бастауы «Ана» (кимешек таққан) әйел адам бейнесі - бала (бесік мүсіндері) оның жалғасы ретінде, яғни отбасы(шаңырақ) адам өміріндегі ең басты құндылық, тұтастай бір ұғым ретінде көрсетілген. Бұл мүсіндер жобасын әзірлеп жатқаннан бастап, қала тұрғындарының бойына өмір анадан, ал қоғам тірегі отбасы екенін көз алдына елестету арқылы әсер етуге арналып қойылғандай. Қаладағы гендерлік сипаттағы мәдени бейнелердің орны ерекше екені анық.

Қорытынды: Шымкент қаласында Тарихи-өлкетану музейі өңірдің тарихи жадын сақтау жұмысы бағытында орны ерекше. Экспонаттар мен инстоляцияларды композияциялау барысында, өлке тұрғындарының өмірін жан-жақты сипаттап бере алатын жоғары ғылыми әлеуеті бар мәдени ескерткіштер екендігіне көз жеткіздік. .

Мақала «Ғылымды дамыту» бюджеттік бағдарламасы, «Ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру» мемлекеттік тапсырыс шеңберінде қаржыландыратын 2020 жылға арналған «Мәңгілік ел» ғылыми негіздері, ЖТН № AP08857194 «XIX – XX ғ.ғ. басындағы қазақстандық бейнелердің тарихы мен визуалды антропологиясы: эволюциясы мен субъектінің қалыптасуы» тақырыбындағы жоба бойынша даярланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. Мақала, интервью, эксперттік комментарийлер және сараптама-аналитикалық материалдар. - Астана, 2017. - б.33

2. Кант И.О. Различии возвышенного и прекрасного у мужчин и женщин//Собр. соч. в 6 т.- М.: Мысль, 1966. - Т. 5, - с. 69

3. Берн Ш. Гендерная психология. - СПб: Прайм-Еврознак, 2003. - с.236-237

4. Bernard Jessie. The Future of Marriage. - London: Publisher: Yale University Press, 1982, - p. 364

5. Құлсариева А. Гендер мен дәстүр қалай қабыспақ? Алаш Республикалық қоғамдық-саяси ақпараттық газет // www.alashainasy.kz (дата обращения: 01.06.2020)

6. Соловьева Г.Г. Гендер и постмодернизм // Философия Евразии. - Алматы: Наука, 2004, - с. 8 - 44

7. Исмағамбетова З.Н. Проблематичность бытия и пути ее развития: историко-философский аспект. - Алматы: ҚазақУниверситеті, 2000, - с. 14-117

8.Карпыкова С.С. Женщины Казахстана: проблемы историографии (20-е-80-е годы XX века). - Алматы, 1997.

9.ТОМ. 497 қор, № 14,15,16,17,18,19,20 суреттер – 1871-1875 ж. –Шымкент қ.

10.ТОМ. 639 қор, №7,15,19,20,22,23,25 суреттер – 1901-1905 ж.-Шымкент қ.

11.ТОМ. 537 қор, 1946 ж.-Шымкент қ.

12. Түркістан облысының тарихи- этнологиялық мұражайының №1 «Этнография» көрме залының экспонаттары – Шымкент қ.

13.Түркістан обласының облысының тарихи- этнологиялық мұражайының №2 «Археология» көрме залының экспонаттары – Шымкент қ.

References:

1. Nazarbayev NA Orientation to the future: Spiritual revival. Articles, interviews, expert comments and analytical materials. - Astana, 2017. - p.33

2. Kant I.O. Distinctions between exalted and beautiful in men and women // Sobr. соч. in 6 vols.- M .: Mysl, 1966. - Vol. 5, - p. 69

3. Bern Sh. Gender psychology. - SPb: Prime-Evroznak, 2003. - p.236-237

4. Bernard Jessie. The Future of Marriage. - London: Publisher: Yale University Press, 1982, - p. 364

5. Kulsarieva A. How do gender and tradition coexist? Alash Republican socio-political information newspaper // www.alashainasy.kz (date of application: 01.06.2020)

6. Соловьева Г.Г. Gender and postmodernism // Philosophy of Eurasia. - Almaty: Nauka, 2004, - p. 8 - 44

7. Ismagambetova ZN Problematic nature of existence and ways of its development: historical-philosophical aspect. - Almaty: Kazakh University, 2000, - p. 14-117

8.Karpykova SS Women of Kazakhstan: problems of historiography (20th-80s of the XX century). - Almaty, 1997.

9.TOM. 497 funds, № 14,15,16,17,18,19,20 pictures - 1871-1875. - Shymkent

10.TOM. Fund 639, №7,15,19,20,22,23,25 photos - 1901-1905 - Shymkent.

11.TOM. Fund 537, 1946 - Shymkent

12. Exhibits of the exhibition hall №1 "Ethnography" of the Historical and Ethnological Museum of Turkestan region - Shymkent.

13. Exhibits of the exhibition hall №2 "Archeology" of the historical and ethnological museum of Turkestan region - Shymkent.

ӘОЖ 373.543
ҒТАМА 11.25.41 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.19*

Г.Қ. Шашаева[1],У.М Джолдыбаева [2]

[1]Халықаралық бизнес университетінің доценті, PhD доктор,
Қазақстан, Алматы қ.
[2]тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Қазақстан, Алматы қ.

Ж.МОЛДАБЕКОВ МҰРАСЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Мақалада философия ғылымдарының докторы, профессор Ж.Молдабековтың еңбектеріндегі рухани құндылықтар жүйеленіп, талданады. Қазақ халқының философ ғалымыЖ.Молдабековтыңғылымиеңбектері қоғамдық сананың ұлттық идеясымен тығыз байланыста жазылғаны мәлім. Онда қазақ болмысы мен рухы зерделеніп, жастар санасына жаңғыртушы күш ретінде әсер етеді. Ұстаздық қызметін ғылыммен шебер ұштастыра білген Ж.Молдабековтың мол мұрасы жастардың философиялық дүниетанымын байытып, отансүйгіштік, ұлтжандылық сезімдерін қалыптастырып, білімді әрі білікті мамандар ретінде тәрбиелеуге негіз алады. Рухани өмір мәдениеті-адамның адамгершілік іс-әрекетінің белсенді факторы. Онда жанның даналығы және адамның рухани тәрбиесінің тамыры жатыр. Мақалада оның негізінде адам өмірінің тереңдігі, оның моральдық және әлеуметтік қатынастарының шексіздігі түсіндіріледі.

Осы ретте, мақалада Қазақстан Республикасы әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі, Халықаралық акмеологилық ғылымдар академиясының (Санк-Петербург) академигі, дарынды ғалым, қоғам қайраткері, тәжірибелі педагогтың есімі республикамыз бен алыс-жақын шет елдерге кеңінен танымал көрнекті ғалым Ж. Молдабеков ұлттық деңгейде зор мәнге ие халқымыздың мүддесі мен игілігіне, қазақ руханиятына қызмет ететін «Қазақтану» ілімінің негізін қалаушы танымал ғалым ретінде оның қалдырған мұраларының кейбірін талдай отырып, ұлттық деңгейде жазылған маңызды идеяларының жоғарыдағы сұраныстарға толықтай жауап беретіндігіне көз жеткізуге болатындығы айтылған.

Түйін сөздер: интеллектуалды ұлт, ұлттық идея, рух, рухани құндылықтар,философия, ғылым.

Shashaeva G. K. [1], Dzholdybayeva U. M.[2]

[1]PhD. Associate Professor. University of International Business.
Kazakhstan, Almaty,
[2] Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Al-Farabi Kazakh National University.
Kazakhstan, Almaty

THE SYSTEM OF SPIRITUAL VALUES IN THE HERITAGE OF ZH.MOLDABEKOV

Abstract

Current article is devoted to scientific and pedagogical activity of professor, PhD Zh.Moldabekov. In his scientific work were discussed issues such as national innovations in improvement of Kazakhstani patriotism. Professor Zh. Moldabekov made a huge contribution to the education of young people, combining scientific activities with teaching activities. Also, the works of a prominent scientist on the development of a methodological basis for humanities

education were widely used in the disclosure of this article. The culture of spiritual life is an active factor in human moral activity. It contains the wisdom of the soul and the roots of the spiritual education of man. The article explains on its basis the depth of human life, the infinity of its moral and social relations.

At the same time, the article notes that the name of the academician of the Academy of Social Sciences of the Republic of Kazakhstan, academician of the International Academy of acmeological Sciences (St. Petersburg), a talented scientist, public figure, experienced teacher is widely known in the Republic and near and far abroad. Moldabekov, as a well-known scientist, the founder of the doctrine of "Kazakh Studies", which serves the interests and well-being of our people, Kazakh spirituality, which is of great importance at the national level, analyzing some of his legacy, can be convinced that the most important ideas written at the national level fully meet the above requirements.

Keywords: intellectual nation, national, spirit, spiritual values, philosophy, scientist.

Г.К. Шашаева[1],У.М Джолдыбаева [2]

[1] доктор (PhD), доцент. Университет международного бизнеса, Казахстан, г. Алматы.
[2] кандидат исторических наук, ассоцированный профессор. КазНУ имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

СИСТЕМА ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В НАСЛЕДИИ Ж.МОЛДАБЕКОВА

Аннотация

Данная статья посвящена научной и педагогической деятельности профессора, доктора философских наук Ж.Молдабекова. В научных трудах профессора Ж.Молдабекова рассмотрены вопросы национальной инновации в укреплении казахстанского патриотизма. Профессор Ж.Молдабеков внес огромный вклад в воспитании молодежи, совмещая научную деятельность с преподавательской деятельностью. Также труды видного ученого по разработке методологической основы гуманитарного образования были широко использованы в раскрытии данной статьи. Культура духовной жизни-активный фактор нравственной деятельности человека. В нем заложена мудрость души и корни духовного воспитания человека. В статье на ее основе объясняется глубина человеческой жизни, бесконечность ее моральных и социальных отношений.

При этом в статье упоминается имя академика Академии социальных наук Республики Казахстан, академика Международной академии акмеологических наук (Санк-Петербург), талантливого ученого, общественного деятеля, опытного педагога, выдающегося ученого, широко известного в республике и странах ближнего и дальнего зарубежья. Молдабеков, как известный ученый-основатель учения «Казахтану», служащего интересам и благам нашего народа, казахской духовности, которая имеет большое значение на национальном уровне, проанализировав некоторые из его наследия, отметил, что его важные идеи, изложенные на национальном уровне, полностью отвечают вышеприведенным запросам.

Ключевые слова: интеллектуальная нация, национальная, духовность, духовные ценности,философия, ученый.

Кіріспе: Жазылып отырған мақалада Ж.Молдабековтың ғылыми еңбектеріталданып, дүниетанымдық және тәлімдік маңызын терең, жүйелі зерттеулеріндегі инновациялық жұмыстарынмәдениеттану, әлеуметтанулық талдау – бүгінгі ғылым талабының, Қазақстан дамуының сұраныстарына жауап береді және өлшемі бола алады. Ғылыми мақалада ғалым, ұстаз Ж.Молдабековтың ғылыми еңбектерінмәдени-рухани құндылықтар ретінде

қарастырып және мәдени-өркениеттік кеңістігі, соның ішінде, еліміздің қарыштап даму барысындағы негізгі идеялар мен мемлекетіміздің түрлістратегияларына бағышталып жазылған еңбектері мәдениеттану тұрғысынан сарапталып, ғылыми пайымдаулар жасалады.

Бүгінде өскелең жас ұрпақ еліміздің ұлтжанды тұлғаларының өнегелі өміріне қызығушылық танытуы және одан үлгі алуы хақ. Жастардың бойында дағдысы мен шеберлігін, отансүйгіштік сезімін, асқақ адамшылық қасиеттерін, жаңа дүниетанымдық көзқарастарын, салауаттылық дағдыларын, білімін және біліктілігін ұнамды мінез-құлық пен рухани-адамгершілік құндылықтары арқылы қалыптастыруы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясында жан-жақты негізделген жолдау аясында «Елбасының Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру:Қазақстан Республикасының Президенті»атты мақаласы жарық көріп, қоғамды рухани жаңғыртудың басты идеялары қазіргі кезде жастар арасында кеңінен насихатталуы ұсынылды, Жастар саясатының басымдықтарын Елбасы Н.Ә.Назарбаев тәуелсіздік жылдарындағы жетістіктерді саралай келе, XXI ғасырдың үшінші он жылдығында әлемнің дамыған 30 мемлекеті қатарына енуге ниетті екенін тілге тиек етеді. Елбасы пікірінше, ұлттық тәуелсіздік идеологиясы халқымызға тән ізгілік идеялары мен ділдік ерекшеліктерінің жинақталған көрінісі болуы тиіс. Әсіресе, қазіргі өтпелі кезең қиындықтарын жеңіп, пайдалы ескі мен жаңаның ара қатынасындағы сабақтастықты орнықтырудың мәні зор. Өз кезегінде, бұл үдеріс ұлттық құндылықтарды тереңдету барысында жүзеге асады. Құндылықтардың батыстық үлгілерін қабылдаумен ғана шектелген жағдайда күрделі рухани мәселелерді шешуге негіз бола алмайтыны анық. Оны шешу үшін жастардың білім саласындағы әлеуметтік мәдени қамтамасыз ету және оны рухани санасына сіңіру үшін білім бере іске асыру бүгінгі күнгі зиялы қауымның алдына қойылған мәселе болмақ. Осы сұранысқа жауап ретінде қазақ халқының философ ғалымы Ж.Молдабековтың рухани құндылықтарға толы әрі қоғамдық сананың ұлттық идеясымен тығыз байланыста жазылған еңбектері қазақ болмысының рухын зерделеп, ұлттық идея тұрғысында жастардың санасына жаңғыртушы күш ретінде әсер ететінін ескерген жөн. Соның негізінде, қоғамдық сана деңгейінде мемлекеттің болашағына деген сенім деңгейі арта түспек. Ж.Молдабековтың ғылыми еңбектері рухани түлеудің белгісі ретінде халқымыздың әдет-ғұрып өнегесінде, ар-намыс өрісінде, қимыл-әрекет өлшемі бола алады. Бұл орайда, рухани құндылықтар жиынтығы ретінде халқымыздың осы даналығын ғалым жылдар бойы жазып, жарыққа шыққан оқулықтарын ілімге айналдыруда және рухани құндылықтарын ғылыми айналымға қосуда ерекше дүниетанымдық көзқарас танытты.

Материалдар мен әдістер: Мақалада сипаттау, тарихи-салыстырмалы, деректанулық талдау, жинақтау, жүйелеу, тарихи-мәдени, әлеуметтік т.б. әдістер қолданылды. Тарихи-мәдени және әлеуметтік, философиялық, педагогикалық ізденістерде белгілі ғалым Ж.Молдабековтіңқаламынан шыққан еңбектер мақаланы жазу барысында пайдаланылды. Бүгінде Жақан Жанболұлының еңбектері гуманитарлық білім саласына қосқан үлесін ескерсек, оны осы саланы дамытуда үлкен рөл атқарған ғалымдар қатарына жатқызуға болады. Ж.Молдабековтың 600-ден артық еңбектердің авторы болғандығы түрлі еңбектерімен бірге, Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты жолдауы (2013 ж.),Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы (2013 ж.) стратегиялық бағдарламалары мақалада қолданылған.

Талқылау: Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында көшпелі өркениетіміздің ежелгі тарихын философиялық тұрғыдан жаңадан зерделеп, жаһандық мәдени картаға «жайғастыру» қажеттілігі мәселесіне тоқталады. Мұнда ұлттық тарихымызға тереңірек үңіліп, оны білу қажеттілігіне ерекше көңіл аударды. Бұл тұрғыда Елбасы «Қазақстан тарихы жекелеген үзіктермен емес, заманауи ғылым шыңынан түсінікті болуы тиіс», - деген пікір білдірді. Бүгінде мемлекеттік мәртебеге ие ұлттық құндылықтар қоғамдық-әлеуметтік қызметті арттыру мен тарихи-танымдық әлеуетті жаңғыртуда

ұлттымыздың мәдениеті мен болмысын анықтауына септігін тигізеді. Ұлттың тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрі мен даналығын тұтастықта сипаттайтын рухани-мәдени құндылық екені ақиқат. «Ұлт-мәдениет-құндылық» үштік қағидасына сәйкес, ұлтты, ұлт мәдениетін құндылық ақпараты арқылы таныту ғылымдағы жаңаша қалыптасқан бағыт. Қазіргі әлемдік өркениет кеңістігіндегі жаһандану үрдісіне сәйкес, тілді зерттеудің кешенді сипаты оның рухани-мәдени сабақтастығын анықтауға саяды. Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында айтылған мәселелерге әлем халықтары да көз тігіп, аса қызығушылық танытуы байқалады. Еліміздің осы жеті кереметін білім беру жүйелері арқылы өзге ұлт өкілдеріне танытуға барынша үлес қосу зор міндет болып табылады. Осы тұста айта кетер жайт, мәдениетке қатысты адамзат ғұмырнамасының әр дәуірінде қоғамдық сана феномені алдыңғы қатарға шығады. Елбасы ол жөнінде: «Болашақ ұрпағымызды тәрбиелегенде оларға жастайынан имандылық пен саламатты өмір сүруді саналарына сіңіре білсек, сонда ғана біз ұлттық рухы дамыған, Отанының гүлденуіне үлесін қоса алатын азамат өсіре аламыз....Өйткені халықтың мәдени кодын мойындамау, оның өмірі мен ұлттық рухын мүлдем мойындамауға алып келеді. Мұндағы басты идея – болашақ пен өткенді үйлесімді сабақтастыра білу» – деген болатын. Сонымен қатар «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы «Болашаққа бағдар - Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы іспетті. Мақалада айтылған тың ойлар әлеуметтік бағдар ретінде бүгінгі білім мен тәрбиенің өзегіне айналуы тиіс. Халқымыздың мәдени-тарихи тамыры тереңде жатқанын ескерсек, мақаланың жас ұрпақты тәрбиелеу мен бағыт-бағдар беруде маңызы зор. Өркениетті әлем жаңа ғасыр басталысымен-ақ, білімнің дамуының жаңа кезеңіне қадам басып отыр. Соңғы он жылдықтағы маңызды өзгерістер қоғамның барлық саласын, соның ішінде білім беру саласын қамтып отырған пәрменді интеграциялық процестер болып табылады. Қазірге кезеңде қоғамдағы ізгілікке, руханилыққа бетбұрыс рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде ұйымдастырылып, жастардың салауатты өмір сүру дағдыларын қалыптастыруға негізделуі тиіс. Рухани-адамгершілік құндылықтардың нормалар мен салт-дәстүрлер, әдет-ғұрып, мораль, құқықтық білімдер негізімен қатар әлеуметтік-рухани өмірдің құндылық элементтері ретінде қарастырылғаны жөн. Адам құндылығының ең маңыздысы «өмір сүру» бағытында руханилық қатынас ретінде сипатталады. Ал адамның адам болып қалыптасуына үлес қосатын негіз рухани-адамгершілік құндылық болып табылады.Руханилық-күрделі және көп қырлы құбылыс. Бастапқыда бұл ұғым «жан», «рух» идеялары түрінде пайда болды. Әл-Фараби жалпыға ортақ және қолайлы көзқарас ретінде рух, толық және кемелді білім, әмбебап және қасиетті идея жөнінде айтқан[1].

Гегельдің пікірінше, рух өзінің табиғи болмысында сана ретінде, субъектінің белгілі бір ішкі қызметі ретінде, өнердегі, дін мен ғылымдағы ішкі нәрсенің аяқталуы ретінде түсінілуі керек. Рух-бұл оның негіздеріне және жеке анықтамаларына еркін көзқарас[2]. Рухани өмір мәдениеті-адамның адамгершілік іс-әрекетінің белсенді факторы. Онда жанның даналығы және адамның рухани тәрбиесінің тамыры жатыр. Оның негізінде адам өмірінің тереңдігі, оның моральдық және әлеуметтік қатынастарының шексіздігі түсініледі. Осы ретте, Қазақстан Республикасы әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі, Халықаралық акмеологилық ғылымдар академиясының (Санк-Петербург) академигі,дарынды ғалым, қоғам қайраткері, тәжірибелі педагогтың есімі республикамыз бен алыс-жақын шет елдерге кеңінен танымал көрнекті ғалым Ж.Молдабеков ұлттық деңгейде зор мәнге ие халқымыздың мүддесі мен игілігіне, қазақ руханиятына қызмет ететін «Қазақтану» ілімінің негізін қалаушы танымал ғалым ретінде оның қалдырған мұраларының кейбірін талдай отырып, ұлттық деңгейде жазылған маңызды идеяларының жоғарыдағы сұраныстарға толықтай жауап беретіндігіне көз жеткізуге болады. Жақан Жанболұлының жастайынан ғылымға, білімге құмартқандығын жазып кеткен еңбектерінен танып білуге болады. Ол еңбектерді барынша жастарға жеткізсек: болашақ руханияттылығымен байланысты сұрақтар қоя отырып, ұлттық идея деңгейінде жазылғандығын баға жетпес мұра етіп қалдырған еңбектерінен байқауға болады. Өмірінің

ажырамас серігіне айналған білім мен ғылым биігіне көтерілуіне негіз болған ғылыми-зерттеу қызметін ұмырының соңғы күндеріне дейін жүргізген. Сондай-ақ, ұлттық тәрбиенің негізі болатындай ақын-жыраулар, би-шешендер дүниетанымын діндік тұрғыда зерттеген ғалым. Қазақ елінің танымал ұлағатты ұстазы Ж.Молдабеков алған білімін әрдайым жетілдіруден жалықпаған еңбекқор ғалым. Жас ұрпаққа тәрбие беру мақсатында болашаққа жол сілтеу мақсатына бағытталған ғылыми-еңбектері қазақ ұлтының рухани құндылықтарға толы қасиетін зерделеп, ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге жол сілтеді.

Философия ғылымдарының докторы, профессор Ж.Молдабеков көп жылдар бойы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ғылыми жұмысын педагогикалық қызметімен ұштастыра білген азамат. Ұстаздық жолын оқытушылық қызметтен бастаған Ж. Молдабеков алдымен дайындық факультетінің, кейіннен философия және саясаттану факультетінің деканы болып жалғастырғаны мәлім. Қай қызметте болса да, өз ісін жетік меңгерген маман, шебер ұйымдастырушы ретінде танылған, өзіне жүктелген жауапкершілікті адал атқарған тұлға. Ұлағатты ұстаздың жемісті еңбегі, ғылыми-педагогикалық қызметі мен өнегелі істері келешек ұрпаққа үлгі болары анық. Өзінің білімділігі, мәдениеттілігі, еңбекқорлығы, кішіпейілділігі сынды жеке тұлғалық қасиеттерімен ерекшеленген ғалым шынайы құрмет пен беделге ие болғаны мәлім.

Ғалымның еңбектері бүгінде гуманитарлық білім салаларында өз деңгейінде зерттелуіне жол ашылуда. Олардың бірі, белгілі ғалым, педагог-ұстаз Ж. Жанболұлының қаламынан туындаған «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша: «Ежелгі шығыс» (2005ж.), «Қазақтың халық философиясы» (2006 ж.), «Қазақ би-шешендерінің дүниетанымы мен философиясы» (2007ж.), «Қазақ ақын-жырауларының дүниетанымы» (2008 ж.) кітаптарына тікелей жетекшілік жасап, жарыққа шығуына белсене араласқаны мәлім. Осы арқылы ғалымның еңбектерінің отандық гуманитарлық ғылым тарихында рөлі зор екендігіне көз жеткіземіз. «Қазақтану» ілімінің негізін қалаушылардың бірі ретінде қаламынан шыққан «Қазақ осы мың өліп, мың тірілген» (1998 ж.), «Қазақтану» (2003 ж.), «Шығыс философиясы» (2003 ж., 2007 ж.), «Қазақтану өрісі» (2005 ж.), «Шешендік» (2009) оқу құралы, «Қазақтану және жаңару философиясы» (2009), «Ұлттық тәрбиенің патриоттық негізі» (2011 ж.), «Өзіндік таным оқу құралы» (2014 ж.), «Интеллектуальная нация: стратегический курс и культурно-национальные факторы становления» монографиясы (2016 ж.) еңбектерін атауға болады.

Бүгінде Ж.Молдабековтың жетекшілігімен докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғаған шәкірттері еліміздің түрлі салаларында жемісті еңбек етуде. Сонымен бірге Ж.Молдабеков еңбектеріне негізделіп жазылған, соңғы жылдары жарияланған мақалалары бар. Атап айтқанда: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің «Дінтану және мәдениеттану» кафедрасы ұйымдастыруымен профессор, философия ғылымдарының докторы Молдабеков Жақан Жанболұлының 75 жылдық мерейтойына орай «Қазақтану және рухани жаңғыру» атты еске алу дөңгелек үстелі өтті. Ұйымдастырушы кафедраның белсенді жұмысы нәтижесінде профессор, философия ғылымдарының докторы Ж.Молдабеков атындағы «Қазақтану» орталығы ашылды [3].Орталықтың басты мақсаты – «Жақан Жанболұлының қазақ мәдениетіне, тарихына, философиясына, сондай-ақ қазақ халқының құндылықтарын зерттеуге қосқан үлесі мен идеяларын жүзеге асыру. Бұл орталық арқылы қазақтану ғылымының рухани және әдістемелік негізін қалыптастырып, оны жүйелі түрде ұлттық құндылықтарымыз негізінде насихаттау. Осы тұрғыда Ж.Молдабеков атындағы «Қазақтану» орталығы ғалымның идеяларын насихаттап, қазақтану ұғымымен сусындаған, рухани бай, интеллектуалды әлеуеті дамыған ұрпақты дайындайтын орталық болмақ. Бұл тұрғыда «Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы» шешімімен «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы студенті Г.Әбдуқадырдың «Өзін-өзі тану сабағында Ж.Молдабековтың еңбектері арқылы оқушылардың өзіндік таным дағдыларын қалыптастыру» тақырыбындағы диплом жұмысы сәтті қорғалды. Ж. Молдабековтың ғылыми еңбектеріне бағытталып жазылған бұл еңбек, өзін-өзі тану сабағында оқушылардың өзіндік таным

дағдыларын қалыптастыру мәслелелері ғылыми, тәжірибелік-педагогикалық тұрғыда тиімділігі анықталып, әдістемелік ұсыныстар өзіндік таным теориясына негізделді. Сонымен бірге, бұл еңбекте ғалымның құнды мұралары арқылы, білім алушылардың рухани-интеллектуалдық әлеует пен тарихи-мәдени үрдіс табиғатын ұғына түсінуге мүмкіндік беретін фактілер мен педагогикалық ой-пікірлер сараланып, білім, ғылым, оқыту теориясына қатысты талдау беріліп, оның оқу-тәрбие үрдісіне ұйымдастырудағы алатын орны айқындалды. Сонымен бірге, ғылыми-зерттеу жұмысында Ж.Молдабеков еңбектерін пайдалану арқылы білім алушылардың рухани-адамгершілік әлеуетін қалыптастыру бағыттарын айқындайтын ұсыныстар берілгендігі ұлағатты ұстаздың есімін болашаққа өшпес құнды мұралары мен игі істері дәлел болмақ.

Сонымен қатар «Мәдени мұра құндылықтарын жоғары білім беруде қолдану» тақырыбына профессор Ж.Молдабековтың ғылыми редакциялауымен Г.К. Шашаеваның монографиясы әзірленіп, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің «Қазақ университеті» баспасында кітап болып басылып шықты[4]. Монографияда мәдени мұра құндылықтары жүйеленіп, оның дүниетанымдық және тәлімдік маңызын терең зерделеніп, ондағы инновациялық жұмыстарды жоғары білім беру саласында қолдану мәселелері қарастырылған. Қазақстан дамуының да ерекше еншісін кеңейтіп, мемлекеттік өмірлік қажеттілікке айналдыру мақсатында құрастырылған. Кітап педагогика, мәдениеттанушы мамандар мен жоғарғы оқу орындарының бакалаврлары, магистрлері және докторанттарына арналған. Осылайша, Ж.Молдабековтың ғылыми еңбектері осы рухани түлеудің белгісі ретінде халқымыздың әдет-ғұрып өнегесінде, ар-намыс өрісінде, қимыл-әрекет өлшемінде болмақ. Десекте, рухани құндылықтар жиынтығы ретінде халқымыздың осы даналығын Ж.Молдабековтың оқулықтары мен бағдарламалар ұсыну арқылы ілімге айналдыру, рухани құндылықтарын ғылыми айналымға қосу – маңызды дүниетанымдық мәселе болмақ.

Ағымдағы жылы көпшілік оқырманға арналған «Өнегелі өмір» сериясы [5].ұлтжанды азамат, ұлағаты мол ұстаз, көрнекті ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі Ж.Молдабековтың өмір жолы мен ғылыми-педагогикалық қызметіне арналған қазақтану идеясындағы таңдамалы туындылары, мұрағат құжаттары мен фотосуреттері берілген. Сондай-ақ қайраткер тұлғаның көзін көріп, тәлімін алған, сыйлас болған әріптестері мен шәкірттерінің, дос-жарандары мен ет жақындарының естеліктері жинақталған. Жақан Жанболұлы – ел бірлігі, ұлт болмысы мен рухы, интеллектуалды тұлғаны қалыптастыру, интеллектуалдық сананы көтеру мәселесін жан-жақты зерделеп, бүгінгі қазақтануды таныта білген кемел тұлға. Абайдың өмірдегі, өнердегі, өлеңдегі зиялылығын өмірлік қағидасы тұтқан бекзат жан ұлылықты жас ұрпаққа ұлағат етуді мақсат тұтқан ұлағатты ұстаз Жақан Жанболұлының еңбектері мен мол адами қасиеттерін туралы осы кітаптан оқып, танысып қана қоймай гуманитарлық ғылымдар саласынан тәлім алған мамандар мен шәкірттері әрі қарай көрнекті ғалым ұстаздың еңбектерін жетілдіре береді деген сенімдеміз.

Зерттеу нәтижелері: Қазіргі жаһандану кезеңінде ұлт дамуының әсері ұлт ынтымақтастығы мен қасиетін қастерлеуге, жастардың интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыруға, олардың ар-намысын шыңдауға, отансүйгіштік пен ұлтжандылық сезімдерін оятуға ықпал етеді. Тарихи-мәдени, рухани білім бере оқыту - тәрбиенің жай бөлшегі ғана емес, әлемдік деңгейдегі білім ақпараттық мазмұнын ұлттық құндылықтар арқылы үйлестіруші жүйе бола алады. Бұл орайда, Ж.Молдабековтың «Интеллектуалды ұлт: қалыптасуының мәдени-ұлттық факторлары мен стратегиялық бағыты» атты еңбегірухани жаңғырудың сипаты ретінде рухани сананы ынталандыратын әлеуметтік құндылықтарды жаңғырту; жастардың рухани санасын ояту, шығармашылық әлеуетін дамытуға және рухани құндылықтарын қалыптастыруғабағытталғанын көреміз [6].Ал, Шығыс және Батыс өркениеттері тоғысындағы қазақ халқының мәдени құндылықтарын дәстүр және жаңашылдық ара қатынасында қарастыра аламыз. Рухани құндылықтарға: адамзат білімі, дүниетаным принципі, философиялық тұжырым, адамгершілік нормалары мен саяси білім, яғни әлемнің рухани жетістіктерін жатқызуға болады. Ал құндылықтар

жүйесі адамзат дүниетанымының негізгі іргетасы, оның әлемге көзқарасының қайнар көзі [7].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан жас ұрпақтың әлеуметтенуі мәселесі мемлекет назарында болғаны белгілі. Жаңа бағдарламалар жастардың білім саласындағы әлеуметтік құқықтарын қамтамасыз етуге, шығармашылық әлеуетін дамытуға, патриотизм құндылықтарын қалыптастыруына жағдай жасауға бағытталған. Жастар саясаты саласындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттарын іске асыру нәтижесінде жастар саясатының келесі кезеңіне қадам бастық. Бүгінгі қоғамдағы жастардың рухани құндылықтарының қалыптасуынан мемлекет болашағы мен қоғам дамуын көреміз. Ж. Жанболұлының еңбектерінде жастардың қоғамның бір бөлігі болып қалыптасуына олардың қоғамдық ортада рухани әлеуметтену мәселелеріне әлеуметтік тұрғыда жауап аламыз [8].Сондай-ақ, жеке тұлғаның таңдау еркіндігінің көрінісінде мінез индивидтің табиғи ортаға бейімделу, өзіндік түсінігін қалыптастыру, әлеуметтік-психологиялық жүйедегі өзін-өзі тану, тұлғаның әлеуметтік-мәдени жағдайда өзін-өзі таныту кезеңдерін қамтиды. Өз болмысын адамгершілік тұрғысынан адал көрсете алатын жанды Шығыста «Бекзат адам» ретінде бағалайтыны анық. Ал «Ұлы ілімде» (Кунд-Фу-цзы): «Бекзат адамның Ұлы жолы болады. Ұлы жол өзіндік танымға апарады», - делінген[9].

Қазіргі кезде қоғамдық-гуманитарлық ғалымдар саласында халқымыздың ғасырлар қойнауынан келе жатқан мәдени мұрасын, тәлім-тәрбиесін философия, психология, педагогика саласындағы ғалымдардың еңбектерін оқу арқылы ғылыми-теориялық тұрғыда талдап, пайдалануға жол ашылды. Бұл міндеттерді шешудің алғышарттары әлеуметтік, философиялық, психологиялық негізде қарастырылған. Интеллектуалды дәстүрді танып-білу әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер мен жан-жақты білім интеграциясы мүмкіндіктерін қарастыру, руханият диалогын құрып, тарихи-мәдени және мәдени-психологиялық талдаулар ретінде қолдануға болады.Инновациялық дәстүрдің мәні – функционалдық қызметтен жасампаздыққа, рухани мұра жетістіктеріне жетуге, әлеуметтік-психологиялық үдерістерді пайдалануға ықпал етеді.Мәдени мұра ерекшеліктері философиялық адамгершілік бағдар аясында интегралдық сипатқа ие болады. Ж. Жанболұлы өз еңбектерін «Мәңгілік елді» қалыптастырып дамытатын, рухани кемелденген, өзіндік таным-тағылымы жетілген жастарға арнады. «Мәнгілік ел» идеясына сәйкес, жастардың өзіндік танымы мен дағдыларын қалыптастыру барысында «Өзіндік таным» еңбегін жазды. Онда жастар танымын қалыптастыруда Шығыс және Батыс ойшылдарының идеялары, діни түйіндері, қазақ би-шешендері мен ақын-жыраулары шығармаларын ұтымды пайдалана білді [10].Бұл оның – қазақ халқының ең маңызды рухани құндылықтарының бірі болып табылатын – қазақи шешендік өнерін ұлттың этномәдениеті ретінде қарастырып, ғылыми талданып жазылған жұмыс болып табылады.

Ж. Жанболұлының жазып қалдырған ғылыми шығармаларына кеңінен зер салсақ, оның қазақ этномәдени, философиялық тұрғыда болашақ ұрпақты ұлттық құндылықтарды бойына сіңіретіндей етіп тәрбиелеуде үлес қосатындай жазып қалдырған еңбектері жеткілікті. Бұл мәдени және философиялық мұралар қазақтың ұлттық құндылықтарына жатады деп айтуға тұрарлықтай. Осы бағыттағы Ж. Жанболұлының маңызды да маңызды жұмыстарының бірі – «Шешендік: Оқу құралы» еді[11].Осы жұмыстың атауы мен мазмұнына ауқымы кең тарихи тұрғыдада қарастырылған болғандықтан және қай жағынан алып қарасақта маңызды зерттеулердің қатарына толығымен жатады демекпіз.

Халқымыздың мәдени мұрасы мен шығармашылық өнерінде шешендіктің орны зор. Өйткені шешендік: адамды ақиқат пен әділдікке, кемелдік пен бақытқа жеткізетін шынайы кісілік қасиеттердің көрінісі мен жиынтығы; кісілікті, жақсы мінезді, әдепті, және инабатты болуды, өз ұстанымына кәміл сенуді, ізгіліктерді сақтауға үйретететін құрал, шығармашыл қызметтің өлшемі мен өрісі; адамның тұлғалық қасиеттерімен, қажыр-қайратымен, біліктілігімен, көрегендігімен, мұрат-мақсаттарымен ерекшеленетін суырып салма өнердің дәрежелі деңгейі; халқымыздың рухани-мәдениетінің көне де кең таралған, ықылым заманнан қызықтырған, магниттей тартқан қасиет-қабілеттері; әдебиеттің

жетілген, ажарланған, тұлғаланған түрі, оның өтімді, өткір үлгісі, өнегелі үрдісі деп сөз өнерінің, тарихи-идеялық негіздері мен ұлттық үлгілерін қарастырғанын айтқан жөн. Десек те, ғалымның қаламынан шыққан «Шешендік» оқу құралы қазақ мәдениетінде теңдессіз құнды еңбек.

Еліміздегі жастар мәселесі де Жақан Жанболұлының еңбектерінде әр қырынан зерттелгені мәлім. Онда: «Иман – сенім, имандылық – жан рухының тазалығы. .... Рухани жүдеген, іштей азғындаған жан - жеңілтек мінезге немесе дөрекілікке тез ұрынады. Өзіне сене алмаған – қадірсіз, жақсылық күте беруге болмайтын қайырымсыз болады деген тұжырымын айтады.Ғалым адамның рухани жан дүниесі жүдегенде, теріс пиғылды адамдар тобы көптеп қалыптасатындығын ескертеді. Адамның сенімі ешқашан жоғалмауы керек. Сенім бар жерде имандылық бар» - деп ой түйіндейді ғалымТұрсын Жұртбай.«Түркілер ұғымында мәңгілік мақсатты көздемеген іс оңбайды, оны Тәңірі жарылқамайды». «Мәңгілік ел» нысанасы – мәңгілік рухани аңсар, ол түркі тегінің тұтастығы мен тәуелсіздігінің кепілдігін қамтамасыз етуге арналған тектік, тазалық пен еркіндік идеологиясы. Ал ұлттық тәуелсіздік иісі түркі әлемінің рухани еркіндік нысанасы».«Тәуелсіздік мәселесін біз көбінесе ұлт-азаттық қозғалысымен байланыстырамыз. Алайда мұндай техногенді үдеріс те ұлттық тәуелсіздік идеясының өміршең мұраттарын аяқасты қыла алмайды».Бүгінгі таңда бұл ұғымдарды біріктіретін «қазақ» деп еркіндікті, азаттықты, «алаш» деп бірлікті танитын тәуелсіз Қазақ елі- дей келе, шежіре әр адамның жоғын тауып береді, ата-бабасының өрлігін, ерлігін, тектігін өз мүддесін ұлт мүддесіне қабыстырған жандар екенін атап көрсетеді.

Ж.Молдабековтың «Қазақтану» ілімінің негізін қалаушы ғалым ретінде қаламынан шыққан еңбектерінің роліотандық және әлемдік гуманитарлық ғылым тарихында қарастыруға тұрарлық деуге негіз бар. Шын мәнісінде де қазақтану – әлеуметтік-мәдени рухани құндылықтарға толы ұғымдар жиынтығы. Осылайша, Қазақтану бүкіл адамзаттың, тұтастай алғанда этно-педагогика, этно-мәденитанулық, философиялық, тарихи білім негізі бола алады. Атап айтар болсақ, «Қазақтану» әлеуметтік үдерістерді идеологиялық тұрғыда талдап бүкіл ұлттық тарихи-мәдени құндылықтар тұрғысында қарастыруға болады деуге негіз бар. Қаламынан шыққан «Қазақ осы мың өліп, мың тірілген» (1998), еңбегінде болашақта қазақ қоғамы отандық гуманитарлық, рухани-мәдени, тарихи әлеуметтік салада жазылып шыққан орасын зор қомақты еңбектерінің бірі. Олар: қазақтану идеясы, қазақ болмысы, Абай және адамтану, шежіре және өнеге, туған жерді жатсынбау, мал-жан сақтау, атамекенді тану және табысу, битану және билер беделі т.б. болып бірізділікпен астасып жатқан ділдік және дүниетанымдық тұрғыдағы құндылықтар жүйесі. Жақан Жанболұлының рухани тұрғыдан жан-жақты жетілген адамдарға ғана «ұят», «сауап», «иман» деген ардақты адами ұғымдар тән екеніндігін сол кездің өзінде қазіргі кездегі тәуелсіз қазақстандық әлеуметтік қоғамның сұраныстырына тікелей жауап беретін болатындай. Оған дәлел, Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы Жолдау аясында «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы 2013стратегиялық бағыттағы мемлекеттік тұжырымдамаларын атап өтуге болады.

Соңғы уақытқа дейін этникалық көзқарастың басты бағыты мәдениеттің барлық түрлерінен өтетін айырмашылыққа баса назар аудару болды және үнемі өзгеріп отыратын тірек нүктесі болды (әртүрлі белгілер, әртүрлі кодтар және т.б.). Мәдени код мәдениетаралық қарым-қатынас деңгейінде де, этникалық азшылықтардың басым мәдениетпен өзара әрекеттесу үрдісінде де алынады. Сонымен қатар, мәдени өндіріс үрдіс ретінде қарастырылады, мәдени сәйкестіліктің құрылымы «субъектілер жасаған позициялардан гөрі орындаушылық, позициялау» сипатталады.Десекте, егемен елдегі адамгершіліктің төрт ұстанымы – адамдықты арттыру, тұлғалықты тұрақтату, азаматтың кісілігін көтермелеу, тұлғалық қарым-қатынасты нығайту мәселелеріне, Абайдың даналығы шешендігіне, бүкіл Шығыс ғалымдары Аристотельден кейінгі екінші ұстазымыз деп таныған әбу-Насыр әл-Фараби теорияларымен зерделеумен бірге Ж.Молдабековтың

тәлімдік маңызын терең ғылыми дүниетанымдық еңбектерін, мәдениеттану, әлеуметтанулық тұрғыда жүйеленген жұмыстары – бүгінгі гуманитарлық ғылым талабының, Қазақстан және әлем дамуының сұраныстарына жауап береді және өлшемі болуға мүмкіндішгі бар. Дана Абайдың: «ұят кімде болса, иман сонда», – деп айтқан сөзін қазіргі қоғамымыздағы коррупция, жауапкершіліктің аздығы, азамат ретінде Ел мен ұлт алдындағы парызы мен қарызын дұрыс түсінбеу т.б. осы рухани жұтаңдықтың жемісі деп жазылған ұғымды қолдану орынды болмақ.

Қорытынды: Ж.Молдабеков мұрасындағы рухани құндылықтар жүйесі туған елдің мәдени сұранысына лайықты. Ондағы этно-мәдени құндылықтарды ұлттық идеяға айналдыра таныту – дүнитанымдық қызметтің арнайы ұғымдық деңгейіне және амалы ретінде қарастыруға болатындығы анықталды. Олай болса, ұлттық идея ретінде мақалада көрсетілгендейтұлғаның қалыптасып дамуына елдің рухани-мәдениеті жаңғыратын, патриот азаматтың интеллектуалды әлеуеті қалыптасатын, мәдениетті елдікке негіз болатын жастар санасын жанғыртуға ықпал етері сөзсіз. Сондай-ақ, ұстаз-ғалымның өміршең идеялары жастардың бойында ұлттық рухани құндылықтарды қалыптастыруда мәні зор болмақ. Сайып келгенде, Ж. Молдабековтың білім-ғылым саласын дамытуға сіңірген белсенді қызметі ұшан-теңіз. Еліміз болашағына аса маңызды «Қазақтану» ілімінің ғылыми бағытында жасаған еңбегін жас ұрпақ аса толғаныспен еске алатынына сеніміміз мол. Ғалым-Ұстаздың мағыналы ғұмыры, көрнекті қайраткердің рухани мұрасы өскелең ұрпақтың рухты болып жетілуіне септігін тигізіп, ұстаздық жолы - қымбат мектеп болмақ.

Бүгінде еліміздің әлемде танылуына зор үміт пен жауапкершілік жастарға жүктеледі. Ұлт тарихында танымдылығы жоғары, отандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың дамуына өзіндік үлес қосқан қазақтанушы ғалымның еңбектерін танып білу - біздің парызымыз.Осылайша тәжірибелі ұстаз, дарынды ғалым, көрнекті қайраткер Ж.Молдабековтың жемісті қызметі мен еңбектері келешек ұрпаққа үлгі болып қала бермек!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. Алма-Ата: Наука, 1985.– С.403-408

2. Г.Гегель. Работы разных лет. Москва,1971, С.181-182.

3. Әбдуқадыр Г.Ә., Шашаева Г.К. Ж.Ж. Молдабековтың еңбектері негізінде білім алушылардың рухани құндылықтарын қалыптастыру Республикалық ғылыми танымдық «AL-Farabi.kz». журнал, ҚазҰУ «Қазақ университеті» баспа үйі №4/ 2018, Индекс 74501, 49-50 бб.

4. Шашаева Г.К. «Мәдени мұра құндылықтарын жоғары білім беруде қолдану»: Монография. – Алматы, 2019. 156 б.

5. Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы https://www.enbek.kz/docs/kk/node/2013. 194. №1.№ 191

6. Молдабеков Ж.Ж. Интеллектуальная нация:стратегическийкурс и культурно-национальные факторы становления. – Алматы, 2016. – С. 3.

7. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан - 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы / Ақиқат. -2013. -№1. – 5-27 бб.

8. Молдабеков Ж.Ж. Қазақ осы, мың өліп, мың тірілген. – Алматы: Санат,1996.

9. Молдабеков Ж.Ж. Модернизация – путь к исторической культуре иразвитию партнерства: возрождение инновационной традиции // Collektion of Treatises in Celebration of the 20 th Anniversaru of the Estabjishment of Diplomatic Relations between the Republic of Korea and the Republic of Kazakhstan Theme Exchange of Korean and Kazakh Studies. - Hahyayg University, 2012. - C. 9-169.

10. Молдабеков Ж.Ж. Қазақ би-шешендерінің дүниетанымы мен философиясы. Т.9, Астана, 2007.

11. Молдабеков Ж. Ж. Шешендік: оқу құралы. - Алматы; Қарасай, 2009.– 179 б.

References:

1.Al-Farabi. İstoriko-filosofskie traktaty. Alma-Ata: İzd-vo Nauka, 1985 — 624 s.– S.403-408

2.G.Gegel. Raboty raznyh let Moskva,1971, s.181-182.

3.Äbduqadyr G.Ä., Şaşaeva G.K. J.J. Moldabekovtyŋ eŋbekteri negizinde bilim aluşylardyŋ ruhani qūndylyqtaryn qalyptastyru Respublikalyq ğylymi tanymdyq "AL-Farabı.kz". jurnal, QazŪU "Qazaq universiteti" baspa üii №4/ 2018, İndeks 74501, 49 – 50 b

4.Shashaeva G.K. «Mádenı mura qundylyqtaryn joǵary bılım berýde qoldaný»: Monografıa. – Almaty, 2019. 156 bet.

5. Qazaqstan Respýblıkasy memlekettık jastar saıasatynyń 2020 jylǵa deıngı tujyrymdamasy https://www.enbek.kz/docs/kk/node/194. -2013. -№1.№ 191

https://www.facebook.com.

6.Moldabekov J.J. Intellektýalnaıa natsıa:strategıcheskı kýrs ı kýltýrno-natsıonalnye faktory stanovlenıa. – Almaty, 2016. – S. 3.

7.Nazarbaev N.Á. «Qazaqstan - 2050» strategıasy – qalyptasqan memlekettıń jańa saıası baǵyty. Qazaqstan Respýblıkasynyń Prezıdentı N.Á.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna joldaýy / Aqıqat. -2013. -№1. – b. 5 – 27.

8.Moldabekov J.J. Qazaq osy, myń ólıp, myń tırılgen. – Almaty: Sanat,1996.

9.Moldabekov J.J. Modernızatsıa – pýt k ıstorıcheskoı kýltýre ı

razvıtıý partnerstva: vozrojdenıe ınnovatsıonnoı tradıtsıı // Collektion of Treatises in 13.Celebration of the 20 th Anniversaru of the Estabjishment of Diplomatic Relations between the Republic of Korea and the Republic of Kazakhstan Theme Exchange of Korean and Kazakh Studies. - Hahyayg University, 2012. - C. 9-169.

- Hahyayg Unıversıty, 2012. - S. 9-169.

10. Moldabekov J.J. Qazaq bı-sheshenderınıń dúnıetanymy men fılosofıasy. T.9, Astana, 2007

11. Moldabekov J. J. Sheshendık: oqý quraly. - Almaty; Qarasaı, 2009.– 179 b.

УДК 656.2
МРНТИ 03.20.11 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.17*

[1]A.B. Sarsenbaev, [2]A.S. Abdiraiymova

[1]Tarih ğylymdarynyñ kandidaty, dosent, [2]Logistika jäne kölık akademiasy
Almaty q., Qazaqstan. e-mail: a.sarsenbayev@kazatk.kz
[2]Tarih ğylymdarynyñ kandidaty, dosent, [2]Logistika jäne kölık akademiasy
Almaty q., Qazaqstan. e-mail: ardak.abdiraiymova@ gmail.com

TUŃĠYSH TEMIRJOLSHY

Añdatpa

Būl maqalada erterekte jaryq körgen jäne būryn qarastyrylmağan mūrağat qūjattaryna sılteme jasala otyryp, Alaş qairatkerlerınıñ HH-ğasyrdyñ 20-30 jyldardağy ömırlerıne şolu jasalyp, tūñğyş temırjolşy M. Tynyşbaevtyñ ömırınıñ soñğy kezeñı men aiyptalu hattamalary tarihi tūrğydan qarastyrylğan. Kez-kelgen tarihi mäselenıñ basty derek közderıne - mūrağattyq qūjattar jatatyndyqtan, ärtürlı qūjattar men jeke adamnyñ jazbalarynda saqtalyp qalğan derekterdıñ tarihi mañyzdylyğy öte zor.

Qazaq tarihyn Keñes ökımetı tūsynda jazylğan jazbalar, hattar, ärtürlı mäsele boiynşa hattamalar men t.b. köptegen jazbalarğa qarai otyryp, keñınen zertteu - sol kezeñdegı tarihtyñ obektivtı zertteluıne özındık kömegın tigızedı degen tüsınık basym. Ökınışke orai olai emes. Eskı jüienıñ kelmeske ketkenıne 20 jyldan astam uaqyt ötse de älı künge deiın mañyzdy derekter keşenı tarihşylardyñ qolyna timei otyr. Alaşordalyqtardyñ eren eñbegınıñ bağasyn älı de tolyqqandy bere almai otyrğanymyz sonyñ nätijesı bolsa kerek.

Sondyqtan da, är jerden jinalğan, är türlı közqarastyñ synynan ötken, üzık-üzık berılgen derekter men mūrağat qūjattarynyñ keşendı zertteluınıñ mañyzdylyğyn aitpasaq ta tüsınıktı. Sondyqtan da bügıngı qarastyrylyp otyrğan taqyrypqa qatysty köptegen derekterdıñ osy uaqytqa deiın tarihi ainalymğa şyqpağandyqtan tarihşylardyñ nazara men talqysyna ūsynudy qajet dep taptyq.

Kılttı sözder - M. Tynyşbaev, Ä. Bökeihanov, M. Jūmabaev, H. Dosmūhamedov, Alaşorda, Alaş ükımetı, temırjol injenerı, Keñes ökımetı, qyzyl teror, TürkıSıb.

[1] A.B.Sarsenbayev,[2]A.S. Abdiraiymova

[1]Candidate of historical science, Associate Professor,Logistics and Transport Academy
Almaty, Kazakhstan. e-mail: a.sarsenbayev@kazatk.kz
[2]Candidate of historical science, Associate Professor, Logistics and Transport Academy
Almaty, Kazakhstan. e-mail: ardak.abdiraiymova@ gmail.com

FIRST RAILWAY ENGINEER

Abstract

The article, based on an analysis of archival documents, both introduced into scientific circulation and introduced for the first time, examined the last years of life and activity, accusations against the first railway engineer of the 20-30s of the XX century M. Tynyshpaev, who played a huge role in the construction of TurkSib.

Since the main sources of any historical issue include archival documents, the historical significance of the data preserved in various materials and personal records is very great. The main idea of the article is that a wide study of Kazakh history through the prism of numerous documents, letters, protocols on various issues, etc., will contribute to an objective study of the history of that period. But, unfortunately, this is not quite so. Despite the fact that significant

changes have been taking place in the country over the past 30 years, nevertheless, historians still do not always have the opportunity to comprehensively study the history of the country.

The consequence is that the legacy of the Alash-Horde has not yet been properly evaluated and studied. Therefore, it is clear that they need an objective and comprehensive study of the archival documents collected everywhere. Since many documents on the issue under consideration have not yet been put into scientific circulation, we have attempted to submit these materials for further discussion and study.

Keywords: M. Tynyshpaev, A. Bokeikhanov, M. Zhumabaev, Kh. Dosmukhamedov, Alash-Orda, Alash government, railway engineer, Soviet power, red terror, TurkSib

[1]А.Б.Сарсенбаев, [2]А.С. Абдирайымова

[1]кандидат исторических наук, доцент Академии логистики и транспорта г. Алматы, Казахстан.e-mail: a.sarsenbayev@kazatk.kz
[2]кандидат исторических наук, доцент Академии логистики и транспорта г. Алматы, Казахстан.e-mail: ardak.abdiraiymova@gmail.com

ПЕРВЫЙ ИНЖЕНЕР-ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНИК

Аннотация

В статье, на основе анализа архивных документов, как введенных в научный оборот, так и вводимых впервые, были рассмотрены последние годы жизни и деятельности, обвинения в адрес первого инженера-железнодорожника 20-30-х годов XX века М. Тынышпаева, сыгравшего огромную роль в строительстве Турксиба.

Поскольку к главным источникам любого исторического вопроса относятся архивные документы, историческая значимость данных, сохранившихся в различных материалах и личных записях очень велика. Главной идеей статьи является то, что широкое изучение казахской истории через призму многочисленных документов, писем, протоколов по различным вопросам и т. д., будет способствовать объективному изучению истории того периода. Но, к сожалению, это не совсем так. Несмотря на то, что за последние 30 лет в стране происходят значительные изменения, тем не менее, до сих пор не всегда историки имеют возможность комплексно изучать историю страны.

Следствием этого является то, что до сих пор наследие Алаш-Орды не оценено и изучено должным образом. Поэтому, понятно, что нуждаются в объективном и комплексном изучении собранные повсеместно архивные документы. Поскольку многие документы по рассматриваемой проблеме до сих пор не введены в научный оборот, нами проделана попытка представить эти материалы для дальнейшего обсуждения и изучения.

Ключевые слова - М.Тынышпаев, А.Бокейханов, М.Жумабаев, Х.Досмухамедов, Алашорда, Алашское правительство, инженер-железнодорожник, Советская власть, красный террор, ТуркСиб

Kirispe. Tuńgysh temirjolshynyń týylǵanyna 142 jy l tolý mereıtoıyna oraı jasalyp jatqan is-sharalar aıasynda, aǵymdaǵy jyldyń mamayr aıynda Ózbekstan Respýblıkasy memlekettik muraǵaty men buryńgy Ózbek Ulttyq qaýipsizdik komıtetiniń (qazirgi UQQ-SNB) qujattar muraǵatyna jasalyngan sapar barysynda kóptegen qujattardan kóshirme jasalyngan bolatyn. Ol qujattardyń qatarynda alashorda qaıratkerleriniń aıyptalý hattamamalary men M. Tynyshbaevtyń ómiriniń sońgy kezeńine qatysty biraz tyń derekter shyǵyp otyr. Búgingi maqalamyzda sol derekterge silteme jasaı otyryp, qalyń kópshiliktiń nazaryna usyngymyz kelip otyr. Eger de M. Tynyshbaevty tuńgysh temirjolshy retinde, ınjener retinde zerttegisi keletin bolashaq zertteýshiler úshin qoldanǵan qordyń nómiri men paraqshalar sany kóp kómegin tıgizedi degen oıdamyz.

Alashorda jáne Alash partıasy, alash qaıratkerleri jaıly jazylǵan shyǵarmalar men zertteý eńbekteri qazirgi tańda jeterlik. M. Qozybaev, K. Núrpeıisov, M. Qoıgeldıev, T. Omarbekov, t.b.

qazaq tarıhynda irgeli zertteýlerdiń avtorlary Alashorda úkimeti men alash qaıratkerleri jaıly tuymdy eńbekter jazǵan bolatyn. Qazirgi kezde osy taqyryppen aınalysatyn zertteýshilerdiń osy kisilerdiń eńbekterine toqtalmaýy múmkin emes.

Máseleniń ózektiligine toqtala ketsek. M. Tynyshbaevtyń ómiriniń sońǵy kezeńderi áli kúnge deıin tolyq zerttelmegen máselelerdiń qatarynda.

M. Tynyshbaevtyń ólimine baılanysty úsh túrli pikir bar:

1. M. Tynyshbaev 1938 jyly atý jazasyna kesilip, atylǵan;
2. M. Tynyshbaev 1938 jyly jumbaq jaǵdaıda qaıtys bolǵan (ý bergen bolý kerek);
3. 1939 jyly óz aýrýynan qaıtys bolǵan (bıologıalyq ólim).

Joǵaryda atalǵan nusqalardyń ekeýi qazirgi kezde kóbirek qoldanylýda. «Atý jazasyna kesildi» jáne «denesine jaıylǵan aýrýlardyń nátıjesinde» degen nusqalar.

Biz búgingi maqalamyzda ekinshi nusqany qarastyrýǵa tyrysamyz. Bul nusqany - Tashkent qalasyna jasaǵan saparymyz kezinde alynǵan muraǵattyq qujattardyń negizinde jáne osy máseleni kóbirek zerttegen ózbek tarıhshylarynyń qoljazbalaryna súıene otyryp qarastyramyz.

Metodologıalyq bólim jáne derekkózder. Biz búgingi maqalada tarıh ǵylymynda kóptep qoldanylatyn salystyrmaly-tarıhı ádisti, ýaqyt boıynsha júıeleıtin – merzimdemelik ádisti jáne jalpy qorytyndy shyǵarýǵa kómektesetin –logıkalyq pen júıelilik ádisterdi keńinen qoldanamyz.

Derekkóz retinde, Tashkent qalasynan alynǵan muraǵattyq qujattardy paıdalanamyz. Bul muraǵat qujattarynyń birazy osy ýaqytqa deıin zertteý eńbekterinde qoldanys tapqan.

Sonymen qatar, muraǵattyq qujattar bolǵandyqtan tarıhı kómekshi pándermen pánaralyq baılanys keńinen qoldanylady. Zertteý máselesi áleýmettaný, saıasattaný jáne aıyptama hattamalaryna sıpattama beretin – zań ǵylymdarymen de tikeleı baılanysty. Qosymsha retinde, Keńes ókimeti jáne Alashordalyqtardyń ara qatynasyn salystyrmaly túrde qarastyra otyryp, muraǵat qujattarynda kezdesetin derekterdi kópshilikke usynamyz. Sol arqyly, bolashaqta áli de zerttelip úlgermegen osy taqyryptyń aqtańdaq jaqtaryn muraǵat qujattary arqyly shyǵarýǵa bolatynyna bastama retinde bolsa degen oıymyz bar.

Bul qujattar M. Tynyshbaevtyń jáne de basqa da qazaq zıialylarynyń aıyptalý qujattarynan alynǵan. Qujattardyń kópshiliginiń jaǵdaıy qazirgi kezde óte tómen jaǵdaıda. Qaǵazdardyń sapasynyń nasharlaýy jáne buryn osy qujattarmen jumys jasaǵan zertteýshilerdiń uqypsyzdyǵy odan ary jaǵdaıdy tómendetýde. Soǵan qaramastan alynǵan qujattardy kóshirme jasap, buryn qarastyrylmaǵan qujattardy qosymshada berý arqyly osy máseleniń tereńirek zerttelýine jol ashamyz degen oıdamyz.

Negizgi bólim. M. Tynyshbaevtyń artynan tyńshylardyń túsýi 1931 jyldan bastap keńinen júrgizile bastady. 1928 jyly alǵashqy aıyptalýlardan keıin, TúrkiSibtiń aıaqtalǵan ýaqytynda, temirjoldy salǵan jumyskerler joldyń aman-esen bitýine qýanyp jatqan kezde, jalǵan aıyptar taǵylǵan M. Tynyshbaev qaýipsizdik komıtetine shaqyrtylyp, oǵan aıyptalý isi ashylyp, jer aýdarylǵan bolatyn (1930-1936 jj.).

Odan arǵy ómirine jáne jalpy M. Tynyshbaevtyń qasynda bolǵan Alash azamattarynyń HH-ǵasyrdyń 20-30 jyldarynda ulty men halqy úshin jasaǵan qyzmetterine toqtala ketsek.

Sonymen, «1936 jyly ózиniń kontrrevolıýtsıialyq is-áreketin jalǵastyrý úshin M. Tynyshbaev QazASSR-ge oralyp, ol Sýleev, Adınaev, Alıakbar Ramazanov, Kúlenov, ... Sarykýlov Husaıyn, Janakovpen kezdesti. 1936 jyly tamyz aıynda M. Tynyshbaev Tashkent qalasyna kelip, Hýsaıyn Ibragımov, Isa Qashqynbaev, Sanjar Asfendıarov, Sultanbek jáne Eskendir Mangeldınovtarmen, Nashır Hojamkýlovpen, Abdýlla Baıtasov, t.b. kezdesip turdy» (ÓzbekMMQ, №2370 is, 1-t., 177).

Onyń aıtýynsha, (Baıtasov bolýy múmkin – A.S.) 1936 jyldyń tamyz, qyrkúıek jáne qazan aılary M. Tynyshbaevpen sóılesken kezde ol udaıy túrde Keńes ókimeti men Kompartıiaǵa qarsy ǵaıbat sózder aıtyp, Ikraev, F. jáne S. Hodjanovtardy maqtan tutyp otyratyn. M. Tynyshbaev 1937 jylǵy saılaý jaıly óz oıyn bildirip-mys, «Halyq óz erkilerimen depýtattardy tańdap, saılaýǵa usyna almaıdy» - depti.

«Halyqtar óz tańdaýyn jasaı almaıdy, olar daýysyn partıia kórsetken adamǵa beredi. Sondyqtan, bizde, Keńes ókimetinde erkindik joq. Tek álimjettik pen tutqyndaý ǵana bar» - dedi (ÓzbekMMQ , №2370 is, 1-t., 719).

Osy iste Maǵjan Jumabaevtyń jaýap berý hattamasy da keltirilgen. Ol jerde, 10 aqpan 1938 jyly tergeý kezinde, M. Jumabaev, 1918 jyly Omby qalasynda turyp, 2 jyldyq pedogogıkalyq kýrsty basqaryp júrgen kezimde (30 adam oqydy, bári qazaqtar), Kolchak armıasynyń tóńkerisi kezinde, maǵan Alash orda ókimetiniń delegatsıasy keldi. Onyń quramynda ókimet kósemderi – Alıhan Bókeıhanov, Ýalıdhan Tanashev, Halel Ǵabbasov, Álimhan Ermekov boldy.

Olardyń kózdegen maqsattary, Kolchak ókimetinen Alash Ordanyń quqyqtaryn moıyndaý jáne Keńes ókimetine qarsy birge kúresý boldy. Biraq bul oılary júzege aspaı qaldy. Kolchak Alash ordany ortaq jaýlaryna qarsy kúreste paıdalanǵysy kelse de, olardyń ókimettik mártebesin moıyndaýdan bas tartty ... Ol ókimetke keıin múshe bolyp M. Tynyshbaevta kirgen bolatyn degen pikiri jazylǵan. M. Jumabaev 1929 jyly tutqyndalyp, Solvetskıı lagerine jer aýdarylǵan bolatyn. Sol jerde júrgende 7 jyl boıy Alash Orda kósemderinen udaıy hat alyp turdy (ÓzbekMMQ, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is).

Á. Bókeıhanov pen M. Jumabaev 1912-23 jyldary «Qazaq» gazeti arqyly tanys bolsa, 1917 jyly Orynborda Alash Orda ókimetiniń quryltaı sezd kezinde kezdesip, sóılesken bolatyn. 1920 jyly Jumabaev «Bostandyq týy» gazetiniń redaktory boldy (ÓzbekMMQ, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is, 28 paraqsha).

1919 jyly Á. Bókeıhanovtyń jeke is júrgizýshisi – Eldes Omarov boldy. 1920 jyly Bókeıhanov Omby qalasynan Qarqaraly ýezdine kóship kelip, óz isin odan ary jalǵastyrdy. 1922 jyly Álıhannyń tapsyrmasymen Marsekov (múmkin Marınov-A.S.) Raıymjan degen buryńǵy Alash Orda ókimetiniń múshesi Batys Qytaıǵa elshi bolyp attandyryldy. Basty maqsat – Qytaımen qatynas ornatyp, kelisimder jasaý.

1921 jyldyń jeltoqsan aıynda B. Súleev M. Tynyshbaevpen kezdesken kezde Alash Ordanyń ortalyǵyn Tashkentke aýystyrý týraly áńgime bolǵanyn aıtady. Sebebi, Orta Azııa Keńes ókimetimen kúres úshin eń jaqsy alań bolyp tabylady. Sebebi, ol jerde atap aıtsaq, Shyǵys Buqaradaǵy turaqsyz jaǵdaı men Basmashylar kóterlisi jaǵdaıdy ýshyqtyryp turdy (ÓzbekMMQ, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is, 50 paraqsha).

1921 jyly Alashordalyqtardyń «zańsyz» kezdesýi bolyp, tómendegi máseleler qaraldy: 1. Keńes ókimetiniń quramyna enip, óz yqpalyn júrgizý; 2. Mádenı salaǵa qyzmet jasap, Alash Orda ıdeıasyn halyqqa taratý; 3. Musylman dinbasylarynyń rólin joǵarlatý.

Buny qoldaǵandardyń qatarynda Alashordalyqtar boldy. 1917 jyldan keıin Tashkent qalasyndaǵy Alashorda ókimetiniń bólimi qurylyp, «Birlik týy» gazeti jumys jasady. Onyń basynda, M. Shoqaı tursa, jalpy osy ıdeıany taratýshylar retinde T. Rysqulov jáne M. Tynyshbaev kórsetilgen (ÓzbekMMQ, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is, 67 paraq).

M. Tynyshbaev bastaǵan alash azamattaryn qýdalaý HH-ǵasyrdyń 20-j. aıaǵynda tolyq qolǵa alyndy.

1928 jyly shyqqan «Sovetskaıa step» gazetinde alǵash ret alash azamattarynyń aıyptalý isi qaraldy. Bul alǵashqy ret RSFSR Joǵarǵy sotynyń kóshpeli otyrysy edi (ÓzbekMMQ, №21645, 2-t, 18 paraqsha). Sondaı aıyptaýlarǵa qaramastan M. Tynyshbaev qoǵamdyq-ustazdyq qyzmettermen aınalysa berdi.

1930 jyly sáýirde Almatyda ótken, 1- Búkilqazaqstandyq ǵylymı-zertteý mekemeleriniń sezdinde «Jetisýdyń ótken tarıhy» taqyrybynda baıandama jasaǵan M. Tynyshbaev tarıh jáne arheologıa salasyna qatysty óz oılaryn bildirtken (ÓzbekMMQ, 382 - qor, 1-t., 2389 is, 5-7 paraqsha).

1929 jyly alash qaıratkerlerin tutqyndaý bastaldy. 1930 jyly tamyz aıynda M. Tynyshbaev tutqyndaldy. 1939 jyly qaıtadan tutqyndalǵan kezde, 14 qańtar kúni M. Tynyshbaev pen I. Kótibarov betpe-bet kezdesti. Túsindire ketsek, Ibragım Kótibarov M. Tynyshbaev jaıly ulttyq qaýipsizdik oryndaryna udaıy túrde shaǵym nemese málimetter jetkizip turǵan adam. Ol óziniń kýáligin – 1938 jyldan beri berip kelgen.

23 naýryz 1939 jyly 1 rang áskerı zańger Kremen ÓzSSR Qylmystyq kodekstiń 60,62,67 statıa (bólimderi belgisiz) boıynsha isti qarap, NKVD-ǵa isti qaıta qaıtardy.

31 mamyr kúni 1939 jyly qaıtadan is qozǵalyp, 10 maýsym 1939 jyly osy aıyptalý bekitildi. Osy kezde M. Tynyshbaevtyń eski aýrýy qaıtadan qoza bastaıdy.

1939 jyly 2 maýsym kúni M. Tynyshbaev medıtsınalyq tekserýden ótti. Júreginiń tusy, ishek-qaryn aýrýlary, ót joldarynyń aýrýlarynyń nátıjesinde jaǵdaıy kúrt tómendep ketken. Bir aıdan soń qaıtys boldy. Qaıtys bolý týraly kýálik – 1939 jyldyń 3 shildesinde berildi. 20 mamyrda emhanaǵa jetkizilgen M. Tynyshbaev 3 shilde qaıtys boldy. Bul málimetterdi Ózbekstan ulttyq qaýipsizdik qyzmeti muraǵatynan alynǵan anyqtama kóshirmelerinen alynyp otyr.

15 shildede 2 rangaly áskerı zańger Klevtsovtyń ÓzSSR NKVD tergeý bólimi bastyǵynyń orynbasary Orlovqa jazǵan hatynda M. Tynyshbaevtyń ólimi jaıly aıtyp ótedi. Ol jerde 61 jasynda emhanaǵa kelip túsken Tynyshbaevtyń aýrýlary jaıly aıtyla kele, qaıtys bolǵan kúni keltiriledi.

1937 jyly 21 qarashada prokýror tapsyrmasymen M. Tynyshbaevty tutqyndaý jaıly qaǵazǵa qol qoıylady (order 23/48). 22 qarasha kúni M. Tynyshbaev turyp jatqan Tashkent qalasy, Naýaı kóshesi, №12 úıde tintý jumystary júrgizildi.

1937 jyly 22 qarashada toltyrylǵan Aıyptalýshynyń saýalnamasynda – densaýlyǵyna baılanysty Jumyssyz, januıa quramy degen jerde – áıeli Amına Ibragımqyzy SheıhAlı (37 jas, Ýfa qalasy, Frýnze kóshesi, №56 úı, kv. 3), úı sharýasyndaǵy áıel, balasy – Daýlet Muhamedjanuly – 7 jasta dep kórsetilgen. M. Tynyshbaev 1937 jyldyń tamyz aıynda Tashkent qalasyna kelgeni atap ótiledi.

Jalpy M. Tynyshbaevtyń 1917-1922 jyldardaǵy qyzmeti jaıly muraǵat qujattarynda málimetter bar.

1917 jylǵy naýryz aıyndaǵy qujattarda M. Tynyshbaev Ýaqytsha úkimettiń Túrkistan komıteti múshesi qyzmetinde júrgen M. Tynyshbaev Jetisý aımaǵyndaǵy kúrdeli máselelerdi sheshý komıssıasynyń quramyna kirdi (ÓzbekMMQ, I-1044 qory, op. 1., №1-is, 1 paraqsha).

Túrkistan komıteti quramynda júrgende M. Tynyshbaev Qytaı aýmaǵynda qalyp qalǵan qazaq taıpalaryn kóshirýge at salysty. 19 sáýir 1917 jylǵy hattamada M. Tynyshbaev komıtetten Qulja aımaǵyndaǵy qazaqtardy Jarkent jáne Vernyı ýezderiniń shyǵys bóligine kóshirýge, Qashqar aımaǵyndaǵy qazaqtardy Naryn ýezdine kóshirýge jáne kedeı, jaǵdaıy nashar qazaq sharýlaryna materıaldyq kómek kórsetýge sheshim qabyldaýyn suraǵan (ÓzbekMMQ, I-1044 qory, op. 1., №1- is, 19 paraqsha).

Qyrǵyz (qazaq) halyqty aǵartý ınstıtýtynyń qyzmetkerleri jaıly qorda – M. Tynyshbaevtyń matematıka pániniń muǵalimi bolyp qabyldaý jaıly óz qolymen jazǵan aryzy bar (ÓzbekMMQ, №372 qor, op. 1a, 15 (39) is, 61 paraqsha). Aryzda M. Tynyshbaev bul jumysty qosymsha alyp júrgeni kórinip tur. Sebebi, dáristik saǵattardy tańǵy 8.00-9.00 arasynda qoıýdy usynsa, tájıirbelik saǵattardy keshki 16.00-keıin qoıýǵa usynys jasaǵan. 1920 jyl, 20 qyrkúıek. Osy jyly qazan aıynda M. Tynyshbaevqa qosymsha oqý júktemesi berilip, fızıka pániniń ustazy qyzmeti qosylady.

Eki jyldan keıin M. Tynyshbaevtyń ınjenerlik bilimi kádege asyp, ınstıtýttyń usynysymen temirjol salasynyń Jetisý aımaǵyn zertteýge at salysa bastady. 1923 jylǵy qujattarda M. Tynyshbaevtyń óz qolymen jazylǵan ótinishte Jetisý temirjolyndaǵy qurylys nysandaryn qaraýǵa baılanysty qurylǵan komıssıa quramynda jolǵa shyqqany jaıly aıtylady (ÓzbekMMQ, №372 qor, op. 1a, 41 is, 34 paraqsha).

1925 jyly M. Tynyshbaevty Aqmeshit qalasynyń aımaǵynda temirjol salasyn zertteý men baǵdarlaý jumysyna tartylǵan bolatyn (ÓzbekMMQ, №372 qor, op. 1, 67 - saqtaý birligi (ed.hran.), 33 paraqsha).

Bul jumystarǵa SovNarKom bastyǵynyń orynbasary Serǵazıev tartqan bolatyn. M. Tynyshbaev joq kezde ornyna ınstıtýttyń joǵarǵy kýrs stýdenti Rahmet Maskeev sabaq bergen (ÓzbekMMQ, №372 qor, op.1, 67 saqtaý birligi (ed.hran.), 71 paraqsha).

Osy istegi 84 paraqshada M. Tynyshbaevqa berilgen januıasy jaıly anyqtama da bar. Sol jumystarǵa tartylǵan kezde M. Tynyshbaevtyń januıasynyń quramy: jubaıy – Gúlbahram – 28 jasta; balalary – uly Iskander – 11 jas; Fatanat Baný – 8 jas; Dınarzada – 6 jas.

Alash ordaǵa berilgen anyqtama.

(Keńes ókimetiniń aıyptaý qujattary boıynsha)

Alash partıasy men Alash Orda úkimeti quramyndaǵy músheler, aq gvardıashylarmen, Kolchak armıasymen birige otyryp, jergilikti jerdegi Keńes úkimetin qulatý máselesin qarastyrǵan.

Alıhan Ermekov Ahmet Baıtursynovpen birige otyryp, bashqurt ultshyldarynan kómek ala otyryp, Orynbor qalasynda astyrtyn uıym qurdy. 1921 jyly Máskeý qalasynda (ÓzbekMMQ, №541784 - is, 1-a tom, 10 paraqsha).

Keıin bul uıymnyń Tashkent qalasyndaǵy bólimi quryldy. Onyń basty kósemderi – Halel, Janash Dosmuhamedovter men M. Tynyshbaev boldy.

Joǵaryda atalǵan adamdar, atap aıtsaq, Halel Dosmuhamedov pen M. Tynyshbaev Alash partıasy baǵdarlamasynyń negizinde jańa baǵdarlama jasady. Onyń basty qaǵıdattary – Keńes úkimetin qulatý, qazaq býrjýazıalyq-demokratıalyq memleketin quryltaı saılaý negizinde qurý, Keńes ókimetiniń negizgi baǵyttaryn qoldana otyryp, mádenı jáne saýat ashý, Alash ıdeıasyn taratý jáne jastardy kóterliske bastap shyǵý boldy (ÓzbekMMQ, №2370 is, 1-tom, 106, 112, 123, 170 paraqshalar; №541784 is, 4-tom, 21, 80, 90, 92 paraqshalar).

Keıinen osy uıymnyń bólimderi – Semeıde jáne Petropavlda ashyldy. Uıymnyń jumysyn jandandyra kele, uıym kósemderi Almaty, Áýlıe Ata, Shymkent, Túrkistan, Qazaly qalalarynda bólimsheler ashýdy kózdedi.

Ózderiniń ıdeıalaryn halyqqa keńinen taratý úshin uıym músheleri 1922 jylǵy asharshylyqty paıdalanyp, ashyqqan halyqqa kómek uıymdastyra bastady. Atap aıtsaq, M. Áýezov jáne A. Baıtursynovtar kómek kórsete otyryp, Orynbor aımaǵyndaǵy ashyqqan halyqqa kómek uıymdastyrdy. Al Dosmuhamedov Jetisý oblysyndaǵy komıssar B. Sýleevty óz qataryna tartyp, ashtyqpen kúres jaıly óz baǵdarlamalaryn usyndy (ÓzbekMMQ, №541784 is, 1B -t om, 404 paraqsha; №2370 is, 1-t., 177, 178, 718, 719).

Osylardyń kómegimen Tashkentte kómek kórsetemiz degen syltaýmen stýdentter uıymy quryldy. Shyn mánisinde, bul uıymdar partıanyń áskerı uıymy boldy. Ol uıymnyń aldynda Alash qaıratkerleriniń kózin joıý mindeti turǵan bolatyn.

Mysalǵa, narkompros qyzmetkeri S. Hodjanovty A. Muńaıtpasuly óltirý kerek boldy (Qajymuqan emes – A.S.) (ÓzbekMMQ, №2270 is, 1-tom, 388 paraqsha). Bul uıymǵa sonymen qatar sottalýshy N. Hojamqulovta kirdi (ÓzbekMMQ, №2270 is, 2-t., 659, 660, 701 paraqshalar)

1922 jyly osy uıym jasaqtar quryp, adamdar jınap, áskerı ónerge baýlı bastady. Bul bandalardyń bastyǵy bolyp, D. Adılov jáne baýyry Baıseıit tursa, ıdeologıalyq tárbıege A. Ýmbetbaev jaýap berdi (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 375 paraqsha; 2-tom, 701, 710, 819-820 paraqshalar).

Osy uıymnyń ókilderi qazaq partıalyq uıymdarynyń ońshyldarymen birige otyryp, 12-sezd ótkizip, sol jerde, Á. Bókeıhanov, A. Baıtursynov, S. Sádýaqasov, A. Omarov, t.b. qol qoıǵan ulttyq tezıs «Ulttyq-mádenı avtonomıia» qurý jaıly sheshim qabyldaýǵa daıyndaldy. Ásirese, M. Áýezov óte belsendilik tanytty. Atap aıtsaq, qazaq keńesteriniń Orynborda ótken 2-sezinde tek qazaq kommýnısteri men partıada joq qazaq ultshyldaryn jeke jınap, olarmen jeke kezdesý ótkizip, «Otarshyldyq jáne onymen kúres» baǵytynda kóp áńgimeler aıtqan (ÓzbekMMQ, №541784 is, 1 - b tom, 251, 255, 398, 465 paraqshalar).

Sonymen qatar, uıym músheleri shetelge qashyp ketken qazaq ultshyldary – Valıdov jáne Shoqaımen qarym-qatynas ornatyp, olarmen kelisip otyrý úshin shetelge arnaıy tapsyrmamen – Birimjanov, Bıtileýov jáne Muńaıtpasovty attandyrdy (ÓzbekMMQ, №541784 is, 1 - b tom, 73 paraqsha).

Basmashylardyń kóterlisi tolyǵymen joıylǵan soń bul uıymda óz jumysyn toqtatty. Biraq onyń músheleri udaıy tyǵyz qarym-qatynasta bolyp, Keńes úkimetimen kúresti odan ary jalǵastyra berdi.

Ýaqyt óte kele, alashordalyqtar jasyryn kúreske kóship, keńes úkimetiniń quramyna kirip, astyrtyn ózderiniń ulttyq ıdeıalaryn taratýdy qolǵa aldy (M. Tynyshbaev isi, №2370 – is, 1-tom, 275 paraqsha)

M. Tynyshbaevtyń, H. Dosmuhamedovtardyń aıyptalý isin oqyp otyrsaq, báriniń aıtatyny bir-aq nárse, «Keńes ókimetiniń barlyq qurylymyna jumysqa kirip, astyrtyn óz ıdeıamyzdy taratý

kerek boldy. Mysalǵa, narkomzem, aǵartý isi, densaýlyq saqtaý jáne ǵylym salasy, t.b. Biz úshin bul kezeń qolaıly boldy (1920-1930 jj. - A.S.), sebebi, bul kezde Keńes úkimetiniń quramynda kásibı maman óte az boldy, sondyqtan keńes ókimeti bizdi jumysqa alýǵa múddeli boldy» (H. Dosmuhamedov tergeý isi, №2370, 1-tom, 220 paraqsha).

1928-1929 jyldary uıymnyń basshylaryn, atap aıtsaq, A. Baıtursynov, M. Dýlatovtardy ustaǵan kezde uıymnyń óz arasynda janjal paıda boldy. Mysalǵa, «Tashkent uıymynyń basshylyǵy tarapynan H. Dosmuhamedov Baıtursynovtardy ustap bergen uıymnyń Semeıdegi músheleri – Ermekov, Qadyrbaevtar dese, osy kisiler, Baıtursynovtardy ustap bergen Tashkenttik músheler» dedi (ÓzbekMMQ, №2370 – is, 1-tom, 262-263 paraqsha; t-2, paraqshalar 702, 703, 721-727, 733-735, 736-740). Osy jerden baıqaǵanymyz Keńes úkimeti jansyzdary uıymnyń quramyna kirip, tek qana málimet jiberip qana otyrmaǵan, sonymen qatar ózara ot jaǵýdy jaqsy júzege asyrǵan. Ókinishke oraı ol jansyzdardyń esimi áli kúnge deıin belgisiz bolyp tur. Attary qupıia muraǵattarda jatyr.

Osy janjaldan keıin H. Dosmuhamedov Máskeý qalasyna jolǵa shyǵyp, Á. Bókeıhanovpen kezdesedi. Kezdesýdegi basty maqsat, osy túsinbeýshilik jaıly oıyn bilý jáne aqyl-keńes alý. Á. Bókeıhanov qonaqtardy qabyldap, ózara aıtysty qoıyp, tutqyndalýǵa daıyn bolý kerektigin aıtty.

«Eger tutqyndap alyp ketetin bolsa óz-ózderine myqty bolyp, qansha qınasada synbaı, taqqan aıyptaryn moıyndamaı, eger uıym jumysyna baılanysty qandaı da bir qujattar saqtalsa Ermekovqa aparyp berip, sol jerde tyǵyp qoıýdy» tapsyrdy. Sebebi, qazaq keńes úkimetiKazTsIK múshesi retinde Ermekovke kóp senim artady, ol jaqtan izdemeýi múmkin (ÓzbekMMQ, №2370 – is, 1 – t., 208, 222 paraqsha; t-2, 702, 703).

Almatyǵa kelgen H. Dosmuhamedov Ermekov pen Tynyshbaevqa Álıhannnyń sózin jetkizip, úsheýi sol kisiniń aıtqan sózine toqtalyp, eshnárseni moıyndamaýǵa kelisti.

Sonymen qatar kezdesýge endi uıym músheleri tolyq jınalmaı, tek ekiden, jup bolyp kezdesý ótkizýge sheshim qabyldady. M. Tynyshbaevtyń aıtýynsha, «Sońǵy kezderi bizdiń uıymda múlde jınalys nemese kezdesý bolǵan joq. Biz eki-ekiden kezdesip, ózara sheshim qabyldap, keńes úkimetiniń saıasatyn talqylap otyrdyq» (ÓzbekMMQ, №2370 - is, 1-tom, 125 paraqsha).

Bul uıymnyń kótergen eń birinshi suraǵy, Jer máselesi. Uıym kósemderi, jer máselesi boıynsha mynandaı sheshimder qabyldady; 1. Jer tek jergilikti, turǵylyqty halyqtarǵa berilsin; 2. Eshqandaı shekteýsiz rýlastar bolyp qoldaný qaǵıdaty saqtalsyn; 3. Kelimsekterge jer berý úshin, olar qonys aýdaratyn aımaqtyń turǵylyqty halqy jermen tolyq qamtamasyz etilsin; 4. Buryńǵy tartyp alynǵan jerler tolyq qaıtarylsyn.

Bul jer máselesiniń basynda NarKomZemniń eń kásibı mamany – Mýrzınov Muqtar degen azamat turdy. Alashtyqtardyń jer máselesine baılanysty jasaǵan reformalary osy kisiden 1929 jyly tartyp alynyp (ózi tutqyndaldy), qaıda ketkeni áli belgisiz bolyp tur.

Uıymnyń músheleri 1922-23 jyldary TýrkTsIK –te udaıy osy másele boıynsha jumys jasady. Basty uıymdastyrýshylar – M. Tynyshbaev, H. Dosmuhamedov boldy (ÓzbekMMQ, №541784, 1-b tom, 149-151 paraqsha; №2370 – is, 1-tom, 275 paraqsha). Keńes úkimetin jaqtaýshylarmen sóz talas júrgen kezde, M. Tynyshbaev «eń aldymen jer máselesin jergilikti halyq úshin ońtaıly sheshýge» usynys jasap otyrdy (ÓzbekMMQ, №2370 – is, 1-t om, 4 paraqsha).

Bul qadamǵa ne úshin barǵandaryn keıin óz túsiniktemesinde M. Tynyshbaev bylaı túsindiredi – «Kelimsekterdiń kelýine qarsy bolǵan sebebimiz – Taldyqorǵan aýdanynda Shubar aýyldyq aımaǵynda jergilikti halyqtyń qarsylyǵy baıqalady ... Bul óte kúrdeli suraq, sebebi jer bizdiń tarıhymyzben tikeleı baılanysty ...»

H. Dosmýhamedovtyń aıtýynsha, «.. jer máselesi bizdiń halyqtyń qyzyǵýshylyǵy men muqtajdyǵyna saı sheshilý kerek ... Bul máseleni durys jolǵa qoıǵan - ... M. Tynyshbaev boldy ...» (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 205 paraqsha).

Bul isti durys jolǵa qoıý úshin buryńǵy jerlerge (patsha ókimetinde tartyp alynǵan – A.S.) qazaqtardy jappaı qonystandyrý máselesi qolǵa alyndy. Sol arqyly, alash zıialylary qazaqtarda bos jer joq degen syltaý aıtýǵa tyrysty jáne olar «Keńes ókimeti jerge kelimsekterdi ornalastyrsa onda ózderi qulatqan patsha ókimetinen qaı jeri kem» degen oı-pikir aıta bastady (ÓzbekMMQ, №541784, 1- b tom, 98-102, 220-222 paraqsha).

Qazaq zıialylary qazaq jerin durys paıdalaný jáne ıgerý degen syltaýmen jáne Bókeıhanovtyń usynysymen Ǵylym akademıiasynyń jer ekspedıtsıiasy uıymdastyryldy. Ol uıymǵa Qaratileýov jáne M. Mýrzın atty jer komıssıiasy músheleriniń qoldaýymen tek qazaq stýdentteri alyndy. Ekspedıtsıianyń basty maqsaty, qazaqtarda artyq jer joq ekenin jáne artyq jer dep eseptegen jerlerdiń turýǵa, sharýashylyqqa qolaısyz ekenin ǵylymı turǵydan dáleldeý boldy (ÓzbekMMQ, №541784, 1-b tom, 109-111 paraqsha) (Shevtsov ekspedıtsıiasy – A.S.).

Osy ekspedıtsıia barysynda Á. Bókeıhanov pen ekpedıtsıia basshysy Tashkentegi JOO professory Ýspenskıige 1927 jyly KazASSR-diń Jer kodeksin jasaýǵa usynys beredi (ÓzbekMMQ, №541784, 1 - b tom, 6 paraqsha).

Bul uıymnyń ekinshi bir úlken máselesi – Mádenı sala bolatyn. Qazaq jastarynyń sanasyn kótere otyryp, ulttyq ıdeıany keńinen sińirý bolyp tabylady. 1921 jyldan bastap JOO sabaq berýdi qolǵa alǵan Alash arystandary óz stýdentteri men kýrs tyńdaýshylaryna ulttyq ıdeıanyń qyr-syryn úıretýge kóshti (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 220 paraqsha).

Olar ózderi sabaq beretin jerlerde, ǵylymı ortalyqtarda, kýrstarda, tipti ádebıet arqyly ulttyq ıdeıany taratýǵa kóshti. «Handaryn, batyrlaryn, ulttyq qaharmandaryn ulyqtaý arqyly ulttyq ıdeıany taratýǵa kóshken uıym músheleri qazaq jastarynyń kóp bóligin qamtyp ketedi» degen Keńes úkimetiniń qorqynyshy kún saıyn arta túsli.

Qazaq zıialylarynyń qurǵan «Alqa» ádebı uıymy osy salada jumys jasady degen baǵa aldy. Ádebı tóńkeristiń «Baspaldaǵy» Ishakov, Kemeńgerov, Baıtasov, Dýlatovtar boldy (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 221 paraqsha).

M. Tynyshbaev óz aıyptalý paraǵynda – «Sońǵy kezderi áskerı jaǵynan álsiz bolǵandyqtan, biz, keńes úkimetimen ádebı-mádenı turǵyda qarsy shyǵýdy kózdedik. Keńesv úkimeti basshylyǵy arqyly óz degenimizge jetýge tyrystyq» - dep atap ótti (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 131 paraqsha).

Mádenı baǵytty alyp júrý úshin Alash azamattary túgel derlik qtaysty. Atap aıtsaq, muraǵat derekterinde HH-ǵasyrdyń 20-jyldarynda mádenı bólimniń bastyǵy – H. Dosmuhamedov, orynbasary – Iskýlov, músheleri – Áýezov, Tynyshpaev, J. Dosmuhamedov, Qashqynbaevtar bar dep atap kórsetilgen (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 80-83 paraqshalar).

Qazaq baspasózinde basty oryndar Alash azamattarynda boldy, atap aıtsaq – bas redaktsıiada – H. Dosmuhamedov; M. Dýlatov – Qyzylordada; Bókeıhanov jáne Áýezov Máskeý qalasynda boldy.

Qazaqsha kitaptardy shyǵarýshylar – A. Baıtursynov, M. Dýlatov, Eldes Omarov, H. Dosmuhamedov, t.b.

Qazaq tiline aýdarýshylar – Bókeıhanov, Dýlatov, Jýmabaev, Baıtasov.

Dosmýhamedov – eski án-jyrlardy jınaýmen aınalyssa, Áýezov – qarapaıym aýyl ómiri men tabıǵı erekshelikterge kóńil aýdardy, Jumabaev – óleńder shyǵarsa, Tynyshpaev orys tilinde – qazaqtyń rý-shejireleri jaıly derekterdi jınaqtaǵan (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom , 82-83 paraqshalar).

Joǵaryda atalǵan azamattar – eski álipbıdi qaldyrýdy usynyp, taza qazaq tilin saqtaýǵa usynys jasady.

«Marksıstik kózqarastarǵa qarsy bolyp, ulttyq ıdeıany taratýshylar» degen ataq barlyq alashordalyqtarǵa taǵylyp, aıyptalý bastaldy.

Olardyń ýnıversıtetterde, qoǵamdyq oryndarda oqyǵan dáristeri tereń tekserile bastady (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 277-281 paraqshalar).

Qazaq memlekettik ýnıversıtetine alash arystandary úlken úmit artty. Joǵary bilimdi qazaqtyń jastary keıin oqýyn bitirgen soń qazaq aýyldaryna baryp, qazaq mektepterinde sabaq beretinin eskere otyryp, joǵarǵy oqý oryndary arqyly ulttyq ıdeıany taratpaq boldy.

Joǵary oqý orny basshylyǵy, atap aıtsaq rektor Asfendıiarov jáne onyń orynbasary – Jandosovtar alashordalyqtarmen tyǵyz qarym-qatynasta boldy. Keıin 1936-37 jyldardaǵy qyzyl qyrǵyn kezinde Asfendıiarov pen Jandosovtardy saqtap qalý úshin M. Tynyshbaev – «... olar bizdiń oıymyz jaıly eshteńe bilgen joq ... onı dрýjılı ı verılı nam, poetomý onı ne podozrevalı takoı nasheı taktıkoı ... » degen kýálik bergen (ÓzbekMMQ, №2370, 1-tom, 312 paraqsha).

Alashtyqtar baı-kýlaktardy kámpeskeleýge qarsylyq bildirgen bolatyn. 1928 jyly kámpeskeleý bastalǵanda olar maldyń san kórsetkishin kóterýge tyrysqan bolatyn. Eń tómengi mal sany – 20 bastan tómen bolyp kórsetiletin qujatqa qarsylyq bildirgen bolatyn. Sebebi, alǵash qoıylǵan 20-30 bas maly barlar «baı-kýlak» dep eseptelse halyqtyń jartysy qyrylatyn edi.

Alash kósemderi tómengi kórsetkish sanyn – 150 deıin kóterýi shynymen qarapaıym azdaǵan maly bar halyqty qorǵap qalǵan bolatyn. 1928 jyly Almatyǵa kelgen H. Dosmuhamedovtyń eńbegin atap ótpesek bolmas. Ol basshylyq etip, jekelegen alash kósemderimen hat almasyp, halyqtyń jalpy kóńil-kúıinen habardar bolyp, keńes úkimeti quramyndaǵy alash kósemderi arqyly jumys jasady.

Tashkent qalasynan jiberilgen Álıhan Ermekovtyń hatynda (Máskeý qalasyndaǵy Áýezovqa – A.S.) – «Júrgizileıin dep jatqan jer máselesine qaraı otyryp týǵan halqyma qatty janym ashyp otyr ... bundaı jaǵdaıdy buryn halyq basnyna keshirmegen bolatyn» (ÓzbekMMQ, №541784, 5-t, 192 paraqsha)

M.Tynyshbaev óz bergen jaýabynda – «1928 jyly baılardy tárkileý kezinde biz memlekettik josparda kórsetilgen sharýashylyq normasyn kóterýge tyrysyp, halyqty soǵan shaqyrdyq ... Basty maqsatymyz, baı dep sanalǵan adamdardyń sanyn azaıtý bolyp tabylady ... jer bóliminde jumys jasaǵan H. Ǵabbasov jáne Sultanbekovtar bizge kómektesti» (ÓzbekMMQ, №2370, 1-t., 313 paraqsha).

Óziniń oıyn jalǵastyra kele, M. Tynyshbaev «... biz kolhoz jáne sovhoz qurýǵa qarsy boldyq ... Ermekov, Dosmuhamedovtarmen jıi kezdesip osy saıasatty talqylap, halyqty kolhozdardyń quramyna kirmeýge úgittei bastadyq ...» (ÓzbekMMQ, №2370, 1-t., 125 paraqsha).

Qorytyndy bólimi. Qoryta kelgende, joǵaryda aıtylǵandarǵa qaraı otyryp, qazaq halqynyń basyna túsken qıynshylyq kezde, atap aıtsaq HH-ǵasyrdyń 20-30 jyldary Keńes ókimetiniń solaqaı saıasatynyń soqysyn biraz jeńildetip, qazaq jerlerin qaıtaryp alýǵa, jerdiń durys bólinýine, qazaq baılaryn tárkileý kezinde mal sanyn kóbeıtý arqyly halyqtyń jaǵdaıyn jaqsartýǵa, ónerkásip pen eń bastysy, bilim men ǵylymdy damytýǵa úlken úles qosqan Alash azamattarynyń eńbegi men qajyrly qyzmetterin tolyq ashatyn shetelderdegi muraǵat qujattaryn túgendep, úlken jınaq shyǵarý jumysy qolǵa alynady degen úmittemiz.

Árıne aıyptalý hattamalaryna tolyqqandy sene berýge bolmaıdy. Alash azamattaryn halyq jaýy etip shyǵarý úshin sol hatamalarǵa kerekti sózder de jazylý múmkin, biraq ta kez-kelgen qujatqa tarıhı kózqaraspen qarap, synı zertteýden ótkizý jáne jalpy oqyrmanǵa jarıia etý kez-kelgen zertteýshiniń mindeti degen oıdamyz.

Tuńǵysh temirjol salasynyń ınjeneri M. Tynyshbaevtyń ólimine qatysty áli de qupıia qujattar kórshi elde saqtaýly jatyr. Ókimet tarapynan ózara kelisimge kele otyryp, sol qujattardyń kóshirmeleri alynatyn bolsa tarıhymyzdyń aqtańdaq tustaryn asha túsýge kómegi tıer edi.

Derekkózder:

1 *ÓzbekMMQ - Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory*
2 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №2370 is, 1-t.*
3 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №8799 hattama, №7918 qylmystyq is.*
4 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №21645 is, 2-t.*
5 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, 382 - qor, 1-t.*
6 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, I-1044 qory, op. 1., №1-is.*
7 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №372-qor, op. 1a, 15 – 45 is.*
8 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №372-qor, op. 1, 67 - saqtaý birligi.*
9 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №541784 - is, 1-a, 1-b, 4 t.*
10 *Ózbekstan Memlekettik muraǵat qory, №2270 - is, 1-tom.*

References:

1 *ÓzbekMMQ - Uzbek State Archive*
2 *Uzbek State Archive, №2370, 1-v.*
3 *Uzbek State Archive, №8799 protocol, №7918.*
4 *Uzbek State Archive, №21645, 2- v.*
5 *Uzbek State Archive, 382, 1- v.*

6 Uzbek State Archive, I-1044, op.1., №1.
7 Uzbek State Archive, №372, op.1a, 15 – 45.
8 Uzbek State Archive, №372, op.1, 67.
9 Uzbek State Archive, №541784, 1-a, 1-b, 4 t.
10 Uzbek State Archive, №2270, 1-v.

УДК 93\94
МРНТИ 03.09.20 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.18*

Р.Г.Буканова

доктор исторических наук, профессор, профессор, Уфимский юридический институт МВД России, г. Уфа, Российская Федерация; руководитель Научной лаборатории южноуральского городоведения Башкирского государственного университета, г. Уфа, Российская Федерация; orcid.org/0000-0002-3147-3666. E-mail: brg777.50@mail.ru

ЗАКИ ВАЛИДИ ТОГАН: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Аннотация

Жизнь человека вписывается в философские категории пространства и времени. Время неумолимо отсеивает все материальное, оставляя лишь имена и возвращая их в то пространство, в котором они жили и творили. Бывший Persona non grata в СССР – Заки Валиди Тоган ныне широко известен как признанный во всем мире ученый-востоковед. Большой вклад он внес в изучение истории и этнографии тюркоязычных народов России, но особое место в его творчестве занимает интерес к исторической судьбе башкирского, казахского и ногайского народов. В прошлом он – не менее известный политик, государственный деятель, основатель первой в России автономной республики Башкортостан. В данной статье предпринята попытка рассмотреть некоторые эпизоды многогранной деятельности Заки Валиди Тогана через призму современных подходов к его эпохе. После эмиграции Заки Валиди Тоган усердно занимается в архивах и библиотеках Ирана, Афганистана, Индии, в знаменитых хранилищах Парижа, Берлина, Праги, Будапешта. Большим событием в мировом востоковедении стало открытие им манускриптов арабских путешественников и ученых, издание их в оригинале и в переводах на немецкий язык с подробными комментариями.

Ключевые слова: Заки Валиди Тоган, башкиры, Россия, Башкортостан, Казахстан, В. Бартольд, А. Букейханов, В. Ленин, Й. Сталин, автономия, федерация

Р.Г.Буканова[1]

[1]Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ІІМ Уфа заң институты, Ресей Федерациясы, Уфа қ .; Ресей Федерациясы, Уфа қаласы, Башқұрт мемлекеттік университеті, Оңтүстік Орал қалалық зерттеу ғылыми зертханасының меңгерушісі; orcid.org/0000-0002-3147-3666. Электрондық пошта: brg777.50@mail.ru

ВАЛИДИ ТОГАН: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

Аңдатпа

Адам өмірі кеңістік пен уақыттың философиялық категорияларына сәйкес келеді. Уақыт заттың барлығын арам шөптен арылтады, тек атаулар қалдырады және оларды өзі өмір сүрген және жасаған кеңістігіне қайтарады. Бұрын СССР-дағы Persona non grata, Заки Валиди Тоган бүгінде әлемге әйгілі шығыстанушы ретінде танылды. Ол Ресейдің түркітілдес халықтарының тарихы мен этнографиясын зерттеуге үлкен үлес қосты, бірақ оның шығармашылығында башқұрт, қазақ және ноғай халықтарының тарихи тағдырына қызығушылық ерекше орын алады. Бұрын ол бірдей танымал саясаткер, мемлекет қайраткері, Ресейдегі алғашқы Башқұртстан автономиялық республикасының негізін қалаушы. Бұл мақала Заки Валиди Тоғанның көпфункционалды қызметінің кейбір эпизодтарын оның дәуіріне заманауи көзқарастар призмасы арқылы қарастыруға тырысу болып табылады. Эмиграциядан кейін Заки Валиди Тоған Иран, Ауғанстан, Үндістан мұрағаттары мен кітапханаларында, Париж, Берлин, Прага, Будапештің әйгілі қоймаларында көп жұмыс істейді. Әлемдік шығыстанудағы үлкен оқиға оның араб

саяхатшылары мен ғалымдарының қолжазбаларын ашуы, оларды түпнұсқа және неміс тіліндегі аудармаларында егжей-тегжейлі түсіндірмелермен шығаруы болды.

Кілт сөздер: Заки Валиди Тоган, Башқұрттар, Ресей, Башқұртстан, Қазақстан, В.Бартольд, А.Бөкейханов, В.Ленин, И.Сталин, автономия, федерация.

R.G. Bukanova[1]

[1]*Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor, Ufa Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, Ufa, Russian Federation; Head of the Scientific Laboratory of South Ural Urban Studies, Bashkir State University, Ufa, Russian Federation; orcid.org/0000-0002-3147-3666. E-mail: brg777.50@mail.ru*

ZAKI VALIDI TOGAN: PAST AND PRESENT

Abstract

Human life fits into the philosophical categories of space and time. Time inexorably weeds out everything material, leaving only names and returning them to the space in which they lived and created. Former Persona non grata in the USSR, Zaki Validi Togan is now widely recognized as a world-renowned orientalist. He made a great contribution to the study of the history and ethnography of the Turkic-speaking peoples of Russia, but a special place in his work is occupied by an interest in the historical fate of the Bashkir, Kazakh and Nogai peoples. In the past, he is an equally well-known politician, statesman, founder of the first autonomous republic of Bashkortostan in Russia. This article is an attempt to consider some episodes of the multifaceted activities of Zaki Validi Togan through the prism of modern approaches to his era. After emigrating, Zaki Walidi Togan diligently studies in the archives and libraries of Iran, Afghanistan, India, in the famous vaults of Paris, Berlin, Prague, Budapest. A great event in the world of Oriental studies was the discovery by him of the manuscripts of Arab travelers and scientists, their publication in the original and in translations into German with detailed comments.

Keywords: Zaki Validi Togan, Bashkirs, Russia, Bashkortostan, Kazakhstan, V. Bartold, A. Bukeikhanov, V. Lenin, J. Stalin, autonomy, federation

ВВЕДЕНИЕ

В своем Послании к Федеральному Собранию Президент России В. В. Путин, говоря о недопустимости фальсификации истории Великой Отечественной войны, подчеркнул: «Наглому вранью, попыткам переиначить историю мы должны противопоставить факты» [1]. Это в полной мере относится и к другим вопросам истории, в частности к оценке деятельности лидеров национально-освободительльного движения народов бывшей Российской империи в период становления советского государства в 1917 – 1922 гг. Бурные события начала XX в. вывели на арену политической борьбы как вождей большевистского движения, так и выдающихся представителей тюркских народов, в частности Заки Валиди Тогана, Алихана Букейханова и их соратников, которые активно включились в процесс нового государственного строительства. Впоследствии, в годы сталинских репереcсий, многие из них были расстреляны, а имена тех из них, которые остались живы, были преданы забвению.

История жизни и деятельности ученого-тюрколога и политика Заки Валиди Тогана (1890 – 1970 гг.) до сих пор остается одной из актуальных и недостаточно изученных проблем исторической науки. В советское время, хотя его труды по ориенталистике были известны ученым всего мира, а в г. Ташкенте одна из улиц носила его имя, на его родине, в Башкортостане, его труды и упоминание о нем находились под строжайшим запретом.

Изучение творческого наследия ученого стало возможным только после развала СССР и пересмотра ее идеологических постулатов. В 1990 году в Уфе впервые было проведено официальное торжественное мероприятие, посвященное 100-летию со дня рождения Заки Валиди Тогана. 23 июля 1992 г. было издано Постановление Совета Министров Башкирской ССР «Об увековечении памяти Ахмет-Заки Валиди», согласно которому эта

работа была поручена Национальной библиотеке Республики Башкортостан, которой тем же постановлением было присвоено имя Ахмет-Заки Валиди.

До середины 90-х годов шло лишь изучение и осмысление ранее недоступных трудов ученого [2]. В 1994 г. издается первый том «Воспоминаний» Заки Валиди по сохранившейся в архиве Уфимского научного центра РАН рукописи [3], а также некоторые его труды по истории башкирского народа. В 1998 г. вышла вторая книга «Воспоминаний» [4]. Перевод с турецкого на башкирский язык осуществляли Амир Мурзагалеевич Юлдашбаев – кандидат философских наук, и Газим Шафиков – выдающийся башкирский поэт и прозаик.

Работа оживилась после Указа Первого Президента Республики Башкортостан М. Г. Рахимова № УП-571 от 4 сентября 1996 г. «О мерах по возвращению в Башкортостан научного наследия Ахметзаки Валиди Тогана, Абделкадира Инана, Галимзяна Тагана и увековечению их памяти». Со второй половины 90-х годов начинается активный процесс изучения наследия Заки Валиди Тогана и его соратников.

Особенно тщательно шла подготовка к празднованию 120-летия со дня рождения Заки Валиди Тогана. В 2009 г. был издан Указ Президента Республики Башкортостан М. Г. Рахимова № УП-498 «О подготовке к проведению 120-летия со дня рождения ученого и общественного деятеля Ахмет-Заки Валиди Тогана». По решению Международной культурной организацией тюркоязычных стран ТЮРКСОЙ 2010 год был объявлен годом Ахмет-Заки Валиди Тогана. К этому времени только в Башкортостане было опубликовано около 700 работ: труды самого Заки Валиди и его соратников, монографии и статьи, как местных, так и зарубежных авторов о жизни и деятельности ученого, защищено несколько диссертаций [5]. Среди наиболее известных исследователей жизненного пути Заки Валиди Тогана следует отметить таких авторов, как А. М Юлдашбаев [6], М. М. Кульшарипов [7], А. Г. Салихов [8], Г. Н. Ишбердина [9], Г. У. Шафиков, М. Н. Фархшатов, а из казахстанских историков большой вклад в изучение взаимоотношений Заки Валиди Тогана и лидеров Алаш-Орды внесли Б. Г. Аяган [10; 11; 12], Т. Журтбай [13], Д. Камзабекулы [14] и другие.

120-летие со дня рождения Заки Валиди Тогана было отмечено проведением в городах Уфе и Стамбуле международной научно-практической конференции и выходом новой книги [15]. После этого на все мероприятия, связанные с его именем, было наложено негласное табу. Более того, в начале 2021 г. вновь развернулась кампания по очернению памяти выдающегося ученого [16]. Однако историческая наука живет по своим законам: прошлое необратимо, и невозможно запретить или исказить то, что уже свершилось. История сама расставит все по местам.

МЕТОДИКА И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Биографию Заки Валиди Тогана следует рассматривать на широком фоне событий, происходивших в российском обществе на рубеже XIX-XX вв. Принципы научности и объективности предполагают всесторонний учет всех факторов, повлиявших на формирование общественно-политических взглядов и практическую деятельность Заки Валиди Тогана, а принцип историзма позволяет рассмотреть изменение стратегии и тактики борьбы Заки Валиди за автономию башкир и народов Туркестана в зависимости от сложившейся исторической обстановки. В работе использованы общенаучные и собственно-исторические методы: системности и холизма, аксиологический, историко-генетический, социально-антропологический. Статья базируется как на известных ранее источниках, отражающих деятельность Заки Валиди Тогана и историю образования Башкирской Автономной республики, документах личного происхождения, а также новых документальных исследованиях казахстанских ученых, посвященных истории Алаш-Орды.

ОБСУЖДЕНИЕ

Заки Валиди Тоган родился в небольшой башкирской деревне Кузян, которая и ныне является сельским поселением Ишимбайского района Республики Башкортостан. В этой деревне проживали представители двух башкирских родов: Суклы-Кайлы и Унгут. З. Валиди происходил из рода Суклы-Кайлы – Суклыкай. Его отец Ахметшах был имамом, содержал медресе, хорошо знал арабский, персидский языки, исламскую теологию, и сумел привить интерес к знаниям своему сыну.

В 1908 г. З. Валиди завершает учебу в местном медресе, а в 1909 г. – в медресе Касимия в г. Казани, высшем духовном учебном заведении, где его оставляют преподавать тюркскую историю, историю тюркской и арабской литературы. В Казани он увлеченно изучает восточную историю и философию, всеобщую и русскую филологию, работает над книгой «История тюрко-татар», которая выходит в свет в 1912 году и сразу оказывается в центре внимания ведущих востоковедов страны.

В казанский период жизни у З. Валиди устанавливаются тесные научные связи с Петербургом, где жил известный востоковед, специалист по истории Центральной и Средней Азии академик Василий Владимирович Бартольд (1869-1930 гг.). Между академиком и талантливым башкирским ученым, завязывается оживленная переписка. После успешной экспедиции З. Валиди в Фергану (1913 г.), организованной Казанским университетом, его результатами заинтересовалась Петербургская Академия наук. К этому периоду, очевидно, относится первое посещение им Петербурга, где З. Валиди встречается с В. В. Бартольдом, знакомится с другими учеными-востоковедами.

По рекомендации В. В. Бартольда в 1914 г. Академия наук направляет З. Валиди Бухару. Бухарская экспедиция также оказалась удачной. Коллекция рукописей, привезенная З. Валиди, среди которых, в частности, был и первый тюркоязычный перевод Корана, относящийся к X веку, вошла в золотой фонд восточных рукописей Академии наук под названием «Собрание Валидова».

Политическая деятельность Заки Валиди Тогана началась осенью 1916 года, когда он был направлен в Санкт-Петербург в качестве представителя мусульман Уфимской губернии в Думе.

Парламентская фракция российских мусульман, в составе которой были и депутаты из башкир, образовалась еще в период деятельности Государственной думы I созыва (апрель-июль 1906 г.) и просуществовала 10 лет, вплоть до роспуска Временным правительством в октябре 1917 г. Государственной думы IV созыва. Наибольшую активность в защите интересов своих избирателей проявили депутаты-мусульмане Государственной думы IV созыва. В марте 1916 г. было образовано бюро при мусульманской фракции. Необходимость подготовки ряда важных законопроектов побудила членов бюро обратиться к редакциям мусульманских газет о присылки в Петербург сотрудников, знающих положение дел на местах. Для работы в бюро прибыли из Татарстана – С. Максудов, из Казахстана – А. Букейханов, а из Башкортостана – З. Валиди [17, с. 23].

К тому времени З. Валиди успел поработать в Уфе, хорошо знал положение дел в Уфимской и Оренбургской губерниях. Работа в бюро при мусульманской фракции Государственной думы давала возможность быть в гуще политической жизни как Петербурга, так и всей страны. Падение царского режима и Февральская революция 1917 г. были встречены им с восторгом. «Слезы сами собой застилали мне глаза», – напишет потом Заки Валиди в своих воспоминаниях [3, с. 168].

После Февральской революции на волне общедемократического подъема в России под руководством Мусульманской фракции Государственной думы большой размах приобрело общемусульманское движение. В марте началась подготовка к Первому Всероссийскому мусульманскому съезду, который должен был состояться с 1 по 11 мая 1917 года в Москве.

Одним из ярких представителей уфимских мусульман в бюро мусульманской фракции Государственной Думы был З. Валиди. Ему было поручено выехать в Туркестан и организовать выборы делегатов на общероссийский мусульманский съезд. 28 марта он

выехал в Ташкент через Оренбург. В Оренбурге он организовал работу по выдвижению делегатов от башкирского народа. Очевидно, к этому времени относятся первые контакты Валидова с алашордынцами. В 1917–1918 гг. З. Валиди устанавливает тесное сотрудничество с лидерами Алаш-орды [11, с. 260].

На Всероссийском съезде мусульман одним из ключевых вопросов повестки дня был вопрос о внутреннем государственном устройстве России. По данному вопросу выступил и Заки Валиди, который в числе других делегатов Кавказа, Туркестана и Казахстана считал, что Россия должна быть федерацией на основе национальных автономий. Татарские мусульмане придерживались другой точки зрения – идеи национально-культурной автономии в составе унитарного государства. Мнения на съезде разделились. Съезд, признав в целом необходимость провозглашения территориальной автономии Кавказа и Туркестана, выразил отрицательное отношение к самоопределению башкирского народа.

Такое решение Всероссийского мусульманского съезда не могло устроить башкир, которые в середине XVI века вошли в состав России со своей обширной этнической территорией и с условием сохранения за ними вотчинных прав. Вопрос о земле и защите земельных прав был самым острым на протяжении всей истории народа. Было решено провести отдельный башкирский съезд. Первый Башкирский съезд был созван 20-27 июля 1917 г. в Оренбурге, где было учреждено Центральное шуро (совет) и определен его состав. Перед Центральным шуро стояла задача возглавить борьбу башкирского народа за автономию.

25-29 августа 1917 г. в городе Уфа состоялся Второй Башкирский съезд, который приз-вал к совместной борьбе за федеративное устройство новой России и автономию «братьев по вере и крови» из Крыма, Кавказа, Туркестана, казахов, туркмен и других [18, с. 139].

Падение Временного правительства в Петрограде и приход к власти большевиков было встречено соратниками Заки Валиди настороженно. Подхваченный идеологами большевистской партии лозунг о самоопределении наций и принятие 2 ноября 1917 г. «Декларация прав народов России» хотя и способствовали оживлению национально-освободительных движений на национальных окраинах России, четкой программы государственного устройства на постимперском пространстве не было. Башкирское Центрального шуро понимало, что решение вопроса о «федерализации сверху» путем созыва Учредительного собрания в условиях начавшегося гражданского противостояния невозможно. Поэтому в Фармане (приказе) № 1 Центрального шуро от 11 ноября 1917 г. было заявлено, что «для Башкирии единственной мерой к спасению является захват власти башкирским народом в свои руки, забота народа о самом себе, охрана своей жизни, крови, души своими собственными силами» [18, с. 181-182].

15 ноября 1917 г. был издан Фарман № 2 фактически провозгласивший создание автономного Башкурдистана [18, с. 188-189]. Вскоре в срочном порядке в г. Оренбурге был созван третий по счету съезд, который проходил 8-20 декабря 1917 г. Он вошел в историю как Всебашкирский учредительный курултай башкир. Председателем съезда был З. Валиди. Заслуживает внимания то, что в повестке дня учредительного курултая стояло обсуждение основных положений будущей Конституции Башкортостана. В п. 1 данного документа говорилось: «Российская республика состоит из союза (федерации) автономных национальностей и окраин. Башкурдистан входит в состав России как один из национально-территориальных штатов» [18, с. 202]. В начале 1918 г. был разработан еще один проект Конституции Башкортостана, где также было указано, что автономная республика входит в состав России. То есть, башкиры не ставили задачу отделения от Советской России.

На восточном фронте в период Гражданской войны, а он проходил по территории Башкортостана, решалась судьба страны. Большевистское правительство было вынуждено признать автономию башкирского народа. 20 марта 1919 г. в Москве состоялось

подписание «Соглашения центральной советской власти с Башкирским правительством о советской автономии Башкирии». Автономная Советская Башкирская Республика (АСБР) стала первой республикой в составе РСФСР. З. Валиди, который стоял во главе Башревкома, в процессе подготовки и подписания межгосударственного двустороннего соглашения принимал самое непосредственное участие. До 1920 года АСБР оставалась единственной республикой в составе РСФСР.

С августа 1919 г. начинается новый этап государственного строительства автономного Башкортостана. Административным центром АСБР становится небольшой башкирский город Стерлитамак, куда переезжает правительство, открываются школы, больницы, создаются государственные учреждения [19].

К осени 1919 года над Петроградом нависла угроза его захвата белогвардейской армией Юденича. За этой военной операцией стояли политические интересы Англии. В начале сентября 1919 г. большевики решили привлечь к защите Петрограда башкирские войска. В. И. Ленин обратился в Башревком с телеграммой о военной помощи. Башкирские войска, находившиеся в Башкирии и на южном фронте, были брошены на защиту Петрограда. Была создана Башкирская группа войск, состоявшая из 10 000 человек. Печатным органом бригады была газета «Салават».

Заки Валиди поддерживал постоянные контакты с башкирскими войсками. Осенью 1919 г. он несколько раз побывал в Петрограде. Из Стерлитамака шел состав с продовольствием для башкирских воинов и голодающего Петрограда. А из Петрограда – с разнообразной техникой и оборудованием [19].

В Петрограде З. Валиди встречался с представителями власти, учеными-востоковедами, приобретал и отправлял в Башкортостан для организации в г. Стерлитамаке издательского дела печатные станки, пишущие машинки и прочее оборудование. Ему удалось привлечь к сотрудничеству настоящего профессионала своего дела, известного в России владельца первой мусульманской типографии в Петербурге Ильяса Бораганского. Фронтовая газета «Салават» издавалась в типографии И. Бораганского. В 1920 г. вместе с башкирскими воина-ми И.Бораганский прибывает в Башкортостан, организует издание газет и журналов [20].

В мае 1920 г. Москва берет курс на политическую централизацию за счет ущемления прав автономной Башкирской республики. Из-за разногласий с большевистским правительством, в начале 1923 года З. Валиди был вынужден покинуть Россию.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Заки Валиди Тоган уже до начала революционных событий 1917 года сформировался как талантливый перспективный ученый, историк. После эмиграции Заки Валиди Тоган усердно занимается в архивах и библиотеках Ирана, Афганистана, Индии, в знаменитых хранилищах Парижа, Берлина, Праги, Будапешта. Большим событием в мировом востоковедении стало открытие им манускриптов арабских путешественников и ученых, издание их в оригинале и в переводах на немецкий язык с подробными комментариями. Встав на путь политической борьбы за автономию башкирского народа и народов Востока, за федеративное устройство новой России, он бросил вызов «унитаристам». Но самым главным его творением стало возникновение на карте мира Башкирской Автономной Советской Социалистической Республики (БАССР), ныне – Республики Башкортостан.

Список использованной литературы:

1. Послание Президента РФ В. В. Путина Федеральному Собранию от 15.01.2020 – URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_342959/ (дата обращения 09.03.2021).

2. Salihov Ahat. Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliografyasi (Библиография Ахмет Заки Валиди Тогана) // Türk Dünyasi Araştirmalari. Istanbul. 1994. Sayi 93. S. 209-230.

3. Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры. Книга 1. – Уфа: «Китап»,1994. – 400 с.

4. Тоган Заки Валиди Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман–тюрков за национальное бытие и сохранение культуры. Книга 2. – Уфа: «Китап»,1998. – 368 с.

5. Ахмет-Заки Валиди Тоган: библиогр. указ. / сост. Л. Р. Исангулова, А. Ю. Батыршина; отв. ред. З. Т. Агзамова; отв. за вып. А. А. Ибрагимов. – Уфа: Национальная библиотека им. Ахмет-Заки Валиди Республики Башкортостан, 2010. – 80 с.

6. Юлдашбаев А. М. Известный и неизвестный Заки Валиди: В памяти своих современников. Уфа: Китап, 2000. – 317 с.

7. Кульшарипов М. М. Башкирское национальное движение (1917–1921 гг.). Уфа: Китап, 2000. – 363 с.

8. Сәлихов Ә. Ғ. Әхмәтзәки Вәлидизең Рәсәйҙәге ғилми эшмәкәрлеге. Өфө: Нефтегазовое дело, 2005. – 170 б.

9. Ишбердина Г. Н. Формирование мировоззрения А.-З. Валидова. Уфа: Гилем, 2006. – 132 с.

10. Аяган Б. Г. Заки Валиди Тоган и казахские автономисты: общность судеб и мировоззрения // История и культура народов Евразии: прошлое, настоящее, будущее: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 120-летию со дня рождения видного ученого-тюрколога и общественного деятеля Ахмет-Заки Валиди Тогана, 21 мая 2010 г., Стамбул, – Уфа, 2010. Ч. I. – С. 103-107.

11. Аяган Б.Г. Взаимоотношения башкирских и казахских интеллектуалов в начале XX века // Единство. Гражданственность. Патриотизм: Сборник научных трудов к 100-летию Республики Башкортостан.Уфа: Мир печати, 2019. – С. 258-261

12. Аяган Б. Г. Поиск путей государственного строительства в национальных окраинах России в начале XX века (по «Воспоминаниям» З. Валиди Тогана и стенограммам протоколов судебных процессов над участниками движения Алаш-Орды) // Башкирская журналистика на рубеже веков: материалы региональной науч.-практ. конф. (Уфа, 9 октября 2019 г.) / Сост. Ю. А. Минишев. – Уфа, 2019. – С. 15-25.

13. Журтбай Т. Боль моя, гордость моя – Алаш! – Астана: Аударма, 2016. – 1104 с.

14. Буканова Р. Г. О книге Х. Болғанбая «Иман күші» / Ред. Д. Камзабекұлы. – Алматы: «Арыс», 2009. – 288 с. (на казахск., рус., англ. яз.) // Проблемы востоковедения. 2010. № 4 (50). – С. 94-95.

15. Ахмет-Заки Валиди / сост. Г. А. Хисамов, Т. Н. Сагитов, Г. Г. Галимова. Уфа: Китап, 2010. – 200 с.: ил.

16. «Почему не представлены доказательства?»: историк Искандер Гилязов о демонтаже памятника Заки Валиди. – URL: https://sntat.ru/news/politics/03-02-2021/pochemu-ne-predstavleny-dokazatelstva-istorik-iskander-gilyazov-o-demontazhe-pamyatnika-zaki-validi-5803397 (дата обращения 06.02.2021 г.)

17. Парламентаризм в Башкортостане: история и современность. Кн. 1 / В.Г. Азнагулов, З. Х. Гарифова. Уфа: Тау (Тип.: ГУП Гос. респ. изд-во Башкортостан), 2005 – 301 с.

18. Национально-государственное устройство Башкортостана (1917-1925 гг.): Доку-менты и материалы в 4-х т. / Авт.-сост. Б.Х. Юлдашбаев. Т. 1. Уфа: Китап, 2002. – 608 с.

19. *Буканова Р. Г. Стерлитамак в первые годы становления Башкирской автономной республики: забытые имена // Актуальные проблемы исторической науки: Сборник научных трудов первых международных Усмановских чтений. – Уфа: Гилем, 2011. С. 207-210.*

20. *Буканова Р. Г. А.З. Валиди и организация издательского дела в Башкортостане в 1919-1922 гг. // Исламская цивилизация в Волго-Уральском регионе: Сборник материалов IV Международного симпозиума. Уфа: РИЦ БашГУ, 2010. С. 388-391.*

The list of the used literature:

1. The message of the President of the Russian Federation V. V. Putin to the Federal Assembly of 15.01.2020-URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_342959/ (accessed 09.03.2021).

2. Salihov Ahat. Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliografyasi (Bibliography of Ahmet Zaki Validi Togan) // Türk Dünyasi Araştirmalari. Istanbul. 1994. Sayi 93. S. 209-230.

3. Togan Zaki Walidi. Memories. The struggle of the peoples of Turkestan and other Eastern Muslim Turks for national existence and preservation of culture. Book 1. - Ufa: "Kitap", 1994. - 400 p.

4. Togan Zaki Walidi Memories. The struggle of the peoples of Turkestan and other Eastern Muslim Turks for national existence and preservation of culture. Book 2. - Ufa: "Kitap", 1998. - 368 p.

5. Ahmet-Zaki Walidi Togan: bibliogr. decree. / comp. L. R. Isangulova, A. Y. Batyrshina; ed. by Z. T. Agzamova; ed. by A. A. Ibragimov. - Ufa: National Library named after Akhmet-Zaki Validi of the Republic of Bashkortostan, 2010. - 80 p.

6. Yuldashbayev A.M. Known and unknown Zaki Validi: In the memory of his contemporaries. Ufa: Kitap, 2000 – - 317 p.

7. Kulsharipov M. M. Bashkir National Movement (1917-1921). Ufa: Kitap, 2000. - Z63 p.

8. Salikhov A. G. Akhmatzaki Validiee P RasaүeEge gilmi eshmakarlege. Ofo: Oil and Gas business, 2005. - 170 b.

9. Ishberdina G. N. Formation of the worldview of A.-Z. Validova. Ufa: Gilem, 2006 – - 132 p.

10. Ayagan B. G. Zaki Validi Togan and the Kazakh autonomists: common destinies and worldview // History and culture of the peoples of Eurasia: Past, Present, future: materials of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 120th anniversary of the birth of the prominent scientist-Turkologist and public figure Ahmet-Zaki Walidi Togan, May 21, 2010, Istanbul, Ufa, 2010. Part I.-pp. 103-107.

11. Ayagan B. G. The relationship of Bashkir and Kazakh intellectuals at the beginning of the twentieth century / / Unity. Citizenship. Patriotism: A collection of scientific works dedicated to the 100th anniversary of the Republic of Bashkortostan.Ufa: The World of Printing, 2019. - pp. 258-261

12. Ayagan B. G. The search for ways of state building in the national outskirts of Russia at the beginning of the XX century (according to the" Memoirs " of Z. Validi Togan and transcripts of the protocols of trials of participants of the Alash-Orda movement) / / Bashkir journalism at the turn of the century: materials of the regional scientific and practical conference (Ufa, October 9, 2019) / Comp. Yu. A. Minishev. - Ufa, 2019. - C. 15-25.

13. Zhurtbay T. My pain, my pride-Alash! - Astana: Audarma, 2016. - 1104 p.

14. Bukanova R. G. About the book by H. Bolganbai "Iman kushi" / Ed. by D. Kamzabekuly. - Almaty: "Arys", 2009. - 288 p. (in Kazakh, Russian, English) // Problems of Oriental Studies. 2010. No. 4 (50). - pp. 94-95.

15. Akhmet-Zaki Validi / comp. G. A. Hisamov, T. N. Sagitov, G. G. Galimova. Ufa: Kitap, 2010. - 200 p.: il.

16." Why is there no evidence presented?": historian Iskander Gilyazov about the dismantling of the monument to Zaki Validi. - URL: https://sntat.ru/news/politics/03-02-

2021/pochemu-ne-predstavleny-dokazatelstva-istorik-iskander-gilyazov-o-demontazhe-pamyatnika-zaki-validi-5803397 (accessed 06.02.2021)

17. Parliamentarism in Bashkortostan: history and modernity. Book 1 / V. G. Aznagulov, Z. H. Garifova. Ufa: Tau (Type: GUP State Rep. publishing House of Bashkortostan), 2005-301 p.

18. The national-state structure of Bashkortostan (1917-1925): Documents and materials in 4 volumes / Author-comp. B. Kh. Yuldashbayev. Vol. 1. Ufa: Kitap, 2002. - 608 p.

19. Bukanova R. G. Sterlitamak in the first years of the formation of the Bashkir Autonomous Republic: forgotten names / / Actual problems of historical science: A collection of scientific works of the first international Usman readings. - Ufa: Gilem, 2011. pp. 207-210.

20. Bukanova R. G. A. Z. Validi and the organization of publishing in Bashkortostan in 1919-1922. / / Islamic civilization in the Volga-Ural region: A collection of materials of the IV International Symposium. Ufa: RIC Bashgu, 2010. pp. 388-391.

МРНТИ 17.71.07 *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.16*

Zhanabayev[1] K., Turgenbayeva[2] A.Sh., Islyamova U.A[3]

[1]Al-Farabi Kazakh national university,
[2]Al-Farabi Kazakh national university,
[3]Al-Farabi Kazakh national university,

Kazakhstan, Almaty, ovlur1963@mail.ru

CH.CH. VALIKHANOV ABOUT THE LANGUAGE AND STYLE OF THE TURKIC EPIC

Abstract

In this article consider about the scientific contribution of Ch.Ch. Valikhanov to the Turkic epic studies, about his study of the epic culture of the Turks of Central Asia, Southern Siberia and the North Caucasus. The main place in it is devoted to the language, style and genre of the epic of the Turkic peoples, their poetic forms and their art of speech.

The purpose of the article is to reveal the views and methodological approaches of the scientist in the light of the current oral theory of Parry-Lord, to identify their prospects and productivity.

The practical value of the article comes from the scientific effectiveness of the works and ideas of the scientist in his analysis of oral poetic forms of folklore, stylistics and aesthetics.

The main method of Ch.Ch. Valikhanov is holistic, that is, a view "from within the tradition itself" in its l*iving* process. This method did not exclude the comparative-historical, typological, systematic method, the method of analysis and revealed great prospects in the scientific study of the oral epic of the Turkic nations.

The main conclusion of this article is that the first professional orientalist, ethnographer, historian, linguist Ch.Ch. Valikhanov is the founder of classical Turkic epic studies, the first collector and original commentator of its best samples. He brilliantly foresaw many directions of modern topical oral theory and world folklore and deeply understood the unique nature of the ancient Steppe knowledge, the mighty oral epic of the Turks of the North Caucasus, Southern Siberia, Central and Central Asia. For the first time, this integral epic Turkic tradition is described by him in all the genre and species richness. The historical and ethnographic approach of the scientist to the analysis of the epic art of the Turkic peoples is of valuable practical importance for oral theory and the humanities.

Keywords: poetic form, oral Parry-Lord theory, tradition, formula style, Turkic epic, Steppe knowledge, initial foundations.

Жаңабаев Қ.[1] Түргенбаева А.Ш.[2], Ислямова У.А.[3]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
[3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., ovlur1963@mail.ru

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ СӨЗ ӨНЕРІНІҢ АУЫЗША ТЕОРИЯСЫ

Аңдатпа

Мақала Ш.Ш. Уәлихановты еске алуға және қазіргі мәдениетаралық коммуникация объектісі – ауызекі тіл теориясының өзекті мәселелеріне арналған. Онда жанр теориясы мен

журналистика өнерін зерттейтін студенттерге қажет ауызша сөйлеу стилі мен жанры, ауызша-стилистикалық әдістер мен сөз өнері туралы мәселелері көтеріледі.

Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ ауыз әдебиетінің тек жанрлық формаларының табиғатынан ғана емес, сонымен қатар онымен функционалды байланысты стилистика мен сөз өнерінің табиғатынан бастау алатын американдық жетекші зерттеушілердің – Парри-Лордтың ауызша теориясы аясында ғалым идеяларының өзектілігін анықтау.

Зерттеудің де, ғалымның еңбектерінің де әдіснамалық құндылығы фольклордың ауызша жанрлық формаларын, сөз стилистикасы мен өнерін талдауда және Ш.Ш. Уәлихановтың негізгі әдісін, оның "дәстүр ішіндегі" көзқарасын ескере отырып анықталады. Бұл әдістеме салыстырмалы зерттеулерді, салыстырмалы-тарихи-типологиялық, жүйелік әдістерді және талдау әдісін ескереді.

Мақаланың негізгі тұжырымы-тұңғыш қазақ фольклоршысы Ш.Ш. Уәлиханов журналистиканың бастауында, очерк шебері ретінде айтылады. Оның "Жазбаларын...", "Ескертулерін...", "Очерктерін..."терең зерттеуді қажет етеді: ол қазіргі ауызша теория мен әлемдік фольклордың көптеген бағыттарын алдын ала болжаған. Бұл көрегендік идеялар оның көпғасырлық Дала білімінің бірегей құндылығын айқын сезінуіне негізделді, оның маңызды бөлігі Солтүстік Кавказ, оңтүстік Сібір, Қазақстан және Орта Азия түріктерінің ұлы ауызша эпосы мен фольклоры болды. Сөз өнерінің біртұтас, біртұтас Дала дәстүрі алғаш рет оның шығармаларында өзінің барлық жанрлық және түрлік әртүрлілігінде пайда болды. Түркі халықтарының фольклоры мен сөз өнерін талдауға деген осындай біртұтас тарихи-этнографиялық көзқарас ауызша теория үшін де, әлемдік эпосты зерттеу үшін де практикалық және әдіснамалық маңызға ие.

Түйінді сөздер: жанр, Пэрри-Лордтың ауызша теориясы, дәстүр, формулалық стиль, ауызша өнер, Дала білімі, жанрлық форма.

Жанабаев К.[1], Тургенбаева А.Ш.[2], Ислямова У.А.[3]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
[3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ovlur1963@mail.ru

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ О ЯЗЫКЕ И СТИЛЕ ТЮРКСКОГО ЭПОСА

Аннотация

В статье говорится о научном вкладе Ч.Ч. Валиханова в тюркское эпосоведение, об изучении им эпической культуры тюрок Центральной Азии, Южной Сибири и Северного Кавказа. Основное место в ней посвящено вопросам языка, стиля и жанра эпоса тюркских народов, их поэтическим формам и их искусству слова.

Цель статьи – раскрыть взгляды и методологические подходы ученого в свете актуальной устной теории Пэрри-Лорда, выявить их перспективность и продуктивность.

Практическая ценность статьи исходит из научной эффективности трудов и идей ученого в анализе им устных поэтических форм фольклора, стилистики и эстетики.

Основной метод Ч.Ч. Валиханова – целостный, то есть взгляд «изнутри самой традиции» в ее живом процессе. Этот метод не исключал сравнительно-исторического, типологического, системного метода, метода анализа и выявил большие перспективы в научном исследовании устного эпоса тюркоязычных народов.

Основной вывод настоящей статьи – первый профессиональный востоковед, этнограф, историк, лингвист Ч.Ч. Валиханов выступает основоположником классического тюркского эпосоведения, первым собирателем и оригинальным комментатор его лучших образцов. Он гениально предвидел многие направления современной актуальной устной теории и мировой

фольклористики и глубоко понимал уникальную природу древнего Степного знания, могучего устного эпоса тюрок Северного Кавказа, Южной Сибири, Средней и Центральной Азии. Впервые эта целостная эпическая тюркская традиция описана им во всем жанрово-видовом богатстве. Историко-этнографический подход ученого к анализу эпического искусства тюркских народов имеет ценное практическое значение для устной теории и гуманитарных наук.

Ключевые слова: поэтическая форма, устная теория Пэрри-Лорда, традиция, формульный стиль, тюркский эпос, Степное знание, начальные основания.

1. General characteristics. Of the 19th-century orientalists who studied the Steppe, he was the only one who correctly appreciated the beauty and unique richness of the ancient nomadic culture, and through the laws known to science at that time, he revealed common ways of developing the epic tradition, forgotten by the Modern European peoples. He foresaw many directions of the Turkic and world modern folklore studies.

But the *visionary* ideas of the scientist were based on a solid foundation, on the Steppe knowledge, part of which was the oral centuries-old epic of the Turks of the North Caucasus, Central Asia and Southern Siberia. He was clearly aware of the ancient origins of the Turkic language and the epic. Unified in its development, the oral tradition of the Turkic nomads first appeared in the works of the scientist not only in all its genre-specific richness and structural originality, but also "from within the tradition" and with his brilliant use of advanced scientific methods of Oriental studies. Such a method – "a look from within the tradition" - has an important and promising significance for folklore studies, epic studies, and the art of speech.

Today, the main theories of the origin of the epic prevail in the world folklore. All of them are presented in the book by E.M. Meletinsky "The Origin of the Heroic Epic". E.M. Meletinsky described the schools in detail, listed the main representatives of these schools: historical (K. and M. Chadwick); neo-mythological – English (F. Raglan), Dutch (Jan de Vries), French (Sh. Otran, E. Miro, J. Dumezil). Among the theories that are subject to a thorough analysis of the Russian scientist, there is also an oral theory of American researchers of the twentieth century, M. Parry and A. B. Lord, which, despite the criticism of various national schools of folklore and epic studies, still has not lost its productivity and methodological value. For our research, it is the point of criticism where E. M. Meletinsky notes that even A. Lord, who deduces "the poetic style from the poetic technique of oral creativity, does not doubt the mythological origin of the content of epic formulas" (Meletinsky, 1963:12). But we have no doubt that M. Parry and A. Lord is on the right track: the traditional language and style of the Kazakh oral epic, its poetic forms fully live with their ancient formulas and formula combinations – the main means of oral-stylistic technique, which, in our opinion, goes back to the initial foundations of the epic, to the phenomena of the suggestive order: archaic myth, rite and ritual. Here it is appropriate to mention the opinion of the researcher B. Sh. Abylkasimov, who noted that in science "increased interest in the study of problems related to repetition, with such features of repetition as formality, stability of the position of words, stability of stylistic blocks" (Abylkasimov, 1984:71).

We also need the Parry-Lord method in our research, since we study the formula style and oral-style technique in the poetry of Zhyrau of the XV-XVIII centuries. We are interested in the epic formula, its functioning, its reconstruction in the rigid metric scheme of *zhyrau*, and most importantly, the law according to which, being the "main structural unit of the oral text", the formula always and invariably has its permanent position, appearing in the form of a wide variety of stable lexical units" (Zhanabaev, Akberdy, 2017: 4).

As for the book "The Storyteller" by A.B. Lord: it sets out the main provisions of oral theory, and, according to the authors of the Preface, it has long been a classic. But neither this book, nor the most oral theory, could the Kazakh scientist of the nineteenth century know. American folklore itself reached these limits only in the first half of the twentieth century. But due to his deep knowledge and understanding of the specifics of the steppe singing art, Ch.Ch. Valikhanov put forward a number of ideas that are important for the oral theory that studies the art of the word. It is

also important that the Kazakh researcher was at the very core of the performing process, knew it from the inside, initially and directly as a practitioner-folklorist. He first recorded famous epics from the mouths of nomadic singers, presented the main examples of the genres of oral creativity of the Kazakhs of the XIX century, described in detail their forms, goals and practice of performance.

Russian scientists of the late XIX – early XX century noted the multifaceted talent of Ch.Ch. Valikhanov, his contribution to science, and his special importance for Oriental studies. They "unanimously recognized in his person a phenomenal phenomenon and expected from him great and important revelations about the fate of the Turkic peoples" (Veselovsky, https://znanija.com/task/31293246). Well aware of the Greek tradition, he also touches on the Homeric epic in his articles, revealing the general patterns of the oral practice of the singers-storytellers. In them, he covered the issues of authorship and performance, the origin of the epic and its historicism, the ritual and mythological origins of the epic and lyrics, and other relevant aspects of Homeric studies.

The book "The Singer of Tales" has not lost its constructive ideas, and as the authors of the Preface noted, it is extremely important for the study of epic traditions, both Western and eastern. The main object of observations of M. Parry and A.B. The oral-style technique and the formula style became the Lord of steel. They explained the stereotypical nature of the epic style, in particular the epic of Homer, by the "specific mechanism" of song composition, by the singer's memorization of them (Preface, https://vk.com/wall209887955_2131).

This theory is also extremely interesting and useful to us, since formulas and formulaic expressions were found not only in Western European epics, but also in Russian epics, and in the Kyrgyz epic "Manas" and in Kazakh fairy tales. Particularly interesting is the formulaic style of oral speeches of the Kazakh XV-XVIII zhyrau centuries, which use zhyr as a traditional form of heroic tales and as a form of philosophical and didactic songs (tolgau). Culturologist A.B. Naurzbayeva notes that the phenomenon of zhyrau "arouses the interest of researchers from various scientific fields due to its complex nature and inherent polyfunctionality" and various disciplines have interpreted this object from the position of their methodological foundations (Naurzbayeva, 2017: 279).

Relevance.

1. Appreciating the experience of his predecessors: P. Pallas, N. Rychkov, I. Georgi and other researchers, Ch. Ch. Valikhanov for the first time approaches the verbal art of the Turkic-speaking peoples not only as a source of history and ethnography, but as a source of folklore, epic studies, philology, as an exceptional aesthetic and spiritual value of the Turks. So, speaking about the Nogai epic, the scientist notes: "Nogai legends and refer to the end of the XIV, XV and XVI centuries. These legends have an epic character and are sung in rhymed verses and therefore belong to the field of folk, oral literature. They are remarkable as expressions of the national spirit, concepts, customs, mores, and way of life, they are also remarkable in philological terms and are not devoid of historical interest" (Valikhanov, 1986: 287).

2. Today, the nostratic theory of languages and cultures, the search for common ancient origins of the proto-language, is also relevant in science. The homeland is assumed to be Central Asia, the Ural-Altai cultural and linguistic substratum. A look at the epic culture "from within the tradition", knowledge of the Turkic and European languages, first-class training, led the Kazakh scientist to the newest method at that time, comparativism. Thus, in the" Essays of Dzungaria " the author writes that he "was struck by the identity of their motives with the motives of the works of this kind of European peoples, especially the Slavs..." (Valikhanov, 1986: 273). Identifying the identity of the motifs of Kazakh, Kyrgyz, Mongolian, Western European and Slavic epics, the scientist was close to the German mythological school with its search for a common homeland of language, myth and epic. This theory was partially reflected in the works of subsequent Kazakh folklorists and Turkologists: A.H. Margulan, A.S. Amanzholov, E.D. Tursunov, and especially S. Kondybai, etc.

3. With regard to the oral theory of Parry-Lord, let us explain: the central point around which all the theoretical issues of Kazakh epic studies are concentrated is the *zhyr*, or *jir*, as it is called in the old way by Ch.Ch. Valikhanov, an epic song that was sung to kobyz in the form of a recitative

from ancient times. The singer who performed it was called zhyrau, and the song is so named after the form of *zhyra* (a verse of 7-8 syllables).

The valuable observations of Ch.Ch. Valikhanov on the poetic structure of zhyr today answer the questions of the genesis, formation and specifics of verbal and musical culture, the performing nature of storytellers, and many aspects that interested American researchers M. Parry and A. B. Lord, in particular: how the singer composes and how he assimilates, how he conveys his song (Lord, https://vk.com/wall209887955_2131).

Exploring this verse form and epic genre, we are sure that zhyr is a code, a folded text of centuries – old Steppe knowledge, which has preserved the structure of ancient poetic thinking, dating back to archaic myth, rite and ritual, that it is a source for other genre forms of both epic and lyric – epic order (for example, maktau, arnau, osyet, zhoktau, etc.). time for a genre transformation: "*jilav* is usually invented by women and very often improvised. The size is used the same as in the *jir*" (Valikhanov, 1986: 238). And gives examples of famous *jilavas.*

The purpose and object of the study.

Such a "view from within the tradition itself", a holistic view of the scientist on the poetic language, on history, actualized the purpose of the study: to identify the novelty, relevance and productivity of the scientific ideas of the Kazakh scientist of the XIX century in the light of the modern oral theory of Parry-Lord, to which today the attention of many folklorists of the world is drawn. Ch.Ch. Valikhanov proceeded from the primacy of stable ancient forms of folk poetry as an enduring value. He recorded the most important historical changes in the genre structure of the epic and folklore of the nineteenth century. Thus, analyzing the article "On genre forms of Kazakh folk poetry", S. Negimov revealed its main advantage-consistent historicism: "It is noteworthy that the author, with his characteristic methodological sensitivity, first drew attention to the historical conditionality of the genre, rhyme and content design of the traditional poetic heritage of nomads" (S.Negimov. https://cyberleninka.ru/article/n/folklornye-materialy-v-tvorchestve-ch-ch-valihanova). Therefore, zhyr, as we said above, both as an ancient epic form and as a verse structure of the song itself, became the starting point, the main object of observations of Ch.Ch. Valikhanov, and this, in our opinion, is of valuable importance for the oral theory of Parry-Lord, for understanding the general laws of the development of the epic.

Methods and scientific and theoretical basis of the research.

Since the study of the oral epic and folk-poetical tradition of the nomads can shed light on many problems facing folklorists, most of them are only addressed to their national epic and in their entirety do not even imagine how useful the oral theory of Parry-Lord can be in combination with the ideas of Ch.Ch. Valikhanov. We have made an attempt to combine the achievements of these two outstanding schools, which together solve some important problems of the epic, such as the study of eposogenesis, poetic form, the role of formulas in the epic tradition and its significance for the reconstruction of ancient language and myth, etc. After all, it is precisely because of the specifics of centuries-old and continuous development that the oral epic culture of the nomads was able to preserve important patterns, properties and signs of world epic development that were lost by the settled peoples in the flow of history. The method of Parry-Lord's oral theory, especially the formula style, oral-style technique and formula grammar, as well as the holistic approach "from within the tradition itself" by Ch.Ch. Valikhanov, is, in our opinion, today the most productive way for disciplines studying various aspects of world folklore and epic studies, as well as for "understanding and reconstruction of the spiritual universe of nomadic society" (From the authors, 1993: 5).

In Kazakh epic studies, the methods of oral Parry-Lord theory are successfully used by B.Sh. Abylkasimov, U. Akberdi, Zh. Bekturov, T. Esembekov, K. Zhanabayev, Sh. Ibraev, S. Negimov;

The scientific and theoretical basis of this study was also the work of:

a) Kazakh scientists: S. Akatayev, A. Amanzholov, M.O. Auezov, A. Zhaksylykov, Mukhambetova A., A. Naurzbayeva, O. Nurmagambetova;

b) Russian scientists and CIS scientists: Grinzer P., Gura A., Zhirmunsky V., Meletinsky E., Maltsev G., Milevsky T., Revunenkova E.;

c) foreign specialists in oral theory: Arens W., Bailey J., Bascom W., Baumi F., Bridney D., Dundes A., Finnegan S., Foley J., Clifton A., Kongas E., Kunst T, Levinton G., Lord A.

The historical and genetic method of Ch.Ch. Valikhanov, used by him in order to study such a unique phenomenon as Steppe knowledge, and in his system – the oral epic culture of nomads-allowed us to highlight a number of theoretical problems that are of current importance both for modern epic studies and for the oral theory of Parry-Lord itself. Only one passage from" Manas " fully shows how valuable the entire epic is as a source of research on the history, culture, life and worldview of the Kyrgyz people.

Ch.Valikhanov was the first of the contemporary orientalists to also apply the *comparative method* in the study of oral poetry of nomads: The scientist begins - "The propensity for poetry, especially for improvisation, distinguishes all nomadic races". The poetic mind of the Bedouins and their improvisational poets are well known to Europeans… The same phenomena are represented by the Mongol-Turkic generations...". He compares the way of life of the steppe nomads of different regions, pointing out the reasons for this similarity and touching on the nature of the influence of nature on man (Valikhanov Ch. https://shoqan.kz/incompleted/works_zametki_po_istorii/).

A large place in the legacy of Ch.Ch. Valikhanov is occupied by works of a *comparative typological* nature. He studies the oral tradition – epos, folklore and mythology-not only on the basis of the Turkic-language material, but also with the help of the narrative traditions of Eastern and European peoples. The idea of studying the history and culture of the people through a *living* process sounds convincing in the mouth of a scientist. Entering into a polemic with researchers who proceed from the presence of a written fact, a document confirming the historical reality of an oral legend, the scientist suggests the following: "If the poetic legends of Homer and the legends collected according to rumors by Herodotus have any historical merit, if every distorted, fabulous tradition is based on an incident and truth, then there is no doubt that the positive and consistent legends of the Kirghiz, their way of life, customs and customs are modern, they reflect the way of life of their ancestors and, *when compared*, agree in everything with historical *indications*, can have a *historical* meaning" (Valikhanov, https://shoqan.kz/incompleted/works_zametki_po_istorii/). Relying on the data of ethnography and folklore, especially on the legends of the people, the scientist claims that they remain the source by which the reconstruction of events and phenomena of the historical life of the people is possible. Here, as the Kazakh cultural critic M. M. Auezov subtly and ironically remarked, " everything depends on what exactly we release from the content of the epic (Auezov, 1993:38).

What else is valuable to us for such a holistic approach?

The role of the oral legend of the nomadic Turks is particularly important here. Through the analysis of names, facts, and events reflected in poetic speech-psychological, ethnographic, and other features-we have come to understand that the traditional oral text, with its basic lexical and semantic composition, unchanging structure, stability of forms and formulas, and unique ethnographic and psychological details, is of particular interest to oral theory.

Holistic approach Ch.Ch. Valikhanov gives us a vision and study of an object or phenomenon, first, in the unity of form and content, in the unity and continuity of oral tradition, word and music, and sometimes pantomime (the so-called *syncretism*); secondly, in their historical sequence, *continuity*, development and change within the framework of the structure: teacher-student (atadan-balaga): and third – in their utilitarian, socially useful sense, didactic and edifying function (aesthetic, ethical, cognitive).

In the holistic analysis of the text of oral poetry, there is a need for a structural-semantic method, when the epic, a fragment of the epic or any part of it acts as a semantically and functionally significant unit of the whole, as an element of the general process of generating or performing an epic text. Here, a separate class of formal-structural elements, different levels, and

any aspect of an oral story can be studied: sound repetition, lexical or syntactic anaphors, etc., which affect the style and genre of an oral utterance.

In his argument, Ch. Valikhanov proceeds from a view from within the tradition itself and such important features as "*positive* and *consistent* " legends, which "*when compared* in all respects *consistent with historical indications*", "can have *historical* significance".

Let us consider such a feature of a folk epic as "successive tales".

Unlike all European and most Eastern sedentary peoples, Kazakh nomads have preserved a continuous centuries-old oral continuity of information transmission. This is a kind of Steppe knowledge, an oral tradition of thousands of years, and it is the collective memory of specific clans and tribes about the events of *their* ancestors and those who know *their* heroes, that is, *their* kind and tribe. Consistency as a term is that the steppe people know all their leaders, batyrs and outstanding akyns-performers not only up to the seventh generation, as evidenced by their oral traditions (shezhire) about the history of clans and tribes, which every adult and the entire tribal (tribal) collective knows unmistakably, but also much further, according to which the entire powerful family tree is also unmistakably built. Therefore, Ch.Ch. Valikhanov writes: that there is no doubt that the epic, oral tradition, folklore and ethnography can be a living source of research. Akataev calls this sequence continuity. "This continuity of culture-the author writes – and at the same time its natural processes can be witnessed by the chronological dynamics of the sources themselves (Akataev S. 1993: 7).

The methodological principle of the Kazakh scientist comes from his awareness of this original continuous tradition, a specific school of Steppe knowledge. In ancient times, it served as a myth-a story about the totem-the patron saint of the family, and in the course of the development of socio-historical life due to demythologization and desacralization, it became an oral epic tradition, but preserved important sacred elements (for example, *the cult of ancestors*, *Aruahs*, the worship of fire and pagan rituals, traces of Tengrianism, etc.). The intellectual part of this grandiose Steppe knowledge was the oral steppe epic of nomads. In "Forms of Kazakh folk Poetry" Ch.Ch. Valikhanov also identifies another important feature that is important for our judgment – "positive legends", describing them as:

a) oral poetic works of "purely popular mind, determining the feelings, life and progress of the *entire mass* of society" (Ch.Ch. Valikhanov https://shoqan.kz/incompleted/works_zametki_po_istorii/)

b) works " poured out from the mouth of the whole people *as from the face of one being*»;

c) as oral works, not devoid of historical, philological, psychological interest, where instead of a fact, a written document, the "whole mass of society", the whole people as "one person", recreating in the epic all its history and all its ethnographic appearance and grandiose past. The language of tradition, which has preserved this fund of knowledge, becomes an important source for studying the historical life of the clan and tribe. For a Kazakh educator who studies folklore and epics, this was not a surprise. It was realized by him as a given, realized "from within the tradition" as a unique phenomenon of an original nomadic culture.

Ch.Ch. Valikhanov also used the method of direct recording. Directly from the mouth of the performers, he recorded such valuable monuments of Kazakh and Kyrgyz oral epic culture as an excerpt from the Manas "The Death of Kuketai Khan and his Wake" and the epic "Kozy-Korpesh and Bayan Slu".

His followers: M.O. Auezov, A.H. Margulan, A.Abylkasimov, S.Adzhigaliyev, A.Amanzholov, R.Berdibayev, S.Negimov, E.Tursunov used other, different methods, but the main one was historical and genetic, which allowed to trace the processes of origin, the peculiarities of the formation of oral and musical folklore phenomena and to reach deep generalizations concerning various aspects of the Kazakh oral and poetic culture and Steppe knowledge.

The comparative method, which has now become traditional, is also of great importance for oral theory. But it was first used by Ch.Ch. Valikhanov in the XIX century. At that time, comparative studies were still in its infancy and had not been widely developed.

The main provisions of the study and the novelty:

1. To show the role of Ch. Ch. Valikhanov as the founder of the Turkic epic studies and scientific methods in the spirit of the oral theory of Parry-Lord;

2. Based on a critical review of Kazakhstan and foreign studies, to reveal the scientific talent of Ch. Ch. Valikhanov in foreseeing promising directions in the light of the oral theory of Parry-Lord;

3. To investigate the peculiarity of the Kazakh scientist's holistic approach to the study of the Turkic oral epics as part of the great Steppe knowledge: the antiquity of poetic forms and genre structures of the oral traditional text, based on continuity, on the tradition of transmitting continuous centuries-old Steppe knowledge, an important part of which was the oral epic culture of the Turks of Southern Siberia, Central Asia, the Crimea and the North Caucasus. It has been preserved in its traditional form thanks to the formulaic style and oral-stylistic technique;

4. To reveal the influence of the scientific methodology of Ch.Ch. Valikhanov on his followers in the field of oral theory, proceeding from the fundamental principles of the oral theory of Parry-Lord;

5. To identify the perspective significance of the ideas of Ch.Ch. Valikhanov and Parry-Lord for the study of the Kazakh and world art of speech.

Discussion. As the authors of the preface to "The Singer of Tales" note: "The book of A. B. Lord ... formed an epoch in the history of the study of the epic" (Lord, https://vk.com/wall209887955_2131). We also have no doubt about the installation of M. Parry and A. Lord, that "epic formulas have a mythological origin" and we believe that this is the main point of the Ameriacan authors, that they indicated it correctly, especially if we study this problem on the ancient Kazakh language material, using the "view from within the tradition itself" and the valuable method of Ch.Ch. Valikhanov.

We are also clear about the valuable significance that A. Lord deduces about "the profession of the epic storyteller and about the contribution made by the storyteller from "the most ancient times to the spiritual development of mankind" (Lord, https://vk.com/wall209887955_2131). But Kazakh and Kyrgyz nomadic epic singers are interesting to us not only from this side. Their oral texts are "consistent", that is, they have a sign of continuity, that is, they have retained a direct connection with their ancient initial foundations: archaic myth, rite, ritual, and even further and deeper – with a nonverbal way of explaining the world and its structures, the first poetry, if by poetry we mean everything that was before the myth as a whole picture: suggestive magic, mimesis, throat, and then jaw imitative singing, up to the comprehension in early shamanism of other possibilities of self-expression (alliteration and assonance), known to us from the ancient Turkic and modern oral traditions of the Altai, Siberian, Turkic-Mongolian peoples, who preserved a large corpus archaic elements. The above directly relates to the ability to preserve, use and transmit archaic techniques and means of oral technique, genre forms, as well as formulas and formulaic expressions that form the backbone of the formulaic style, called in oral theory "formulaic grammar". These technical means, especially formulas and formulaic expressions, function only within the framework of a poetic meter, for example, zhyr: here is an example of its scheme: 1+3+3:

Марғасқа жырау, XVII век	**Махамбет**, XX век
Хан емессің, қасқырсың, Қара албасты басқырсың (БҒЖ, 1989:56).	Хан емессің, қасқырсың, Қара албасты басқырсың (БҒЖ, 1989:181).

At present, all the formulas and formulaic expressions of oral poetry of zhyrau of the XV-XVIII centuries are recorded and grouped by signs, properties and functions. A frequency Dictionary of formula expressions of the epic language of Zhyrau is being compiled. Now it is extremely important to investigate the mythological history of their origin and the specifics of their functioning. This is important for finding their mythological source and understanding the laws of oral generation, execution, and transmission of the epic text. We believe that the most initial,

nonverbal, epic was a universal cosmic representation, a story-myth and the teaching of the universal kinship of man and the forces of nature, as A.F. Losev and Yu. Borev write. The nonverbal epic is the source of canons, magic teachings that have come out of the game, mimesis, and imitation. This is the time of fixing the first teachings, fixing the first signs and techniques: the addition of archaic structures and elements of the tribal and tribal rite and the rules of ritual. The teaching is based on various types of repetition and circling (around a fire, a rock, a mother birch as a reflection of the universal circling of the stars and the sun, the seasons).

Sh. Ibraev in the book "Epic formulas and poetic means "Kitabi dedem Korkut", speaking about the traditional formality of the language as the main feature of the epic, refers to V. Radlov, who explains the memorization and oral transmission of heroic legends by the presence of ready-made traditional language formulas and various repetitions. This "idea" was developed in more detail by the American scientists M. Parry and his follower A. A. Parry. Lord, who put it forward as a theory (Ibraev, 1989, p. 71).

The actual question of the oral theory of M. Parry and A. Lord, the question of the process of execution. Here we proceed from an understanding of the environment in which the performer, the creator of the text, acts. Nomadism is the place where the epic reigns. The epic belongs to everyone, the absolute majority knows it. This majority itself is the musical and singing environment-the source of the formation of the performer. And the singer himself is a structural element of this environment-the semiosphere, where everyone sings and plays, and performs the epic.

Kazakh nomadism of the middle of the XIX century, the time of Ch.Ch. Valikhanov is a special musical and poetic environment, which can be described as *absolute* without any idealization. This environment was actually formed from time immemorial and lasted until the late Middle Ages and the beginning of the twentieth century. For many centuries, it was a powerful cradle of the musical and poetic art of the nomads, which created bright and original oral samples of the epic, and put forward brilliant performers: poets and composers. Therefore, the famous orientalist traveler, a friend of Ch.Ch. Valikhanov, G.N. Potanin remarked with delight: "The whole steppe sings!" and described this creative environment: here everyone sings and plays: boys and girls, boys and girls, adult women and men, and they all know and love legends, legends. The vast majority of these amateurs and performers, including boys and girls, memorize and repeat whole plots and vivid fragments on each occasion. They often try themselves in tough poetic disputes (aitys), they diligently learn oral skills from zhyrau, Akyns and biys. So the environment creates a similar singer. Here is the wise old akyn Aronuly Suyumbai, who enters aitys with the six-year-old Zhambyl, blesses him, gives him his instrument, and wishes him guidance in the difficult art of aitysker.

Of course, among the performers of zhyrs, legends, legends and musical pieces-kuys, there is one who performs with a greater or lesser degree of talent than others, but here only the people act as an expert and the best connoisseur of traditional themes and plots, a connoisseur of stable turns, traditional formulas, a zealot of the laws of oral and stylistic technique. The people remember all the events in verse. Dozens and hundreds of events and stories are kept in the head of a talented zhyrshy, who is listened to in this environment. All events are performed in the form of a zhyr (7-8 syllables), fastened with traditional formulas or formulaic expressions. Thanks to these formulas and repetitions of various types, they are easily learned within the same zhyr: 4+3, or: 1+3+3:

Есет би , 19 век

Мен, мен едім, *мен едім,***Қа**тарға салсаң қайыспас **Қа**с **қа**ра нар *мен едім*...
(БҒЖ, 1989:167).

Махамбет, 19 век

Мен, мен едім, *мен едім,***Мен** Нарында жүргенде Еңіреп жүрген *ер едім*...
(БҒЖ, 1989:191).

All these zhyrs and traditions, both in their external form and in their internal structure, send us to a single archetype-source: the generic text-a rite in honor of the patron spirit of the family, the

canon. In traditional Kazakh society, they act in the form of a teaching, a covenant that comes from the ancestors. Here is an approximate structure of such a canon of the genre of *zhubatu*-solace, where the epic formula acts as a thematic center and serves as a refrain:

Үмбетей жырау, 18 ғ.

Ей, Абылай, Абылай,
Сөзімді тыңда тағы да-ай!
Өзіңмен біраз жасы үлкен,
Дөмпеш таудай басы үлкен,
Жасында боллған сырласың,
Үлкен де болса құрдасың.
Сексеннен аса бергенде
Қайрылмас қаза келгенде,
Батырың өлді – Бөгембай!
(БҒЖ, 1989:79).

Бұқар жырау, 18 ғ.

Қайғырмаңыз, ханзадам,
Келмей тұр ауызым айтарға,
Батырың өтті Бөгембай!
Еңбек қылған ел үшін,
Жауда кеткен кек үшін,
Қазақтың абырой-арына
Сарып қылған бар күшін,
Қайыры болсын халқыңа,
Сабыр қыл, ойлап келмесін,
Қарияң келіп жырлап тұр
Еңбегі сіңген ер үшін,
Батырың өтті Бөгембай...
(БҒЖ, 1989:100).

This verbal epic speech is represented by various visual and expressive means, a wealth of consonances at different levels, sound repetition, various types of anaphors, alliterations, assonances, etc.), the genetic origin of ancient magic, a ritual in honor of a deceased ancestor (formerly a totem, then a leader with signs of idealization and mythologization, and now the hero of the epic). This oral speech of the performer is remembered by the listener due to the effect of a clear rhythm and consonance, stable formulas, formula combinations and repetitions that perform a utilitarian (mnemonic) function. As the listener's memory is preserved, the traditional butter is easily remembered due to the equal rhythmic-syntactic segments that are constantly played by the singer.

Бұқар жырау, 18 ғ.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұл үйректей болыңыз...
(БҒЖ, 1989: 94).

Бұқар жырау, 18 ғ.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар жаз күні...
(БҒЖ, 1989: 101).

Contribute to a strong influence on the listener and the redirect, and verbal rhyme and monorym, the place of which is always determined at the end of the verse and is always expected by the listener. Folklorists noted that during the reign of the epic art of the heroic singers of zhyrau, that is, from the middle of the XV - to the middle of the XVIII century, tolgau, recitative utterance in the form of philosophical or edifying-didactic reflection, gained a great place in the Steppe knowledge. These short-form poetic utterances also preserved the verse form of the ancient zhyr: undeu, osyet, koshtasu, bata, kargys, etc. But the ancient zhyr, consisting of seven or eight syllables, so necessary for the existence of oral tradition and Steppe knowledge, depending on the accent and intonation, on the target attitude of the singer and the genre nature, shows a completely different degree of expressiveness, from contemplation and meditation to rapid expression.:

Асан Қайғы, XV ғ., philosophical lyrics

Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады,

Махамбет, XIX ғ., battle marching song

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,

Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
(ТМАТ, 2014:11)

Еңку-еңку жер шалмай...
(БҒЖ, 1989:180).

Formulas and formula combinations carry in their semantic cores subtexts, deep meanings, the concentrated meaning of the idea and the thoroughness that give the whole oral utterance a philosophical or patriotic, heroic character. For example, in the marching song of Makhambet, the researcher Zhaksylykov notes a sign of expression, numerous repetitions, alliterative rhythms, monoryms, anaphora, redifs, expressively aestheticizing "the idea of movement, offensive, attack, stormy invasion" (Zhaksylykov, 2013: 241-312).

That is why, turning to oral practice every time, the singer hones his skills at every opportunity. In a competitive singing environment, he quickly gets used to improvising on a given topic, and sometimes thinking through and memorizing the song in advance before the upcoming fight with another akyn. It is important for Akyn to master the poetic form, oral stylistic technique, verbal and artistic means, theme, richness and various types of rhymes. All this powerful, flowing mass of stories, legends, epics, lyrical genres and epic motifs, living in a single rhythm among the people, makes up the singer's substantial arsenal, his intellectual power, his poetic appearance. The singer creates and performs an epic tale of the past as a reliable narrative about his tribe, about his ancestors, about the people. Speaking of historical knowledge, his song is reproduced in the same form in which it was sung by his ancestors-storytellers, and among the ancient Greeks - even gods, demigods and heroes, and among the archaic Turks-bucks and shamans, ritual intermediaries.

In such an absolutely singing, musical and verbal environment, different types of carriers of the Kazakh oral and poetic culture are formed: zhyrau (creators of the epic), akyns (akyns – lyrical and performers of democratic themes), saly and sary (lyrical singers of the theatrical plan, eccentrics). These singers represent different social groups and political image. Each of them has its own genre and its own thematic repertoire. But any of these performers will not be able to compose, assimilate and transmit their songs outside of a single tradition, and they have nothing but the steppe poetic tradition. To this opinion, writes A.B. Lord, came and M.Parry (Lord, https://vk.com/wall209887955_2131).

"It is even more amazing," continues Ch.Ch. Valikhanov," that in all the most *remote parts of the steppe*, especially the *poetic sagas*, *are transmitted in the same way* and when compared were literally identical, like the lists of one manuscript. Strange as this incredible accuracy may seem from the oral sources of a *nomadic, illiterate horde*, it is nevertheless a valid fact that cannot be doubted. " https://vk.com/wall209887955_2131).

Here the opinion of the researcher Zh. Zh. is valuable. Bekturov, who expressed a deep judgment that the consolidation of ancient words and images in the text was primarily promoted by the poetic form of the works itself (obviously the effect of the so-called "law of formality", developed in the works of Parry and Lord (Bekturov, 1989:48). We explain this "real fact" by the tradition and the action of the oral technique that M. Parry and A. Lord wrote about. The whole process of creating, performing and transmitting oral epic works is a tradition, an oral art of the centuries-old technique of storytellers of one medium. The more talented one strives for competition, for even greater skill, for mastering an even greater arsenal of oral-stylistic epic techniques, for his talent to be recognized and approved by the main expert, the best expert in form, content and technique – the people.

Another important condition for better memorization and better performance of an oral poetic text: for national recognition, the akyn must participate in poetic competitions, fights-aitys with akyns of other families always or almost always. Like a batyr in battles, in fights, an akyn creates a name for himself, and then repeatedly confirms his right to be the best first akyn (bas akyn), since

everyone sings in the nomad region, since the whole nomadic environment creates and there are enough akyns. It is necessary to be the best in this singing environment: at large gatherings or during holidays and tribal and tribal events, the clan puts forward the best singer for a fight-aitys with an akyn of another kind or tribe. And here the matter is already in the honor of the akyn himself, who defends the honor of the family. This is a strong enough motivation for constant creative self-improvement. It plays a major role in the moral, psychological and intellectual training of the singer in a competitive environment. Hence the constant exercises in the art of memorizing and quoting.

Conclusions

1. The role of Ch.Ch. Valikhanov has already been appreciated by the contribution he made to epic studies. In his articles, we still find answers to such questions of the oral theory of M. Parry and A. Lord, as the question of authorship and performance, about the nationality of the epic, about the nature and meaning of oral-stylistic techniques and the formulae of poetry, and most importantly – about the process and nature of performance. These answers are found in the following works of the Kazakh scientist: "On the forms of Kazakh folk poetry", "Essays of Dzungaria", "Notes on the history of South Siberian tribes", "Kyrgyz genealogy", "Traces of shamanism among the Kyrgyz".

2. Ch.Ch. Valikhanov, well aware of the Turkic languages, the steppe oral tradition and the achievements of contemporary classical Oriental studies, for the first time in science used such a method of research, which we have designated as a view "from within the tradition itself". This view contributes to a more thorough and more effective study of the national specifics and structure of the oral epic. Ch.Ch. Valikhanov used both historical and ethnographic, and comparative-historical, and comparative-typological methods, acting as the first comparatives in science and largely predetermined the directions of modern sciences. By that time, comparative studies were still in its infancy;

3. The Kazakh scientist proceeds from the specifics of the oral epic as a significant component of the ancient Steppe knowledge. From the research of the scientist, we conclude that this oral epic culture of the Turks was preserved in its pure form thanks to the epic environment, steppe teaching, oral formula style and oral-style technique.

4. The perspective significance of the ideas of Ch.Ch. Valikhanov lies in the fact that his ideas do not contradict, but significantly complement and enrich the modern oral theory of American epic scholars. Together, these two methodologies meet the challenges of modern criticism and open up new areas of research in the field of epic and folklore, and especially in the field of the genesis of forms, the search for a common homeland of myth, epic and poetic word.

5. From the works of the Kazakh scientist, it follows that the oral knowledge of nomads is a single and integral in its development, always and everywhere functioning musical and verbal tradition, in all its genera, types and genres. This tradition is formed by the ancient environment – the main condition for the formation of singers. This is the ideal source of the life of the steppe epic, its origin, singing, memorizing, and transmission. In parallel with the process of memorizing and memorizing, in the course of practice, the technique of oral performance is also honed from time to time, the complex of oral-style technical means and techniques and the "formula language" are enriched.

6. Thus, the first Kazakh orientalist Chokan Valikhanov made an invaluable contribution to epic studies, to modern oral theory. Its rich scientific and cultural-historical heritage is of lasting importance for the Turkic and world epic studies, for the spiritual revival of the Turkic-speaking peoples.

Список использованной литературы:

1. Абылкасимов Б.Ш. Стилистические приемы и средства в жанре толгау. В кн.: Жанр толгау в казахской устной поэзии. Алма-Ата: Наука, 1984. 120 с.

2. Акатаев С. О специфике культуры кочевья. В книге «Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством». – Алматы: Гылым, 1993. 364 с.

3. Асан Қайғы. Таза мінсіз асыл сөз. Құрастырушы Е. Тұрсынов. Алматы: Алматы кітап баспасы, 2014. 112 бб.

4. Ауэзов М.М. Энкидиада: к проблеме единства миров кочевья и оседлости. В кн.: «Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством». – Алматы: Гылым, 1993. 364 с.

5. Бектуров Ж. К характеристике лексического и образно-семантического фонда памятников казахской поэзии XV-XVIIвеков. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Сборник научных трудов (меджуведомственный). Караганда: издательство КарГУ, 1989. 120 с.

6. Бес ғасыр жырлайды. Құрастырушы М.Мағауин. Алматы: Жазушы, 1989. – 384 бб.

7. Ч.Ч. Валиханов. Очерки Джунгарии. В кн.: Избранные произведения. М.: Наука, 1986. 416 с.

8. Валиханов, Ч.Ч. О формах казахской народной поэзии. В кн.: Избранные произведения. М.: Наука, 1986. 416 с.

9. Ч.Ч.Валиханов. https://shoqan.kz/incompleted/works_zametki_po_istorii/

10. Веселовский Н., https://znanija.com/task/31293246

11. Жаксылыков А. Художественный перевод и литературный процесс. Алматы: Таңбалы, 2013. 312 с.

12. Жанабаев К., Акберды У. Поэтический Словарь языка жырау XV-XVIII веков: термины родства и социальная лексика. Семей, 2017 г. 288 с.

13. Ибраев. Ш. Эпические формулы и поэтические средства «Китаби дедем Коркут». В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Сборник научных трудов (меджуведомственный). Караганда: издательство КарГУ, 1989. 120 с.

14. Лорд А. https://vk.com/wall209887955_2131

15. Мелетинский Е.М. Современные теории происхождения эпоса. В кн.: Происхождение героического эпоса: ранние формы и архаические памятники. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 463 с.

16. Наурзбаева А.Б. Жырау в коммуникативной стратосфере казахского традиционного общества: дискурс-анализ. Колл. монография: Жырау: статус, функции, культура, мировоззрение. Семей, 2017. 325 с.

17. Негимов С.https://cyberleninka.ru/article/n/folklornye-materialy-v-tvorchestve-ch-ch-valihanova

18. От авторов. Предисловие к книге «Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством». – Алматы: Гылым, 1993. 364 с. 19. Предисловие, https://vk.com/wall209887955_2131

List of references:

1.Abylkasimov B. S. Stili artes et opes in tolgau genus. In libro.: In tolgau genus in Kazakh ore carmina. Alma-Ata: Nauka, 1984. 120 p.

2. Akataev S. In speciali vaga cultura. In libro " Nomads. Aesthetica: Cognitio mundi traditum Kazakh es". - Almaty: Gylym, 1993. 364 p.

3. Asan Kaigy. Taza minsiz asyl soz. Kurastyrushy E. Tursynov. Almaty: Almaty kitap baspasy, 2014. 112 bb.

4. Auezov M. M. Enkidiada: in quaestione de unitate, in secula nomadism et decisione. In libro.: "Nomads. Aesthetica: Cognitio mundi traditum Kazakh es". - Almaty: Gylym, 1993. 364 p.

5. Bekturov Zh. In characteres lexical et figuralis-semantic institutum monumenta Kazakh carmina de XV-XVIII saecula. In libro.: Studiorum in historia, et admittunt of verse. Collection of scientific libellis (medzhudepartmental). Karaganda: KarSU Publishing Casam, 1989. 120 p. 6. Bes gasyr zhyrlaydy. Kurastyrushy M. Magauin. Almaty: Zhazushy, 1989. – 384 bb.

7. Ch. Ch. Valikhanov. Temptamenta de Dzungaria. In libro.: Delectus operum. Moscow: Nauka, 1986. 416 p.

8. Valikhanov, Ch. Ch. De formis Kazakh vulgares carmina. In libro.: Delectus operum. Moscow: Nauka, 1986. 416 p.

9. Ch. Ch. Valikhanov. https://shoqan.kz/incompleted/works_zametki_po_istorii/

10.Veselovsky N., https://znanija.com/task/31293246

11. Zhaksylykov A. Litterarum interpretatione et litterarum processus. Almaty: Tanbaly, 2013. 312 p.

12.Zhanabaev K., Akberdy U. Poetica Dictionary of Zhyrau lingua XV-XVIII saecula: affinitate terminis et socialis vocabulary. Semey, 2017, 288 p.

13. Ibrayev. Sh. Heroicis formulas et poetica significat "Kitabi dedem Korkut". In libro.: Studiorum in historia, et admittunt of verse. Collection of scientific libellis (medzhudepartmental). Karaganda: KarSU Publishing Casam, 1989. 120 p.

14. Dominus A. https://vk.com/wall209887955_2131

15. Meletinsky E. M. Recentiorum opiniones de origine epic. In libro.: Originem heroicae heroicis: mane formae et prisca monumenta. Moscow: Libellorum Domus Orientalium Litteris, 1963. 463 p.

16. Naurzbayeva A. B. Zhyrau in communicativum stratosphere de Kazakh traditum societatis: sermo nibh. Vocant. monograph: Zhyrau: status, officia, cultura, worldview. Semey, 2017. 325 p.

17. Negimov S. https: / / cyberleninka. ru/article/n/folklore-materialy-v-tvorchestve-ch-ch-valihanova

18. Ex auctoribus. Praefatio ad librum "Nomads. Aesthetica: Cognitio mundi traditum Kazakh es". - Almaty: Gylym, 1993. 364 p.

19. Praefatione, https://vk.com/wall209887955_2131

ӘӨЖ 974.09
ҒТАМР 03.20.00. *https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.20*

Б. Сәрсенбаев[1], Ш.А. Боздақова[2]

[1]өлкетанушы,
Жалаңаш селосы, Кеген ауданы, Алматы облысы, Қазақстан, e-mail: akhmet.t@mail.ru
[2]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері,
Алматы қ, Қазақстан, e-mail: akhmet.t@mail.ru

ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ҚАРЫМ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ КИЕЛІ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖЕРЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада Кеген ауданы мен көршілес қырғыз жеріндегі қазақ-қырғыз тарихи-мәдени байланыстары ауызша тарих материалдары арқылы баяндалады. Ауызша деректер қазақ-жоңғар соғысына, 1916 жылғы қазақтар мен қырғыздардың патша үкіметіне қарсы көтерілісінің себептеріне, атақты Манас эпикалық жырларына, Ш. Уәлихановтың Ыстықкөл сапарына құнды қосымша материалдар болып табылады. Деректер ел аузынан алғаш рет жазылып, ғылыми айналымға түсіп отыр. Мақалада екі елді жалғаған Сантас асуының Қазақстан мен Қырғыстан арасындағы Күнгей Алатауындағы асу екі елді байланыстырылғаны туралы айтылған. Оның биіктігі 1968 м. Ыстықкөл қазан шұңқыры мен Іле атырабын жалғастыратындығы, оны қырғыздар өз тілдерінде "Санташ" деп атайтындығы сипатталған. Мақалада Сантас асуы ежелгі Жібек жолының Қытай мен Орта Азия арасын жалғастырушы бір тармағы болғандығы сөз етілген және Манас жырында айтылған қазақ жерлері туралы, атап айтқанда Ақтасты, Тұзкен, Текес, Жалаңаш, Іле бойы туралы деректер бар. Осы қырғыз елі мен қазақ елінің батырлары мен билерін сөз ете келіп, автор қазақтың даналығын дәріптейді.

Кілт сөздер. Ыстықкөл, Мыңжылқы, Шартас, Сантас, Ш.Уәлиханов, Манас, Албан-бұғы, Қарқара, жәрмеңке.

B.Sarsenbaev[1], Sh.A. Bozdakova[2].

[1]ethnographer,
Zhalanash village, Kegen district, Almaty region, Kazakhstan, e-mail: akhmet.t@mail.ru
[2]researcher at the Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanova,
Almaty s., Kazakhstan, e-mail: akhmet.t@mail.ru

SIGNIFICANCE OF SACRED AND HISTORICAL SITES IN KAZAKH-KYRGYZ RELATIONS

Abstract

The article describes the Kazakh-Kyrgyz historical and cultural ties of the Kegen region with neighboring Kyrgyzstan using oral historical materials. Oral data represent valuable additional materials about the Kazakh-Dzhungar war, the reasons for the uprising of the Kazakhs and Kyrgyz against tsarism in 1916, to the famous epic of Manas, Chokan Valikhanov's visit to Issyk-Kul. Oral historical data for the first time introduced scientific circulation. The article says that the Santas Pass connecting the two countries is connected with the Kungei Alatau pass between Kazakhstan and Kyrgyzstan. Its height is 1968 m. It is described that Issyk-Kul continues the Kazan Pit and the Ili delta, which the Kyrgyz call "Santash"in their language. The article tells that the Santas pass was a continuing branch of the ancient Silk Road between China and Central Asia, and there is information about the Kazakh lands mentioned in the psalm of Manas, in particular, about aktast,

Tuzken, Tekes, Zhalanash, Ili current. The author glorifies the Kazakh wisdom, telling about the heroes and dances of this Kyrgyz country and the Kazakh people.

Keywords. Ystykkol, Mynzhylky, Shartas, Santas, Sh.Ualihanov, Manas, Alban-bugy, Karkara, zharmenke.

Б.Сарсенбаев[1], Ш.А. Боздакова[2].

[1]краевед,
село Жаланаш, Кегенский район, Алматинской область, Казахстан, e-mail: akhmet.t@mail.ru
[2]научный сотрудник Института истории и этнологии Ч.Ч.Валиханова,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: akhmet.t@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ СВЯТЫХ И ИСТОРИЧЕСКИХ МЕСТ В КАЗАХСКО-КЫРГЫЗСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В статье на устных исторических материалах описываются казахско-киргизские историко-культурные связи Кегенского района с соседним Кыргызстаном. Устные данные представляют собой ценные дополнительные материалы о казахско-джунгарской войне, причинах восстания казахов и киргизов против царизма в 1916 году, к знаменитому эпосу Манаса, посещения Чокана Валиханова Иссык-Куля. Устные исторические данные впервые вводится научный оборот. В статье говорится о том, что перевал Сантас, соединяющий две страны, связан с перевалом Кунгей Алатау между Казахстаном и Кыргызстаном. Его высота 1968 м. описывается, что Иссык-Куль продолжает Казанскую яму и дельту или, которую киргизы на своем языке называют "Санташ". В статье рассказывается о том, что перевал Сантас был продолжающей ветвью древнего Шелкового пути между Китаем и Средней Азией, и имеются сведения о казахских землях, упоминаемых в псалме Манаса, в частности, о актасте, Тузкене, Текесе, Жаланаше, Илийском течении. Автор прославляет казахскую мудрость, рассказывая о героях и танцах этой Киргизской страны и казахского народа.

Ключевые слова. Иссык-куль, Мынжылкы, Шартас, Сантас, Ч.Валиханов, Манас, Албан-бугы, Каркара, ярмарка.

Қазақтың Албан руы мен қырғыздың Бұғы руы ежелден көрші жатқан екі ел. Күнгей Алатаудың күнгейін қырғыздар, теріскейін қазақтар мекен етіп, құдалы-жекжатты болып араласып кетті. Кезінде 1931-1933 жылғы қолдан ұйымдастырылған ашаршылық кезінде Қызылбөріктің Алтай, Әжібай аталарының бірсыпырасы қырғыз ағайындарды сағалап, үдере көшіп, аштықтан аман қалды. Осы деген қырғыз бауырлардың достық пейілі, қамқорлығы еді. Бұл тарихи оқиғаны тереңірек зерттеп, қопара жазу керек. Өйткені көп жазылмай да жүр. Күні бүгінге дейін кейбір ауылдарында қазақтардың тұрақтап қалып қалғандары да жетерлік. 1916 жылы ақ патшаның әскерге адам алу жарлығына қарсы көтерілген оқиғаға, патша үкіметі «Албан-Бұғы көтерілісі» деп ат қойды [1.20 б.], екі елдің ынтымақтаса бірге көтерілгенінің дәлелі. Қатар жатқан екі елдің арасында түрлі жағдайлар орын алды. Арада барымта да, жерге талас кішігірім айқастарда болды. Айқастарында екі жақ көбіне жекпе-жекке мойынсынып, туындаған мәселені сол арқылы ғана шешкен. Бірін-бірі шақырысып, ас берісіп, тойға шақырып, құдаласқан оқиғаларда өте көп. Қандай жағдайда болмасын екі жақтың билері, ақсақалдары өз ара келісімге келіп, мәміле жасасқан.

Мыңжылқы атауының шығуы туралы мынандай ел арасында сөз қалған. Бұл жайлауды кезінде үш жүзге аты мәлім Ерсары бай мекендеген екен. Ерсарыға қызыр қонып басына 40 00 жылқы бітіпті. Ерсары өмірден озған кезде асқа 100 ден аса жылқы сойып, Алатаудың арғы бетіндегі қырғыздың Бұғы руын және үш жүздің игі жақсыларына шақырту жіберіп, үлкен ас берген.Осы аста бәйгеге де 100 ат тіккен екен. Бірінші атқа 50 жылқы, екінші атқа – 25, үшінші атқа 10, төртінші атқа 7, бесінші атқа 5 алтыншы атқа 2, жетінші атқа 1 жылқы беріпті. Осы мың саны жердің атауына негіз болып қалыпты. 1755 жылдары

қазақ батырлары жоңғарларды талқандап қуып, туған жерді босатқан кезде, қырғыздардың да көп жерлерге иемденіп алғаны да белгілі болады. Бұрыннан белгілі қазақ жерлері үшін, көрші жатқан Албан мен Бұғы арасында жер даулары өршіп, өз ара біраз қақтығыстар да орын алады. Осындай бір қақтығыста қырғыздың Торғай деген батыры жекпе жекте Алмабектен жеңіліп қаза болады. Арты үлкен дауға ұласып, жаз айында жер дауын біржақты шешуге ояз келеді. Осы кезде Алмабек би шығып:

«Біріншіден Торғай батырдың қазасы жекпе-жекте болды. Жекпе-жек заңында өлсе, құн жоқ болады. Екі жаққа заң бірдей. Екіншіден менің әкем Ерсары қайтқанына жыл толып ас берген кезде мын жылқыны бәйгеге тіккенбіз, бірінші, екінші бәйгені де сол кезде осы қырғыз ағайындардың өздері алған. Сол ас берген кездегі жер ошақтар орны Шыбынды сайда әлі бар. Соны санаңыздар дәлелім осы» – депті. Ояздар адам шығарып, ошақтарды санап шықса, 150ден аса жер ошақ орны табылады. Ояздар осы дәлелді алдыға тартып, Мыңжылқы жері, Қарқара өзенінің батысы түгел Сантасқа дейінгі жерді Албандарға қайтарыпты.

Манастың бозтөбесі деп Қарқара өзенінің батысында жоғарғы жерде орналасқан төбе осылай аталады. Жылысай ауылында тұрған көне көз шежіре қарт Тілектес Намазбаевтың айтуында, кезінде қазақ жеріне тиесілі осы жер бүгінде Қырғызстанға қарап кеткен. Манастың бозтөбесі- Манас жерленген жер деп айтылады. Жалпы Манас өте алып адам болған. Тіпті Манастың найзасын төрт жігіт әрең көтереді екен.

Ал Шоқан Уалиханов Ыстықкөл сапарында 1856 жылғы 21 мамыр күні Қарқараға келгенде Шарын өзенінің өрлей шығып Көктөбеден аса тау аралап жүріп, «Манастың Бозтөбесі» деген жерді көреді. Сол жерде ол күнделігіне халық аузынан естіген тарихи әңгіме-аңызды түсіреді. Мұны Шоқан: …Шарын өзенінің бойында «Құсмұрын Бозтөбесі» деген қамалдың орны бар. Ол анадайдан жеке-дара көрініп тұрады.

Ежелгі қариясөз бойынша, халықтың эпикалық тамаша жырында айтылатын ер Манас бұрынғы заманда қаңғырастармен соғысқанда ордасын осы арада құрған деседі», – деп жазады [2, 326 б.]. Шоқан «Қырғыздардағы шаманизм қалдықтары» еңбегінде осы оба көтеру ісінің кейін ел ішінде күмбез, ескерткіш тұрғызу ісімен алмастырылғанын айтады. Шоқан 1957 жылдың я, 26 мамыр күні қырғыздардың ырчысынан «Манасты» тыңдайды. Сапар кезінде Шоқан Қарқара, Текес, Түп, Жырғалаң өзендерінің бойын жайлаған қырғыз халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алады. Мұның басым көпшілігін қырғыздың Бұғы елінің атақты адамдары Боранбайдың, Сәлмеке Шоң Қараштың, Қодық Борсықтың, Сарыбағыш руының билері Сартай мен Алшынның ауылында қонақта болғанда жазып отырады.

Түн ортасына таман ошақтың шалқып жанған отын айнала қоршаған топтың арасында ақ қалпақты жыршы (манасшы) өз өнерін көрсетеді. Ол бірнеше сағат бойы «Манас» жырын жырлайды. Жыршы мұнда алып батыр Айдархан ұлы Ер Көкше, Ер Қосай жайын баяндайды. Сонан манасшы кең көлемді дастандағы қазақ батыры Ер Көкше, Ер Қосай туралы хикаяны өзінің құрметіне арнап айтып отырғанын сезген Шоқан оған одан әрі ден қоя түседі. Түп өзенінің бойында 24 мамыр күні Бұғы елінің басшылары жіберген әлгі манасшы Шоқанға жеке келіп тағы да жолығады. Сөйтіп, 26 мамыр күні (1856ж.) «Манас» жырының үлкен бір үзіндісі – «Көкетай ханның қазасы мен оны жерлеу салтанаты» бөлімі алғаш рет қағазға түседі. Ол туралы Шоқан Петербургте Орыс география қоғамының жиынында жасаған баяндамасында: «…26 май. Бүгін менде қырғыз жыршысы болды. Ол «Манас» жырының тілі (қырғыздардың) ауызша сөйлеуінен анағұрлым түсінікті… «Манас» жырының бір тарауы саналатын «Көкетай ханның асы» дейтін жырды қырғыз ақынының айтуынан жазып алдым. Бұл қағаз бетіне бірінші рет түсірген қырғыз сөзі болуы керек. Бұл жырды мен (орысшаға) аударып жүрмін. Белгісіз жатқан тіл мен шығысты зерттеуші ғалымдарды таныстыру үшін қысқаша сөздік жасамақ ойым бар», – деп мәлімдейді [2, 321-322 б.]. Ол кезеңде Ыстықкөл маңайында Келдібек, Назар, Телтай, Балық атты манасшылар өмір сүрген. Қырғыз ғалымдары жырдың шалқыма шабытты, екпінді әуеніне қарап: «Көкетай жырын Ыссық көлдөгү чоң манасчы Назар Болотовтон Тоқсобо Олжобаевтын айылында жазып алган», –

деп жорамалдайды. Шоқан жырды жазып аларда оның тарихи-этнографиялық, танымдық-тәрбиелік мән-маңызына көңіл бөліп, ғылыми негізде зерделеуге тырысқан. Ол эпостық жырдың әрбір шумағына, сырлы сөздер сырына, адам аттары мен жер-су атауларына мән беріп, олардың ғылыми тұрғыда дұрыс жазылуына назар аударған. Шығарманың тіл байлығына, сыртқы құрылымы мен өлең жолдарының ерекшеліктеріне көңіл қояды. Осы Манас жырында біздің жерлер туралы, атап айтқанда Ақтасты, Тұзкен, Текес, Жалаңаш, Іле бойын аралағаны туралы деректер бар. «Манас» эпосында «Көкетай ханның өлімі мен асы» тарауында:

«Қайнатпа тұзға барамын, Алпыс атан арттырып.
Тұз арттырып аламын,Үлкен Ақтас барамын.
Үй жаптырып аламын, Үдере көшіп аламын.
Тиектастан өтемін, Жалаңаштың бойына,
Жылқы салып келемін, Өзен-суды жағалап,
Кең Ілені жағалап, Егінші болып кетермін»

– деген жолдар айтылады [3, 70 б.]. Қайнатпа тұз Қарқараның жанындағы кезінде тұз өндірген жер. Тұзкен әрине өз алдына, екінші шипалы арасан суы да қасиетті Алланың берген нығметі.

Манас батырдың біздің өлкеге қатысты тағы бір дерегін Сайлаубай Ағыбаевтың жазбасынан оқуға болады: «Райымбек ауданы Сарыбастау ауылындағы **Шартас** жеріндегі Етектегі тегіс алаңқайда биіктігі 1,5 метрдей сыйынғыш қызыл гранит тас тұр. Тастың бетіндегі сурет және оның мазмұны сол аймақ тұрғындарының өз уақытындағы діни сенім бағытын айқындайтын кескін салынған. Соған қарап бұл аспанасты ғибадатхананың орны болар деген жорамал жасауға болады. Демек, тастағы сурет мазмұны ислам мәдениетінен бұрынғы кездегі, діни нанымды айқындайтын орын болғанын білдіреді» [информатордың сөзі].

Осы жерде кезігетін салмағы жүздеген тонна, биіктігі он метрдей қызыл шомбал тас бар. Тастың шеті тесілген, жеңді білек сыятындай, шамамен отыз сантиметрдей болар. Оған кезінде қырғыздың **Манас батыры Аққұла тұлпарын байлапты деп ел аңыз айтады**. Арқандалған арғымақ ат құйқалы майда қырқаларда жайылып, Текес өзеніне түсіп су ішетін көрінеді. Ал Шартас пен Текес өзенінің арасы 20 шақырымдай.

Тесік тастан басталған тас жабдықтар; түңлік тас, табақ тас, астау тас, стол тас, бесік тас, диірмен тас, түйе тас, тоқпақ тастар ашық аспан астында жатқан музейдің экспонаттары сияқты әсер береді. Келушілер стол тасқа дастарқанын жайып тамақтанса, берекеге кенеледі деген де наным бар. Мұндағы тас көріністерінің келбеттері сан алуан, оның әрқайсысына әртүрлі баға беріп, әр қырына қарап әр нәрсеге ұқсата беруге болады. Шор тастар аспандағы бұлттар сияқты қиялға қамшы салдырады. Манас болған деген тарихи орындар әр жерден кезігеді. Соның бірі Қытай жерінде Үрімші қаласының жанында Манас өзені бар.

Екі елді жалғаған **Сантас асуы**, Қазақстан мен Қырғыстан арасындағы екі елдің арасын жалғайтын Күнгей Алатауындағы асу Сантас деп аталады. Оның биіктігі 1968 м. Ыстықкөл қазан шұңқыры мен Іле атырабын жалғастырады. Қырғыздар өз тілдерінде Санташ деп атайды. Қарқараның оңтүстігінде Қызылқия жотасымен Сантас асуы арқылы Ыстықкөлге асуға болады. Ежелгі Жібек жолының Қытай мен Орта Азия арасын жалғастырушы бір тармағы. Қашқариядағы Ұйғыр қағанаты, Қытайдың оңтүстігі мен жалғасып жатқан Үйсін мемлекеті мен Орта Азия арасындағы жалғастырған сауда керуен жолы болған. Бұл қылталы асу арқылы Манас батырдың жорықтары да өткен. Бұл жолмен кімдер өтпеді. Жаулаушы әскерлерде, елшілерде, саудагерлерде, батыр да, бағлан да өткен- тарихи өткел. Асудың Сантас аталуы туралы бірнеше болжамдар бар. 1375 жылы Әмір Темір әскері Моғолстанға жорыққа аттанып, Шарын өзені шатқалында Қамар Ад-Динмен шайқасты. Камар Ад-Динді жеңгеннен кейін Әмір Темір әскері Моғолдарды Іле өзеніне дейін қуып, Самарқандқа олжамен оралды. Осы қылталы асуға келген кезде Әмір Темір әр жауынгердің қолына бір-бір тастан алып, бір жерге үюге бұйрық етеді. Кейін қайтқан жолында ол тасты алып, келесі

жерге үюге әмір етеді. Қалған тастарға қарап, қанша әскер жоғалтқанын шамалапты. Сол тас қорғанның орны қазір де бар.

Тарихи мәліметтерде Әмір Темір Қытайға жорыққа шыққанында үйгізген деген мәліметте бар. Бірақ тарихи мәліметте Әмір Темір Самарқандтан шығып, Қытайға аттанып бара жатып, Отырарға жеткенде қаза тапқан. Түркістанның барлық мешіттерін, көне су құбырларының барлығын Әмір Темір Сайыпқыран (әлемнің билеушісі) салдырған. Орта Азияның көрнекті тұлғасы ретінде тарихты қалды. Ал Санташ қорғанына келсек, оны үю үшін көп адам қолы қажет болған. Осы уақиға келер ұрпаққа, бұрын өткен халықтың өмірінен сыр шертетін ескерткіш ретінде қалды. Осы жолдың екі жағындағы үйінді тас атауы Сантас аталып кетті. Осы тас ескерткішті жалпы Ақсақ Темірдің жорығынан қалған дейді.

Екінші бір нұсқасында Алатау қырғыздары Сантасты қазақтың ханы Есім үйгізген – дейді [3, 76 б.]. Сантас – санақ тас – деп Шоқан Уалиханов жазады – Сантас асуы бойында оба түрінде қолдан көтерілген тас үйінді. Тас үйменнің биіктігі 3, айнала көлемнің аумағы 35 құлаш, яғни қазіргі өлшем бойынша 48*48 м. Ал қырғыздар Санташ қорғанын қазақ ханы Есім қалмақ-жоңғарларды жеңуіне орай үйдірген деп санайды. Бұл дұрысырақ болуы тиіс. Шынында да Есім сол жерлерде жоңғар қонтайшыларымен соғысып, жеңіске жеткен.

Сантас асуы туралы қатысты ата-бабаларымыз арасында мынандай аңыз-әңгіме бар. Қатар жатқан екі ел Қазақтың Албан мен Қырғыздың Бұғы рулары қыз алысып, қыз берісіп, өз ара құдалық қарым-қатынас жасаған екен. Бір жылдары Бұғы руы бір ас береді. Осы аста тоғыз атқа бәйге беріпті. бас бәйгеге бір қырғыздың қызын тігіпті. Осы бәйгеде Қызылбөрік Сақау Тілеу атаның ала байталы бірінші келіп, бас бәйгені жеңіп алыпты. Осы бәйгеден келген қызды ағасы Бердікей батыр алыпты. Бердікей батырдың бәйбішесі, қыздың ерекше қасиетін байқап қалып, күйеуіне тоқал ретінде ал депті. Ал Бердікей тоқал етіп алуды өзіне намыс көрген еді. Сонда бәйбішесі айтыпты «Мына қыз тегін қыз емес. Таң бозында қарасаң шекесінен жан-жағына шұғылалы арай тарайды. Ұрпағың асыл болады. Біреуге бермей, қызды әйелдікке өзің ал». Бердікей бұл сөзге ойлана келе, қызды өзі әйел етіп алыпты. Алғанымен намыс көріп, өзін ыңғайсыз сезініп қорсынып жүріпті. Сантас шешеміз босанған кезде, туған ұл баланы «Бұл Түлкібайдың қойын бағатын Құл болады» деп Бердікей атамыз атын Құл деп қоя салады. Түлкібай бәйбішеден туған үлкен баласы еді. Бірақ Құл деген аты ғана болмаса, жігіт өзі зерек, пысық, мықты жігіт болып өседі. Бұл шешеміздіБердікейдің барлық ұрпақтары Сантас шеше деп атап кетіпті.Осы шешеміздің туған ұрпақтар, өсіп-өніп бір рулы елге айналды. «Мына тұрған Алатау, қарсыз болар дейсің бе, Бердікейдің бес беренi, даусыз болар дейсің бе ...» – деген сөздер қалған екен.

Құл атадан туған ұрпақтар мықты шығады. Елімізге танымал оқымысты, білімді, іскер азаматтар өте көп. Осы ұрпақтары Бердікей атамыздың есімін күллі қазақ әлеміне паш етті.

Бұғы ана аңызы жайында Айт руы ішінде тағы бір көрнекті тұлға батыр Қалыбек Мамадайырұлы болған. Айт руына ұран болған қасиетті баба 1603- 1671 жылдары өмір сүрген. Зираты белгісіз болып қалды [4, 38 б.]. Қай жерде қайтыс болған деректері де ұмыт болған. Қалыбек атаның үшінші әйелі Өлеаят қасиетті әулие ана болған деседі. Негізі қырғыздың Бұғы руының қызы деп айтылады. Баус, Тауасар, Абылай, Шөке деген балалардың анасы болған Өлеаят ана өлгеннен кейін Бұғы анаға айналып кетіпті деген аңыз бар. Қайтыс боларда: «Сүйегімді түйеге артып жіберіңдер, қай жерге шөксе сол жерге жерлеңіздер» – деп өсиет айтыпты. Айтысы бойынша мәйітті түйеге артады. Көп азаматтар шығысқа жол тартқан түйенің артынан жүріп отырады. Біраз жол жүріп түйе бір межелі жерге келіп шөгеді. Ел-жұрт қуанып мәйітті түсірейін десе оралған киіз ішінде мәйіт жоқ болып шығады. Ғайыптан құдіретті күш әкетті ме, жұмбақ болып қала береді. Тек сол жердегі кісілердің көз алдына төбе басынан үлкен шаңырақтай бұғы көрініп, артынан елес секілді жоқ болып кетеді. Ел-жұрт ары-бері толғанып, болған жұмбақты Өлеаят анамыз бұғы анаға айналып кетіп қалды деп шешіп, кері қайтыпты.

Жәрмеңкеге сапар,ерте кезде бір қырғыздың байы үлкенірек келетін диірмен тас жасатады, су диірменге лайықталып жасапты. Ол тасты жаз айында басталатын Қарқара жәрмеңкесіне апарып сатуды ойластырыпты. Тасты Қарқараға апару үшін бір өзі өте

қайратты бір қырғыз жігітті көп мал берем деп жалдапты. Келісіп жасасып, жолға шығады. Негізгі ауыр жол асудан өтіп алғаннан кейін байдың ойына жаманшылық ойлар келеді. соншама малды бере салуға қимай, жігітке қастық ойлап, өлтіріп жіберуді ойға алады. Шоңтастың басына келгенде жүкті әкеле жатқан жігітті қылышпен шауып жібереді. Осы кезде тастың бір беті дөңгелеп қарағайдың ішіне кіріп кетеді. Оны байдың адамдарысол кезде де, кейін арнай келіп, қанша тырысқанымен тасты көтеріп кері шығара алмайды. Адамның өлігінде сол қарағайдың ішіне жасырып көмеді. тастың екінші бөлігін одан ары алып жүреді. Бірақ шамалары Шоңтастың аузына ғана әкелуге шамалары жетеді. Осы жерде тастың екінші бөлігі қалады. Оны жол шетіне сүйеп тұрғызып кетеді. Тасты кейін келіп аламын деген ойы іске аспай, сол бойы қалады. Бүгінде сол диірмен тас адамның жауыздығының бір ескерткіші ретінде тұр.

Бағыбайдың тасы, Шоңтас басталғаннан кейін біраз жүргеннен соң Бағыбайдың тасы деп аталып кеткен тас кезігеді. Ол тас – үлкендігі киіз үйдей болатын ірі тас. Тас тура сай ішінде өзен суы бойына орналасқан.

Бағыбай Қарабұлақ ауылының туған. 1941 жылы күзде әскерге алынып Алматы қаласында дайындықта болады. Әскери дайындық жасап жүргенінде, өктемдік көрсеткен, бір орыс офицермен жанжалдасып қалады. Әскери адамға қол жұмсады деген айыппен түрмеге қамалады.. Енді жақын арада сот болады деп жатқан кезде. Ары ойланып, бері толғанып Бағыбай ақыры түрмеден қашып кетеді. Міне осыдан соң, оның қашқындық өмірі басталады. Соғыс қашқыны деп танылғанмен, ел-жұрт батыр деген сөзді теліп бірге айтады. Ел арасында Бағыбай батыр деп аталып кетті.

Бағыбайдан қалған тарихы орындар өте көп. Қарабұлақтың Учаскенің басындағы Өртеңнің сайында Бағыбайдың үңгірі сақталынған. Төбесін өріммен жауып, жасаған екен. Оны білетін аңшылар, кейбір балашық отырғызу алаңдарын қазушы орманшылар келіп осында паналаған. Осы өртеңнің Сайында 1961 жылдарға дейін пионер лагерь болған. Кейін оны Қарабұлақ өзені бойына Таңбалытас шатына көшірген. Бағыбайдың тағы бір қиыншылықта паналаған үңгірі Дүйсебайдың сайында да бар.

Бағыбайдың аты өте ақылды болған. Оны батыр үнемі бос жіберіп жүреді. Аты төңіректеп ғана жайылады. Бір қауіп сезінсе, иесіне жетіп келіп, оқыранып белгі береді. Не болмаса кісінеп, хауіпті білдіреді. Бағыбай бірден атқа қонып, бір минутта қарағайға сіңіп, таудан асып мүлде жоқ болып кетеді. Осы аттың арқасында НКВД ның адамдары еш ұстай алмайды. Осы кездерде НКВД да істеген Нұрғанат атты ақсақалдың айтқан әңгімесі:

«Бірде Шет Меркіде атпен жалғыз келе жатқанымда алдымдағы шұғыл бұрылыстан 5 метрдей жерден Бағыбай шыға келді. Екеуміз де тоқтап қалдық. Екеуміз де қарулымыз. Арбасып қалдық. Өңі өте суық екен. Тілсіз қалдым. Тырп ете алмадым. Оның сұсы басып кетті. Ол ақырын атын тебініп, қасымнан өте шықты. Артыма бұрылып қарай алмадым. Бір кезде мылтықты суырып алып артқа жалт қарасам, жоқ болып кетіпті. Артынан қууға еркектік намысым жібермеді. Ол мені атып кетпеді. Мен неге оны артынан барып атуым керек. Атсам иттік болар еді». Әңгіме содан кейін былай өрбіген Нұрғанат ақсақал өзімен бірге істеген бір милиционерге сыр ғылып айтады: «Бағыбай өте сұсты адам екен. Кездескен кезде орнымнан қозғала алмай қалдым» – дейді. Ол жолдасы бұны дерек ретінде пайдаланып, басшыларына жеткізеді. Көп өтпей ақ НКВД –нің адамдары Жалаңашқа келіп Нұрғанатты ұстап, Шелекке полуторка машинамен алып кетеді. Көлікте бірге он шақты милиционер де отырады. Ішінде Нұрғанатты сатып, жоғарыға арызданған милиционер де бар. Айырлының асуына барғанда көлікті тоқтатып, бәрі далаға шығып жеңіл дәрет сындырып тұрғандарында, біреуі:

«Ойбай Бағыбай...» – деп қалады. Бәрі жалт қараса төбелерінде төніп, мылтықты көлденең ұстаған ат үстіндегі Бағыбайды көреді. Бәрі жапырлай шашырай құлап жан-жаққа тығылады. Біраз уақыт өткеннен кейін естерін жинап, мылтықтарына жүгіріп көздей бастаса, ешкім де жоқ. Бағыбай ізім-қайым жоқ болып кетеді. Бұлар ары-бері қарағансып қайтадан жолға шығады. Шелекке келген соң Нұрғанатты түрмеге қамайды. Бұл кісіні тергеуге

әкелгенде тергеуші, сен неге бандитпен бетпе-бет келгенде қару қолданбадың. Жібере салғаның қылмыс емес пе? – дегенінде Нұрекең ыза болып:

«Ол жерде жарайды мен кінәлі болайын. Бір ме бір аяқ астынан кездестік. Бағыбайдың мысы басып, орнымнан қозғала алмадым. Бірақ, мен бұтыма сигенім жоқ. Еркекпен еркекше кездестік. Еркекше тарадық. Ал Айырлыда он шақты милиционер Бағыбайдан қорқып кетіп, бұтына сиді. Көліктің астына тығылды. Біреуі қару көтеруге шамасы келмеді. Сонда менікі қылмыс екен де, олардікі қылмыс емес пе? Топырлаған тобымен жүріп, олардікі он есе ауыр қылмыс депті. Он шақты адам жүріп бір Бағыбайдан қорыққанда, сол жерден аман кеткен жалғыз менікі тіпті батырлық емес пе». Тергеуші адал азамат екен. Мән жайды толық анықтаған соң, бір сөзге келмей Нұрекеңді босатыпты. Оның орнына материал түсірген милицияны түрмеге қамапты. Біреуге жамандық жасасаң, ол айналып өзіңді табады деген осы [5, 57 б.].

Шағаман Бағыбай батыр өте ержүрекөзсіз батыр еді. Шоңтаста бір қырғыз досы бар екен. Сол бірде тамаққа шақырады. Бағыбайдың жанында елі сары Аманбек деген серігі

– Батыр мен жаман түс көрдім.Осы қырғыз досың бізді жақсылыққа шақырып отырған жоқ. Түбі жаман болады. Бармай ақ қойсақ қайтеді деп өз секемін алдыға тартады. Сонда Бағыбай:

«Әй қорқып бармасақ, маған өлім емес пе. Не істейді дейсің, мылтықпен барамыз». Шақырылған уақытта қонаққа келеді. Серігі екеуі төрге шыққан кезде көлденең ұстаған мылтықтарға үй иесінің әйелі:

«Ту батыр, мынаның сұры неткен жаман еді. Ары керегеге қойсаңыз мен қорқамын» – деп мүләйімсиды. Сол кезде батыр керегеге мылтықты қойып, тамаққа отырады. Тамақ желініп «Әумин» дегенінде есік сарт ашылып он шақты адам сау етіп кіріп келеді де бас салады. Үй іші жан кешті айқас басталып кетеді. Керегедегі мылтық ізім қайым жоқ болып кетеді. Бағыбай пышақпен екі қырғызды мерт етеді. төрт-бесеуін жаралап кетеді. Бірақ көп көптігін істеп қолға түседі. Қырғыздар ыза болып, Бағыбайды сол арада бауыздап өлтіреді. Кесілген басты үй жанындағы үлкен тастың үстіне қойып кетеді. Өздері үдере көшіп Қырғыз жеріне кетеді. Осы тас осы оқиғадан кейін Бағыбайдың тасы деп аталып кетті.

Қарабұлақтың тұрғыны Сабазбек кария соғыстан кейін қой баққан еді. Бірде Үсен Қарауылов екеуі қой бағып жүргенде, қашып жүрген Бағыбай мен Аманбекті кезіктіріпті. Жасырын екеуіне тамақ, бір мес айран апарып беріпті. Кейін қырғыздардың Бағыбай мен Аманбекті өлтіріп, Бағыбайдың басын кесіп Шоңтаста үлкен тас басына қойып кеткенін естиді. 1951 жылы архар-миранос қойлары алғаш Көлбастау колхозына әкелінді. Сабазбек ата Көлбастау колхозында осы қойды алғаш бағып екі аша, Шоңтас жеріне жайлауға барды. Сонда киіз үйдей үлкен тас басында тұрған ақсүйек болып кеткен Бағыбайдың басын көріпті. Аппақ сүйек болып кеткен басты алып, құран оқып, басты ақ шүперекке орап сол үлкен тастың түбіне жерлепті. Осы тас содан Бағыбайдың тасы аталып кетті.

Албанның Жанғабылы, ауылдағы әкеміз Нұрмұқан қарияның азан шақырылып қойған аты Нұрмұхамет. Қазақ қашанда Мұхамет есімін қадір тұтқан емес пе, тергеп айтқан. Сол себепті есімді тура айтпай, туыстар арасында, ауыл арасында Нұрмұқан атанып кетті. Нұрмұқан ата әңгімешіл, көне әңгімелерді, би-шешендер, батырлар туралы жыр дастандарды, ата-баба тегі шежірені , аңыздарды жақсы білді. Тіпті бата берген кезде, дүйім елді баурап алатын. Бүгінде қариямыз деп бата орнына тілек айтатын үлкендерді көріп іштей қынжыласың, шіркін осы кісілер де қариямыз деп жүр ау, қайран Байниет, Өмен, Нұрмұқан әкелерім орындарың ерекше еді ғой. Осындай айтары мол, қазыналы кісілерді жағалап, талай ғибратын көп тыңдадым. Нұрмұқан атаны ауылда кейде «Албанның Жанғабылы» деп те айтып қоятын. Оны неге айтты екен деп өзінен сұрадым. Енді Нұрмұқан әкеміздің әңгімесін баян етейін:

«Бір жылы, жасырақ кезім, атпен Қырғыз еліне бардым. Мен іздеп барған үй жылы шыраймен қарсы алды. Ол үйде екі-үш кісілермен әңгімеміз жарасып жақсы отырдық. Отырған кісінің бірі көрші айылдан екен. осы үйдің құдасы болып келеді. Құдасын қонаққа шақырып келген беті екен».

Нұрмұқан әңгімеңіз жақсы екен. Ертең сізде қонақ болып кетіңіз. Қалмай келіңіз деп өтініш білдірді. Барған шаруаларымды тамамдап, ертесі шақырған жерге бардым. Жақсы қарсы алды, қонақта он шақты адаммен бірге болдым. Менің қазақ екенімді білген Абаш деген кісі , ара-арасында қазақты шалып қояды. Мен де тыныш отырмай өз елімнің намысын бермей, сөз қайтарып отырдым. Ол өзінің қырғызын, мен өзімнің қазағымды мақтап қоймаймын. Қазаққа тиіскен кейбір сөздеріне ыза болып қалдым. «Не мен жеңем, не қырғыз жеңеді, нар тәуекел» деп шабыттана кірістім. Әрқайсымыз өз ұлтымызды, өз ұлтымыздан шыққан айтулы азаматтарымызды мақтаймыз. Бір кезде қырғыз ақсақал, осы қазақтар ішетін сусынын меске, болмаса қарынға құйып алады. Қай оңған дейсің –деп шағып алды. Өз-өзіне риза кейіппен жан-жағына мақтана қарады. Сол кезде мен де, сіз білесіз бе, оны осы қырғыздың өзі айтты деген сөз бар. « Месі бар қыз келеді месін алып, Месі жоғы келеді несін алып» деген. Осы сөз қағытпаңызға жауап болатын шығар деп ойлаймын. Сәл үндемей қалған қырғыз ақсақал, біздің Монтай би деп бір әңгімені бастай бергенінде. Мен сіз тұра тұрыңыз-деп саңқ етіп сөзін бөліп жібердім. – Сіз Монтай би дедіңіз, сол Монтай биіңіз оңған адам дейсіз бе. Жасы жетпістен асқан кезінде, өзі кедей, тұрмысы төмен қырғыз жігіттің некелескен әйелін зорлықпен тартып алыпты. Сондағы жігіттің айтқан сөзі:

«Қырымды шаптың елді алдың,
Кектескен жаудан кек алдың.
Қыз екен деп сен алдың
Қыз белгісін мен алдым
Қайырлы болсаң кешерсің
Қайырсыз болсаң кесерсің»

– депті. Сөз жемейтін Монтай биің сонда да сөзге тоқтамай, қоймапты дейді –дегенімде қырғыз ақсақал не айтарын білмей мүдіріп, үндемей қалды. Сіз Монтай-Монтай дегенше, біздің Албанның Жанғабыл шешенін айтсаңшы, деп Жанғабылдың бірсыпыра әңгімелерін айттым. Тамақ арасында сәті келсе, Абаш қарияның қырғызын тықпалап айтып қалуға тырысқанымен, мысы басылып, сөзі нәрсіздеу шығып отырды. Біраз әңгіме-дүкен құрып, кететін уақыт тақаған кезде қырғыз Абаш ақсақалға:

«Әбеке, ақ танам бар, ақ танам бар
Мені жеңсең аулыңа мақтана бар.
Екі ауылдың арасы қалың қамыс
Қабан жарып кетпесін сақтана бар»

– дегенімде сасқалақтап қалтасына қол салып, бет орамалын алды, бет орамалмен қоса, қалтасынан айна ілесе шықты. Оны байқап қалған мен сөзді іліп кеттім:

«Әбеке, қарап тұрмай қалтаңнан айнаңды алдың,
Аламын деп, бұл пәлеге қайдан қалдың.
Ақ жейдеңнің жағасын шыттан салып,
Жабысқан бұл қазаққа қайдан қалдым»

– деп ойланып, үйіңізге барасыз ғой дегенімде, Абаш ақсақал жарытып ештеңе айта алмай түншығып, мүлде сөйлей алмады. Сасқалақтап терін қайта- қайта сүрткіштей берді. Сол кезде қонақтар арасында әңгімемізді үндемей ғана, зейін қойып тыңдап отырған бір қырғыз қария: «Нұрмұқан, сен бағанадан бері Жанғабыл, Жанғабыл шешен деп , өзің бірсыпыра әңгіме айттың. Шындап келсе анық, Албанның Жанғабылы өзің екенсің ғой» – отырысты түйіндеген пікір айтты. Отырған кісілердің бәрі: «рас сөз, дәл өзі» деген разылық құрметтерін білдірді. Қайтар жолда Жұмабай деген қырғыз екеуміздің жолымыз бір болып,

атпен бірге қайттық. Жол айырығына келгенде, Нұрмұқан үйге жүр, үйге түсіп, саумал болса да ішіп кет. Бағанағы үй иесі жекжат еді. Үйдегі бар қымызды сол үйге апарып едім-деді.

Е сонда, байтал мінсең құлын жоқ, саумал ішсең қымыз жоқ деген Ертең қазақ Нұрмұқан саумалымды ішіп кетіп еді деп қымыз ішем деген бүкіл елге жаясың ғой, рахмет –дегенімде Жұмабай күліп жіберді. Міне осы әңгімені естіген елдер мені Албанның Жанғабылы деп кейде айтып қояды. Әңгіме осыдан шықты ғой.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Молдасанов Ж. Дүниеге дәурен (ғұмырнама). – Алматы: «Толғанай», 2000. – 196 б.*
2. *Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В пети томах. – Алма-Ата: гл.ред. Каз сов. Энциклопедии, 1984-85. – Т.1. – 1984 – 432 с.*
3. *Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В пети томах. – Алма-Ата: гл.ред. Каз сов. Энциклопедии, 1984-85. – Т.2. – 1985 – 416 с.*
4. *Жылдар жылнамасы (Райымбек ауданына 80 жыл). – Алматы: «Асыл кітап», 2009. – 326 б.*
5. *«Елге сәлем...». Құрастырған: М.Е. Ізбасаров, Қырбай сал Бозымбекұлы. «Құрай принт» ЖАҚ – Алматы, 2009. – 100 б.*

Paydalanylgan adebietter tizimi:

1. *Moldasanov Zh. Duniege dauren (gumyrnama). - Almaty: "Tolganay", 2000. – 196 b.*
2. *Valikhanov Ch. Ch.Sobr. Op. In petit volumina. - Alma-Ata: gl. ed. Kaz sov. Encyclopedias, 1984-85. - Vol. 1. - 1984 – 432 p.*
3. *Valikhanov Ch. Ch.Sobr. Op. In petit volumina. - Alma-Ata: gl. ed. Kaz sov. Encyclopedias, 1984-85. - Vol. 2. - 1985 – 416 p.*
4. *Zhyldar zhylnamasy (Rayymbek audanyn 80 zhyl). - Almaty: "Asyl kitap", 2009. – 326 b.*
5. *"Elge salem...". Kurastyrgan: M. E. Izbassarov, Kyrbay sal Bozymbekuly. "Kurai print" ZHAK-Almaty, 2009. – 100 b.*